

בריחות אסירים ממחנה ההשמדה טרבלינקה : יולי 1942-אוגוסט 1943

נעמה גליל

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך

האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ ישראל

מרס 2017

בריחות אסירים ממחנה ההשמדה טרבלינקה : יולי 1942-אוגוסט 1943

מאת : גליל נעמה

בהנחיית : פרופ' שרה בנדר

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך

האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ ישראל

מאושר על ידי _____ תאריך _____

(מנחת העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____

תוכן העניינים :

תקציר	עמ' IV-III
מבוא	עמ' 9-1

פרק ראשון – המחנה בחודשים הראשונים - 23 ביולי – 28 באוגוסט 1942

הקדמה - עמ' 16-10

א. בריחות מטרבלינקה והבורחים הראשונים במהלך סוף יולי-אוגוסט 1942

א.1 ראשונים הבורחים – יהודים מגטו ורשה – עמ' 24-17

א.2 התגובות בגטו ורשה למידע שהביאו הבורחים – עמ' 28-24

א.3 – מידע על הבורחים שהגיעו לערים ועיירות במחוזות ורשה ורדום – עמ' 31-28

ב. השפעת הגעתו של שטנגל על הבריחות מטרבלינקה – סוף אוגוסט – 11 בספטמבר 1942 – עמ'

34-32

ב.1 השפעת השינויים במחנה על אפשרויות הבריחה ממנו – עמ' 47-34

פרק שני – בריחות מהמחנה – ספטמבר 1942-פברואר 1943

א. שינויים במבנה המחנה ובמדיניות הגרמנית – עמ' 55-48

ב. בריחות מהמחנה – מאפיינים ושיטות – מחצית ספטמבר 1942-פברואר 1943 – עמ' 73-55

פרק שלישי – מחיפוש אחרי נתיבי בריחה לתכנון מרד במחנה - מרס-אוגוסט 1943

א. השינויים במחנה בעקבות הפחתת המשלוחים – עמ' 75-74

ב. תכניות המרד והבריחה מן המחנה במהלכו – עמ' 85-76

ג. הישרדותם ואובדנם של הבורחים – עמ' 99-86

מסקנות וסיכום עמ' – 103-100

נספח א' – עמ' 119-104

נספח ב' – 136-120

ביבליוגרפיה – עמ' 147-137

מאת: נעמה גליל

תקציר

מחקר זה עוסק בתופעת הבריחות ממחנה ההשמדה טרבלינקה, המחנה השלישי שהוקם מבין מחנות מבצע ריינהרד. בשונה ממחנות מבצע ריינהרד שקדמו לו, בלז'ץ וסוביבור, הבריחות מטרבלינקה היו תופעה שהתייחדה בהיקפה, במשמעותה בחיי המחנה, ובהשלכותיה על הציבור היהודי שנותר בגטאות בכל הקשור בסוגיות של מידע ומודעות.

בטרבלינקה הייתה הבריחה נוכחת בחיי היום של המחנה למן הקמתו. בחודש הראשון לפעילותו רבו ממנו הבריחות כתוצאה מאובדן שליטה של מפקד המחנה והבורחים ניצלו את הכאוס ואת קריסת מנגנוני האבטחה. גם לאחר הדחת המפקד הראשון ומינויו של מפקד חלופי שהחל בשינויים במשטר המחנה המשיכו הבריחות ממנו. האסירים דחפו זה את זה לברוח כאשר רוב הבריחות היו בריחות בקבוצות, במתכונת של התאגדות של בני עיר או עיירה. גם אם האסירים התחבטו, בעיקר באשר ליכולת ההישרדות אל מחוץ למחנה, השיח היומיומי בנושא לצד ודאות המוות במחנה, דחפה רבים לברוח. חלק משמעותי ממוטיבציית הבריחה נבע מהרצון האימננטי להישרדות. היות המחנה מחנה מוות לצד ההרג היומיומי באסירים ש"זכו" לחיים זמניים במחנה עודד בריחה. חלק משמעותי נוסף שהיה רלבנטי בפרט בשלבים הראשונים לקיום המחנה היה הרצון לדעת מה עלה בגורל המשפחה, שלא תמיד גורשה עם הבורח. היבט בולט נוסף הוא הרצון לספר לקהילת המוצא אודות האמת על טרבלינקה. בין אם במטרה להתריע ולעורר מודעות ובין אם בתחושה שמישהו חייב לספר על המתרחש.

מספרם הכולל של הבורחים אינו ידוע וניתן רק להערכה. גם אם נעריך את מספרם של הבורחים מידי יום בחמישה יהודים נמלטים, סדר גודל התופעה נמדד במאות רבות של בורחים, כ-600-700 לפחות, לאורך התקופה שבין שלהי יולי 1942 ועד ראשית ינואר 1943. על רקע מספרי הנרצחים בטרבלינקה כ-870-900 אלף קרבנות, המדובר לכאורה בתופעה זעירה. עם זאת נוכח התנהלות טרבלינקה כתעשיית מוות נראים ממדי הבריחה והעיסוק המתמיד בנושא בחיי המחנה כתופעה יוצאת דופן בתולדות עולם המחנות.

בחודשים הראשונים לפעילות המחנה ברחו מטרבלינקה כאמור מאות אסירים אך ככל שחלף הזמן נעשתה הבריחה קשה יותר. אמצעי האבטחה שופרו, הפיקוח על האסירים הוחמר ועונשים כבדים הוטלו על הבורחים ועל הנותרים במחנה. הוודאות, שכנגד כל אסיר בורח, יירצחו עשרה אסירים

או כל אסיר עשירי הרתיעו אף הם. בדצמבר 1942 ובינואר 1943 בוצעו הבריחות האחרונות. נוכח קשיי המילוט הוחלט על נקיטת דרך בריחה קולקטיבית והוחל כבר בראשית 1943 בתכנון המרד. העובדה שבשניים משלושת מחנות מבצע ריינהרד התחוללו מרידות, היא משמעותית כשלעצמה. לצורך עבודה זו חשובה הדגשת ייחודיות המרד בטרבלינקה והבורחים ממנו. על אף הכשלים בביצוע תכנית המרד ובהיעדרה של תכנית חלופית למקרה של תקלה שאכן אירעה, היה זה המרד היחידי שנטלו בו חלק שני חלקי המחנה. ייחודיות נוספת קשורה בגנבת הנשק ובחלוקתו בין האסירים. על אף שלא הספיקו לחלק את כל כלי הנשק, נוכח התקלה הבלתי צפויה שהובילה מוקדם מידי לפתיחה במרד, הימצאותו של נשק בידי חלק מהבורחים הייתה עובדה משמעותית להישרדותם.

מסקנתנו אודות קיומם של מאות רבות של בורחים מהמחנה לצד מספר גבוה יותר מהמקובל למנות של שורדי טרבלינקה, יש בה כדי להעיד על מקומו של הנושא בסדר היום המחקרי. תופעת הבורחים על מספרם ועל נוכחותם יש בה כדי להעיד הן על יעילותו המוכחת של מנגנון "הפתרון הסופי", הן על שיתוף הפעולה של אוכלוסיית הספר הכפרית ברצח היהודים ובהסגרתם, והן על רוח האדם שהתמצתה בהיאחזותם של הבורחים מטרבלינקה בחיים.

מבוא

במאמרו "ניסיונות ופעולות הצלה בפולין הכבושה" ציין שמואל קרקובסקי כי מספרן של הבריחות מגטאות וממחנות בחיפוש אחרי דרכי הצלה היה מקיף הרבה יותר מהמשוער ולהערכתו המדובר בכרבע מיליון יהודים.¹ קרקובסקי חילק את הבורחים למספר קבוצות: כאלה שהצליחו להשיג ניירות אריים ולהסתדר באמצעותם בצד הארי. קבוצה נוספת שמורכבת מיהודים שקיבלו את חסותם של מכריהם הפולנים וקבוצה שלישית של מי שנמלטו ליערות כיחידים, משפחות וקבוצות גדולות וכדי לשרוד ניסו לארגן או להצטרף ליחידות מזוינות. החוקר הדגיש כי הבריחות מהגטאות ומהמחנות היו הן מאורגנות והן ספונטניות, הן של יחידים והן בריחות המוניות והעיר בהקשר זה כי למרבה הצער החומר העוסק בנושא זה לא נחקר דיו בידי היסטוריונים.²

מטרתה של עבודה זו היא להאיר היבט אחד של נושא הבריחות באמצעות בחינה מעמיקה של הבורחים ממחנה ההשמדה טרבלינקה. בכוונתי להוכיח כי הבריחות מטרבלינקה היו בגדר תופעה משמעותית במהלך פעילותו של המחנה. זאת, לאור ההיקף המספרי של הבורחים, כמו גם נוכחותם והשפעתם, הן על חיי היהודים, אסירי המחנה, והן על החלטות והכרעות הסגל הגרמני.

בכדי להבליט את המיחד את תופעת הבריחות מטרבלינקה יש להאיר את נושא הבריחות משטחי הגנרלגוברנמן תוך התמקדות במילוט יהודים מגטאות וממחנות לסוגיהם. בחודשים הראשונים למלחמה, בעקבות חוזה ריבנטרופ-מולוטוב וחלוקתם של שטחי פולין, ברחו מן השטחים הפולניים הכבושים לחבלים שבשליטת הסובייטים בין 150,000 ל-250,000 יהודים פולנים.³ מנוסתם של מאות אלפים אלה הייתה מבוא לתופעה רחבה של פליטים ופליטות בשטחים אלה. מרבית הקהילות היהודיות שנתרו בשטחי הגנרלגוברנמן התמודדו למן ראשית הכיבוש הגרמני עם חטיפות לעבודות כפייה. חלק מהיהודים הועברו למחנות עבודה ארעיים שהוקמו בידי ממשלת הגנרלגוברנמן במהלך 1940 ויועדו לספק כוח עבודה לביצוע מיזמים הקשורים בהקמת מתקנים צבאיים, פיתוח תשתיות (סלילת כבישים ובניין גשרים) ועבודות חקלאיות (טיוב קרקעות והסדרת הזרימה בנהרות). העבודה

¹ קרקובסקי שמואל, ניסיונות ופעולות הצלה בפולין הכבושה, בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **השוואה - היסטוריה וזיכרון : ספר יובל לישראל גוטמן**, יד ושם והמכון ליהדות זמננו, ירושלים, תשס"ב, עמ' 153 (להלן, קרקובסקי, ניסיונות ופעולות הצלה)

² קרקובסקי, ניסיונות ופעולות הצלה, עמ' 153

³ פרייס לאה, בערפל הנדודים והשיבה – מבוא למהדורה העברית, בתוך: בערפל הנדודים – אסופת עדויות של פליטים יהודים מארכיון עונג שבת, 1939-1942, יד ושם, ירושלים, 2014, עמ' 13

התאפיינה בתנאים סניטריים קשים, מזון מועט, השפלות ופגיעות גוף.⁴ כך לדוגמה ממחנה זאוואדה (Zawada) במחוז רדום, שהוקם במהלך 1940, נמלטו רבים מהאסירים, נוכח העבודה הקשה והתנאים הסניטריים הנוראים. מבין הבורחים ממחנות באזור לובלין היו שכתבו למשפחותיהם ברדום במטרה לדווח על הרעב ותנאי הקיום הקשים.⁵ בד בבד לשילוחם של יהודים למחנות עבודה נכלאה האוכלוסייה היהודית בגטאות. נוכח הרעב והתחלואה ששררו בהם ניסו יהודים למצוא מקומות מסתור ומקלט בצד הארי של העיר. ההיסטוריון היהודי עמנואל רינגלבלום שכתב ב-1944, בהיותו במסתור בוורשה את החיבור על יחסי יהודים ופולנים, אומד את מספרם של הבורחים מגטו ורשה, שבשיא אכלוסו חיו בו כחצי מיליון יהודים, בכמה אלפים טרום הגירוש הגדול. הוא ציין כי הנמלטים מהגטו השתייכו בעיקר לשתי אוכלוסיות: יהודים אמידים ומי שהשתייכו לחוגי האינטליגנציה וקשרו קשרי עבודה ורעות עם עמיתיהם הפולנים.⁶ המילוט הצריך התארגנות כספית ולוגיסטית, תוך בחירת אמצעי מעבר והסוואה ולא התאפשר לרבים. הבורח נזקק לכסף, לקשרים עם פולנים, לידיעת השפה הפולנית כמו גם היכרות ולו בסיסית עם מנהגי הדת הקתולית. נדרשו גם כישורים פסיכולוגיים ואינטלקטואליים כגון עמידה במצבי לחץ ויותר מכך מראה "נכון" שהקל על אפשרויות ההצלה ועל יכולת ההסתדרות של המסתתר.⁷ יש להדגיש כי מרבית הבריחות מהגטאות התבצעו במהלך הגירושים למחנות מבצע ריינהרד שהחלו במרץ 1942. אקציות הגירוש אילצו את היהודים להתחיל בפעולות בריחה, בין אם ספונטניות ובין אם כאלה שאורגנו בחיפזון. מערים ועיירות ששכנו בסמיכות לאזורי יער רבו הבריחות ליערות הסביבה, שזוהו כמקום מסתור פוטנציאלי.⁸ כך לדוגמה ב-30 בספטמבר 1942 כיתרו אנשי ס"ס את הגטו בלסקז'ב (Łaskarzew) שבמחוז לובלין וכ-400 מתושביו גורשו למחנה ההשמדה טרבלינקה. מאות יהודים אחרים נמלטו ליערות הסמוכים בבריחה המונית, אך מרביתם נרצחו במהלך מצוד שניהלו

⁴ בנדר שרה, המחנות לעבודות כפייה ליהודים במחוז רדום (1939-1945) – מבט כללי, בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **השואה - היסטוריה וזיכרון: ספר יובל לישראל גוטמן**, יד ושם והמכון ליהדות זמננו, ירושלים, תשס"ב, עמ' 111-114 (להלן: בנדר, המחנות)

⁵ בנדר, מחנות, עמ' 114-116

⁶ עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים; יחסי פולנים-יהודים: ינואר 1943-אפריל 1944 (כתבים מימי המלחמה ב')**, מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם, יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים 1994, עמ' 217 (להלן רינגלבלום, כתבים אחרונים)

⁷ נחום בוגנר, **בחסידי זרים, הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין**, יד ושם, ירושלים, תשס"א, עמ' 39 (להלן בוגנר, בחסידי זרים) Barbara Engelking, *Such a Beautiful Sunny Day - Jews Seeking Refuge in the Polish Countryside, 1942-1945*, Yad Vashem, Jerusalem, 2016, p. 35

⁸ קרקובסקי שמואל, **לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944**, יד ושם והמכון ליהדות זמננו האוניברסיטה העברית ירושלים, תשל"ז, עמ' 23-24 (להלן, קרקובסקי, לחימה יהודית) קרקובסקי הדגיש במחקרו כי בבריחות ההמוניות בעת האקציות קשורה ראשית הקמתה של תנועת פרטיזנים יהודית בגנרלגוברנמן.

הגרמנים משך חודש ימים ביערות הסביבה.⁹ מבין הבורחים במהלך אקציות הגירוש למחנות ריינהרד רבים אחרים, שאת מספרם ניתן רק לשער, ניסו להימלט בקפיצה מקרונות הבקר.¹⁰ מספרם של הקופצים עלה ככל שחלף הזמן והמידע על הנעשה במחנות הגיע ליהודים שנותרו בגטאות. התנאים האינדיבידואליים ברכבות הגירוש ושיעורי התמותה הגבוהים בדרך עודדו אף הם ניסיונות בריחה.¹¹ רוב הבריחות התבצעו באמצעות הזדחלות לאשנבים הקטנים והמסורגים שמוקמו בחלקו העליון של הקרון או באמצעות שבירת לוחות עץ בדלת, בקיר או ברצפה. רוב הבורחים קפצו מהרכבת במהלך נסיעתה, בעיקר בעיקולי דרך, אך היו שהצליחו לברוח במהלך אחת מהעצירות בתחנות הביניים. סיכויי ההישרדות של הבורחים מהקרונות היו קטנים. סידורי אבטחה כבדים ליוו את יציאת הטרנספורטים וכללו קרונות ליווי ובהם חיל משמר וכן שומרים נוספים שהתמקמו על הגגות ופתחו באש על כל מי שניסה לברוח. בנוסף, כוחות סיור צבאיים ומשטרתיים הוצבו לאורך מסילות הרכבת, על הגשרים ובנקודות מפתח בציר הנסיעה. רבים מן הנמלטים נהרגו או נפצעו מהיריות עצמן ואחרים נהרגו או נפצעו עקב הקפיצה. הפצועים נתפסו על ידי הגרמנים ונורו מידית או הוסגרו לידם בידי הכפריים הפולנים.¹² ניסיונות הבריחה בוצעו בדרך כלל בידי יחידים או כחלק מקבוצה קטנה שנדברה להיפגש לאחר הקפיצה מהקרון.¹³ עם זאת קיים תיעוד על רכבת גירוש מלוקוב (Łuków) שבמחוז לובלין, שהיהודים שהובלו בה לטרבלינקה בנובמבר 1942, שברו את דלתות הקרונות ומאות מהם ניסו למלט את עצמם.¹⁴ בעדויות שניגבו זמן קצר לאחר השחרור כתבו ניצולים, שהצליחו לקפוץ מקרונות גירוש ולהיות בחיים, כי חשו שמוות במהלך ניסיון בריחה עדיף על מוות בתאי הגז. אחרים תיארו את הטראומות הקשות אותן חוו

⁹ במהלך המצוד נתפסו ונרצחו כ-800 יהודים מלסקז'ב וממקומות אחרים. קרקובסקי מציין כי לדעת אחת הניצולות ניצלו רק כ-17 מבין הנמלטים. ראה: קרקובסקי, ניסיונות ופעולות הצלה, עמ' 153-154

¹⁰ Engelking, pp. 47-48

¹¹ ארד יצחק, **מבצע ריינהארד: בלזין, סוביבור, טרבלינקה**, יד ושם, המכון הבינלאומי להוראת השואה, 2013, עמ' 371 (להלן: ארד, מבצע ריינהרד)

¹² ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 371-372; Engelking, pp. 48-50

¹³ ישראל גוטמן, איש השומר הצעיר, נתפס יחד עם ארבעה חברי תנועה נוספים בגטו ורשה. הם הובלו לאומשלגפלאץ וגורשו בקרון מטען לטרבלינקה. הקבוצה החליטה לברוח באחד הקטעים בדרך בו האטו הקרונות, אך אחת החברות לא הצליחה לעבור בעד האשנב. לאחר התלבטות אישית וערכית כואבת החליטו חברי הקבוצה לקפוץ בכל זאת. הם התאספו לאחר שברחו מן הקרון ושבו לגטו. גוטמן ישראל, **מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ומלחמת גטו וארשה**, ספרית פועלים, מרחביה, תשכ"ג עמ' 261-258, (להלן: גוטמן, מרד הנצורים) גם ולדקה מיד מתארת מילוט דומה של שבעה מאנשי הבונד. הם תלשו לוח מאחד האשנבים קפצו האחד אחרי השני ושבו כולם לגטו. ראה: ולדקה מיד, **משני עברי החומה**, תל אביב, 1968, עמ' 60 (להלן: מיד, משני עברי החומה)

¹⁴ Kermish Joseph, **To live with honor and die with honor, Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S." ["Oneg Shabbath"]**, Yad Vashem, Jerusalem, 1986, p. 213

במהלך הנסיעה בקרון וציינו כי העדיפו להיהרג בניסיון בריחה מאשר להמשיך ולסבול.¹⁵ בדומה לצורות אחרות של בריחה גם קפיצה מקרון גירוש משמעותה היא חיפוש אחר קשר עם פולנים, שיכול היה להסתיים או בסיכון או בהצלה. יהודי לוקוב נתקלו בכפריים מקומיים מצוידים במקלות ובמוטות ברזל שהכו בבורחים למוות ושדדו את רכושם. לאחר מכן פנו הפולנים למשטרה והודיעו על בריחתם של יהודים רבים ליער הקרוב. בעדויות אחרות ניתן למצוא סיפורי הסתרה, סיוע ומקלט ולו גם ארעי. יש לזכור כי הבריחה מהקרונוט בוצעה במהלך אקציות גרמניות מתמשכות וחלק ניכר מהבורחים ניסה לשוב אל הגטו ממנו גורשו במטרה לחבור לבני המשפחה ולמקורבים. אחרים הצליחו להגיע לריכוזים יהודיים אחרים שהתקיימו עדיין.¹⁶

מאחר ועבודה זו עוסקת בבריחות של אסירים יהודים יש להאיר בהקשר זה ולצרכים השוואתיים את הנמלטים היהודים ממחנות אושוויץ-בירקנאו. טרנספורטים ראשונים של יהודים החלו להגיע למחנה במרס 1942 ולמן יולי 1942 הוא פעל כמחנה השמדה עבור טרנספורטים של יהודים ממדינות שונות.¹⁷ החוקר שוויבוצקי הדגיש במחקרו על בריחות אסירים מהמחנה, כי לצד הקשיים הברורים שעמדו בפני כל אסיר שתכנן בריחה, לאסירים יהודים היה קשה הרבה יותר לברוח, בעיקר משום שלא יכלו להסתמך על סיועם של קרובים או ידידים בפולין וכמו כן קשריהם עם ארגוני ההתנגדות והמחתרת הפולניים היו מוגבלים.¹⁸

לאור המתואר לעיל על בריחות מגטאות וממחנות לעבודת כפייה בשלב הראשון של המלחמה, עולה ייחודן של הבריחות ממחנה ההשמדה טרבלינקה וחשיבות העיסוק בהן. בשונה מכל המתואר לעיל הבריחות מטרבלינקה היו ממחנה מוות שכל האסירים בו היו יהודים. מרכיב ההיתלות בגורם העבודה כמקור להישרדות ולתקווה מצד האסירים, כמתואר במחנות לעבודת כפייה, לא היה רלבנטי עבור מי שראו מידי יום את המוני היהודים המובלים למוותם. מיותר לציין שכל גורמי העזר שעמדו לרשות אסירי מחנות עבודה, כגון עובדים אחרים פולנים, סיוע מחתרת פולנית ואוכלוסיית סביבה אוהדת לא היה קיים בטרבלינקה. ייחודה של תופעת הבריחה ממחנה השמדה זה קשורה

¹⁵ Engelking, pp. 48-50

¹⁶ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 377; Engelking, pp. 49-52; קאסוב שמואל ד', מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? - מבט חדש על עונג שבת-הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה, יד ושם והוצאת דביר, 2014, עמ' 168-169, 289-290.

¹⁷ גדעון גרייף ואיתמר לוין, מרד באושוויץ-התקוממות הזונדרקומנדו בתי הגזים 7 באוקטובר 1944, ידיעות ספרים, 2017, עמ' 224 (להלן: גרייף ולוין, מרד באושוויץ); ראול הילברג, אושוויץ והפתרון הסופי, בתוך: ישראל גוטמן ומיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ אנטומיה של מחנה מוות, יד ושם, ירושלים, תשס"ג, עמ' 123

¹⁸ הנריק שוויבוצקי, מבצעי בריחה של אסירים, בתוך: ישראל גוטמן ומיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ אנטומיה של מחנה מוות, יד ושם, ירושלים, תשס"ג, עמ' 537 (להלן שוויבוצקי, מבצעי בריחה)

במספר הבורחים, בפרט, בחודשים הראשונים לפעולת המחנה וזאת על אף היעדרם של תנאי העזר המתוארים. היבט ייחודי נוסף קשור בהשפעת הבריחות הן על חיי המחנה והן על האוכלוסייה היהודית שנותרה במקומות אליהם הגיעו הבורחים.

רבים המחקרים שנכתבו על מחנה ההשמדה טרבלינקה, אך עד כה לא נכתב מחקר עומק בנושא תופעת הבריחה מהמחנה. הספרים הראשונים היו רפורטאזיות שנכתבו סמוך לסוף המלחמה.¹⁹ רחל אוירבך, סופרת ומסאית, מפעילות ארכיון "עונג שבת", כתבה זמן קצר לאחר השחרור את ספרה **אויף די פעלדער פון טרעבלינקע** (ביערות טרבלינקה).²⁰ היה זה בעקבות ביקור שערכה במקום עם קבוצת ניצולים, ביניהם ניצולי המחנה. בספר זה כמו גם בספרים נוספים שפרסמה, הופיעו אזכורים חשובים על העדות המפורטת שגבתה בגטו ורשה מבורח מטרבלינקה בשם יעקב קשפיצקי. המפגש עם קשפיצקי הותיר את רישומו עליה ובכתיבתה עסקה בנושאים שיעסיקו מחקר זה כמו השפעות המידע שהגיע באמצעות בורחים ומוסרי מידע נוספים על הגטו בכלל, ובקרב ארגוני המחנתרת בגטו בפרט.²¹

פריצות דרך מחקריות על טרבלינקה הושגו בשנות השבעים, לאחר שגיטה סרני, עיתונאית וכותבת ביוגרפיות, פגשה בבית הכלא בדיסלדורף את פרנץ שטנגל, מפקדו השני של המחנה.²² נוסף לפרוטוקולים של השיחות עם שטנגל, הביאה סרני בספרה גם שיחות ועדויות עם אנשי ס"ס ששירתו בסגל המחנה, כמה מסיפוריהם של ניצולי המחנה, ותיעוד זיכרונותיהם של מספר פולנים שהתגוררו בסביבה. ב-1983 ראה אור מחקרו החשוב של יצחק ארד על טרבלינקה,²³ ולראשונה נעשה ניסיון לאגד מקורות גרמניים, יהודיים ואחרים, שהאירו היבטים בתולדות המחנה אשר טרם נדונו עד אז בצורה שיטתית. לנושא הבריחות מהמחנה הקדיש ארד פרק נפרד בספר, והוא גם זה שאסף לראשונה מידע אודות התופעה והיקפה המשמעותי בחיי המחנה. במחקר נוסף אותו הקדיש **למבצע ריינהרד**,²⁴ כתב ארד על דרכי הבריחה, מספרי הבורחים והיקף התופעה בשלושת מחנות

¹⁹ הבולט מבין הכותבים היה וסילי גרוסמן, הסופר הסובייטי ממוצא יהודי, שכתב רשימות בשם הגיהינום בטרבלינקה, בעקבות ביקור שערך במקום בו עמד המחנה בשלהי 1944. ראה: וסילי גרוסמן, **הגיהינום בטרבלינקה**, תרגום: אברהם שלונסקי, תל אביב, תש"ה

²⁰ **אויף די פעלדער פון טרעבלינקע: רעפארטאזש**, ורשה-לודז'-קרקוב: דער צענטראלער יידישע היסטארישע קאמיסיע ביים צ.ק. פון פוילישע יידן, 1947.

²¹ **בחוצות ורשה: 1939-1943**, תירגום מיידיש: מרדכי חלמיש, תל אביב תשי"ד; **מרד גטו ורשה**, תירגום מיידיש: מרדכי חלמיש, תל אביב תשכ"ג; **צוואות ורשה: מפגשים, מעשים, גורלות 1933-1943**, מיידיש: רבקה גורפיין-אוכמני, מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תשמ"ה 1985.

²² Sereny Gitta, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*, London, 1974

²³ ארד יצחק, **טרבלינקה: אבדן ומרד**, תל אביב 1983

²⁴ ארד, **מבצע ריינהרד**

המבצע: בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה. בסיכום הפרק העוסק בבריחות ציין ארד כי אסירים ניסו לברוח משלושת המחנות וכי בטרבלינקה היה מספר הבריחות הרב ביותר. מחקרו של ארד מהווה תשתית למחקר זה, בשרטטו בסיס להבנת היקף התופעה והקשר בין קורות המחנה בטרבלינקה לבין אפשרויות הבריחה ממנו. ארד עסק בקושי שהלך ונוצר למן ראשית 1943 לברוח מהמחנה והקשר להתהוות מחתרת שהביאה לפרוץ המרד, ב-2 באוגוסט 1943, ולבריחה ההמונית במהלכו. למן שנות התשעים חלו התפתחויות משמעותיות בחקר "הפתרון הסופי" בכלל, ובעיסוק במחנות מבצע ריינהרד בפרט.²⁵ המחקר בפולין עבר פריצת דרך, ומחקרים רבי חשיבות התפרסמו מאז שנות התשעים בנושאים רבים הנוגעים למחקר זה. למן שנות התשעים מתפרסמים בפולין מחקרים העוסקים בהשפעות מחנה טרבלינקה על סביבתו. החוקרת תרזה פרקובה כתבה מאמר על יחס האוכלוסייה הפולנית לבורחים היהודים ממחנות מבצע ריינהרד,²⁶ וחוקרת פולניה נוספת, סטניסלבה לבנדובסקה, כתבה אודות המרידות במחנות טרבלינקה וסוביבור.²⁷ מרטינה רוסיניאק כתבה על ההשפעות הכלכליות של טרבלינקה על הגרמנים האוקראינים ותושבי האזור,²⁸ ותארה כיצד הבורחים נטלו עימם כסף ופריטים יקרי ערך, שהתגוללו בשטח המחנה. המכון היהודי היסטורי בוורשה (ZIH) פרסם קובצי תיעוד מוערים של מסמכי ארכיון "עונג שבת" אודות גטו ורשה, לרבות התקופה שבין הגירוש הגדול בקיץ 1942, לבין חיסולו הסופי של הגטו והמרד, באפריל-מאי 1943.²⁹ קבצים אלו כוללים עדויות בורחים שנאספו בידי מתעדי הארכיון במהלך הגירוש הגדול ולאחר סיומו.

בשנת 2011 יצא לאור ספרם של אדוארד קופובקה, מנהל המוזיאון בטרבלינקה, ושותפו הכומר ריטל-אדריאנק - ספר שעוסק בעיקר בסיוע שהוגש ליהודים, ובכללם בורחים, בעירות בסביבת

²⁵ הרברט אולריך עורך, *מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה*, יד ושם, ירושלים, תשס"א

²⁶ Prekerowa, Teresa, Stosunek ludności polskiej do żydowskich uciekinierów z obozów zagłady w Treblince, Sobiborze i Belzcu w świetle relacji żydowskich i polskich, in: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej*, 35 (1993), pp. 100-114

²⁷ Lewandowska, Stanisława, Powstania zbrojne w obozach zagłady w Treblince i Sobiborze, in: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej*, 35 (1993), pp. 115-127

²⁸ Rusiniak, Martyna, Treblinka - Eldorado podlasia? In: *Kwartalnik Historii Żydów*, 218 (2006), pp. 200-211

²⁹ Sakowska, Ruta ed. *Archiwum Ringelbluma: Listy o Zagładzie*, Warsaw, 1997; Sakowska, Ruta ed. *Archiwum Ringelbluma: Dzieci - tajne nauczanie w getcie warszawskim*, Warsaw, 2000; Engelking-Boni Barbara and Leociak Jacek, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*, Yale University Press 2009,

המחנה.³⁰ בשנים האחרונות מתפרסמים מחקרים העוסקים באזורי הספר של פולין במטרה לחקור ולהאיר את סוגיית יחסי יהודים פולנים באזורים הכפריים בגנרלגוברנמן. מחקרים אלה שופכים אור גם על סיכויי הישרדותם של בורחים מטרבלינקה הן לאורך שנת קיום המחנה והן לאחר המרד.³¹

מחקר זה ינסה להאיר בצורה מפורטת את נושא הבריחות מטרבלינקה כתופעה משמעותית ורבת השפעה על חיי היום יום של המחנה. במסגרת המחקר נערכה פריודיזציה של הבריחות, וזאת על רקע ניתוח הקשר בין ההתפתחויות במשטר המחנה לבין הבריחות ממנו. נסקרו לעומקם דרכי הבריחה משטח המחנה על רקע השינויים במבנה ובמשטר בו, לצד יחסה של האוכלוסייה הסובבת לבורחים ולבריחה. לראשונה, נערך במחקר רישום של מכלול הבריחות המתועדות אותן יכולנו לאתר במקורות השונים העומדים לרשותנו. במקביל ייבחנו דמויות הבורחים עצמם, נסיבות הגעתם לטרבלינקה, קורותיהם במחנה ודרכי בריחתם ממנו. המחקר עקב אחר דרכי מילוטם והישרדותם, כמו גם נסיבות הירצחם של חלקם הגדול. המחקר בחן את התנהלותם של הבורחים לאחר בריחתם מטרבלינקה ואת השפעת המידע שמסרו בקהילות השונות אליהן הגיעו, על היהודים שעדיין נותרו. היבט נוסף המהווה חידוש מבחינת המחקר הוא המעקב אחר גורלם של הבורחים במהלך המרד תוך בחינת כיווני בריחתם ויחסה של האוכלוסייה המקומית אליהם והשפעתה על יכולת הישרדותם. בהמשך למחקרים המתפרסמים בשנים האחרונות אודות יחסה של האוכלוסייה הפולנית ליהודים באזורים הכפריים נראה כי מחקר זה מאיר היבט נוסף של התופעה שטרם נחקר לעומקו.

לצורך כתיבת התזה המחקר עשה שימוש במקורות ראשוניים, מקורות יהודיים בני הזמן, כגון ארכיון רינגלבלום מגטו ורשה,³² ארכיון "הועד היהודי הלאומי", ארכיון ברמן, שנאסף בחלק הארי

³⁰ Edward Kopówka, with P. Rytel-Andrianik, *Dam im imię na wieki*, Oxford-Treblinka, 2011. בשנת 2013 פורסמה אסופת מאמרים, בעריכת קופובקה, הכוללת הרצאות שנישאו במסגרת כנס שערך המוזיאון בטרבלינקה, בשנת

2011. Edward Kopówka, *Co wiemy o Treblince?* Muzeum Regionalne w Siedlcach, 2013.

³¹ יאן גרובובסקי, *ציד היהודים-בגידה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני*, יד ושם, ירושלים, 2016 (להלן גרובובסקי, ציד

היהודים); Engelking, *such a beautiful sunny day*

³² ארכיון עונג שבת, המכונה גם ארכיון רינגלבלום, הוא אחד האוספים המרכזיים ביותר לחקר תולדות יהודי פולין בשואה, וככזה אף הוכנס על ידי אונסקו לרשימת הארכיונים החשובים בהיסטוריה העולמית בשנת 1999. הארכיון שנוסד כבר בנובמבר 1939 שם לו למטרה לתעד את גורל יהודי ורשה ופולין בימי מלחמת העולם השנייה. עמנואל רינגלבלום, יוזם הארכיון, שאב את השראתו מפרויקטים יהודיים קודמים ושאף להקנות לארכיון אופי של מפעל ציבורי. רוב החומר המצוי בעבודה זו לקוח מחלקו השני של האוסף אשר הוטמן בראשית פברואר 1943 ברח' נובוליפקי 68 בשני כדי חלב. מסמכים אלו נחשפו במקרה ב-1 בדצמבר 1950 ומרביתם נשמרו במצב טוב יחסי. אוסף זה כולל למעלה מ-20 אלף דפים ומספורו ביד ושם הוא:

M10.ARII

של ורשה,³³ וארכיון מרסיק-טננבוים מגטו ביאליסטוק.³⁴ מידע ראשוני מצוי גם ביומנים בני התקופה ובזיכרונות בני הזמן, שנרשמו מפי שורדי המרד בטרבלינקה, סמוך מאוד לאירועים, כגון זיכרונותיהם של יעקב ויירניק³⁵ ואוסקר סטרבצינסקי.³⁶ מקור חשוב נוסף הם עדויות שנמסרו לאחר השחרור ההדרגתי של שטחי פולין, לחברי "הוועדה היהודית ההיסטורית" וסניפיה, בעיקר אלה שפעלו בלודז', ביאליסטוק ווורשה, וכן עדויות שנמסרו לוועדה ההיסטורית שפעלה בקרב שארית הפליטה במינכן.³⁷ עדויות ראשונות אלה מתוארכות משלהי 1944 ועד 1947. חשיבותן של עדויות אלה בעיתוי מסירתן, זמן קצר מאוד לאחר השחרור, כאשר זיכרון טרבלינקה על אנשיה וקורותיה היה חקוק וטרי בראשם. עדויות נוספות של ניצולי טרבלינקה ניגבו ביד ושם ובארכיונים נוספים במהלך השנים, ונכלל בהן מידע על חיי היום יום במחנה, שכלל אזכורים על אודות בורחים ובריחות. במהלך ההכנות למשפט אייכמן בשנים 1960-1961 ערכו אנשי לשכה 06 תחקורי עדים מקדימים במהלכם גבו הודעות מארבעה מניצולי המחנה ובהם מידע חשוב בעיקר אודות ההתארגנות למרד ונסיבות בריחתם במהלכו. ניצולים מערים ועיירות במרחב ממנו גורשו יהודים לטרבלינקה הזכירו בעדויותיהם מפגשים עם בורחים ודנו בהשפעות המפגש על היהודים הנותרים ועל החלטותיהם הם. חומר ארכיוני נוסף הכולל עדויות ומסמכים ראשוניים הינו אוסף מחלקת חסידי אומות העולם. חלק מן הבורחים בשלב המרד ניצל בזכות הושטת היד של יחידים ומשפחות. לצורך ההוקרה נדרשו העדים לספק ראיות ועדויות והחומר המשמעותי הזה הוסיף נדבך להבנת

³³ יש לציין כי ארכיון זה משמש כחטיבה נוספת אותה ניתן לשייך לארכיון עונג שבת. במהלך ימי הגירוש הגדול יצאו אדולף ובאשה ברמן מגטו ורשה והחלו לפעול בצד הארי של העיר. במהרה הם הפכו לדמויות מרכזיות בוועד היהודי הלאומי ואליהם הצטרפו אישים נוספים בהם גם עמנואל רינגלבלום. כחלק מפעילות הוועד חתרו חבריו להמשיך את פעולות התייעוד בהם החלו בגטו ורשה והם עודדו יהודים אשר הסתתרו בצד הארי לרשום את זיכרונותיהם. כתבים אלו, המהווים המשך ליוזמת ארכיון עונג שבת, נשתמרו ברובם על ידי אדולף ברמן והם מצויים היום בארכיון לוחמי הגטאות.

³⁴ עם הגעתו לגטו ביאליסטוק בנובמבר 1942 גילה טננבוים עניין רב באיסוף חומר היסטורי מגוון שימשם להקמת ארכיון חשאי בגטו. לאחר שהושפע מארכיון "עונג שבת" בעת שהותו בגטו ורשה, ולאחר שהשתכנע שהיהודים נידונים לכליה, החליט להקים ארכיון גם בביאליסטוק. עם צבי מרסיק אסף טננבוים חומר היסטורי בגטו. החומר הארכיוני הוטמן במכלי פח שהוכנו במיוחד במסגרייה בגטו והועבר לחברת תנועת "דרור", ברונקה ויניצקה (קליבנסקי), שטנבוים השיג לה תעודה "ארית" ובזכותה עברה להתגורר מחוץ לגטו בראשית ינואר 1943. היא מסרה את החומר לידי פולני חבר מחתרת ארמייה קריובה (AK) - ארגון המחתרת בצבאי המרכזי בפולין הכבושה, שטמן בידיעתה את החומר בחצר ביתו. הרשימות נמצאו ב-1945 וקובצו לספר "דפים מן הדליקה" בהוצאת הקיבוץ המאוחד.

³⁵ ויירניק יעקב, **שנה בטרבלינקה, דרור לנפש – תנועת דרור בישראל**, תל אביב, תשע"א

³⁶ Cymlich, Israel and Oscar Strawczynski, *Escaping Hell in Treblinka*. Jerusalem and New York: Yad Vashem and Holocaust Survivors's Memoirs Project, 2007

³⁷ שמואל קרקובסקי, "מפעלי הנצחה ומוסדות הנצחה ביוזמת שארית הפליטה", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר עורכים, **שארית הפליטה 1944-1949: השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי שואה**, יד ושם, ירושלים, תשנ"א, עמ' 352-352

חלק זה של המחקר. עדויות נוספות ניגבו במהלך השנים גם על ידי המוזיאון בווינגטון, ובמסגרת פרויקט העדות של סטיבן שפילברג וסייעו באימות המידע והצלבתו.

חומר חשוב לנושא מחקר זה מצאתי בספרי היזכור לקהילות היהודיות שחרבו בתקופת השואה. בספרים אלה שאפו המחברים, חלקם הניכר ניצולי שואה, להציב יד לנרצחים ולתעד את קורותיהם ודרך הצלתם. לכן הופיעו בהם גם זיכרונותיהם של כמה מן הבורחים מטרבלינקה, או אזכור לגבי מפגשים שהיו איתם.³⁸

חומר נוסף בו נעזרתי מצוי במשפטי טרבלינקה, שהתנהלו בדיסלדורף במהלך שנות ה-60 של המאה ה-20, ובמחקרים שערכו בעשורים האחרונים חוקרים פולנים, שהסתמכו על ארכיונים לוקאליים, במטרה לעמוד על יחס האוכלוסייה הפולנית ליהודים שברחו והסתתרו בסביבת הספר הפולני, הרלבנטית למחקר זה.³⁹ חומר זה הינו קריטי להבנת מצבם של הבורחים לאחר יציאתם מן המחנה, והיחס בו נתקלו בנתיבי בריחתם מפולנים מקומיים.

המחקר בנוי כרונולוגית כאשר כל שלב בפעילותו של מחנה טרבלינקה מוצג על מאפייניו, והשפעתם על הבריחות ממנו. הפרק הראשון עוסק בחודשים הראשונים לפעילות המחנה מיולי ועד ספטמבר 1942, והוא מחולק לשתי תקופות משנה: תקופת הכאוס והיעדר השליטה שאפיינו את החודש הראשון תחת פיקודו של המפקד איבהלר, ותקופת השינויים ההדרגתיים שהוחלו במחנה עם החלפתו ומינויו למפקד של פרנץ שטנגל. ארוע קריטי המהווה קו שבר בתולדות המחנה היה הירצחו של איש הס"ס מקס ביאלה בידי אסיר יהודי בשם ברלינר ב-11 בספטמבר 1942. כל אחת מהתקופות המתוארות השפיעה והושפעה מתופעת הבריחה והדברים באו לידי ביטוי הן בהיקף התופעה והן בדרכים השונות בהם נקטו הבורחים לצורכי מילוט מהמחנה. הפרק השני מוקדש לחודשי הפעילות שבין רצח ביאלה בספטמבר 1942 ועד מרס 1943. בתקופה זו נוכחות הבריחה בחיי המחנה מגיעה לממדים משמעותיים עד ינואר 1943, ונקטעת עם ההחמרה במשטר המחנה והירידה הדרסטית במשלוחים. הפרק השלישי סוקר את השינויים במחנה בעקבות הגעתם הספורדית של טרנספורטים לטרבלינקה, ראשית הפעילות המחתרית שהתגלמה ב-2 באוגוסט 1943 במרד אסירים ובבריחה כוללת מהמחנה. פרק זה כולל בחינה מעמיקה של דרכי המילוט והבריחה בעקבות המרד.

³⁸ לדוגמא: אהרון גלבארד, 19 טעג אין טרעבלינקע (19 יום בטרבלינקה), אנציקלופדיה של גלויות, ספר צ'נסטוהוב – ב', ירושלים, 1967, עמ' 160-164; אלימלך פיינזילבער, חורבן שעדלעץ, תל אביב 1952; א"ל בומבע, מיינ אנטלויפן פון טרעבלינקע, ספר טישענסטאכאוו, ניו יורק, 1958, עמ' 57-59.
³⁹ Engelking, *such a beautiful sunny day*; Kopówka, Rytel-Andrianik; גרובסקי, ציד היהודים

הקדמה

במהלך החודשים מרס-יולי 1942 הופעלו בשטחי הגנרלגוברנמן שלושה מחנות מוות, שנועדו בראש ובראשונה לחסל את יהודי פולין, כחלק ממדיניות השמדה שהתקבלה כמה חודשים לפני כן.¹ אופרציית ההקמה והתפעול של שלושת המחנות, בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה, זכתה לימים לשם "מבצע ריינהרד"². מחנה ההשמדה טרבלינקה הוקם כמחנה השלישי בין מחנות מבצע ריינהרד, והוטמעו בתכנונו לקחי פעולת שני המחנות הקודמים.

האתר שנבחר להקמת המחנה היה ממוקם סמוך למלקיניה, צומת רכבות על קו המסילה הראשית ורשה-ביאליסטוק, 4 ק"מ מן הכפר טרבלינקה ותחנת הרכבת שפעלה בו.³ האזור כולו היה מיושב בדלילות ומיוער. באזור פעלה מחצבת חצץ עוד טרם המלחמה ומחנה עונשין הוקם במקום כבר ב-1940. אך רק באביב 1941 החליטו הגרמנים על הקמת מחנה עבודה ועל הפעלתה המחודשת של המחצבה. מטרתם הייתה ליצר בו חומרי גלם כחלק מההיערכות לפלישה לשטחי ברית-המועצות.⁴ עם הקמתו כמחנה עבודה הוא נקרא טרבלינקה I וגורשו אליו אסירי כפייה פולנים ויהודים.

האחריות על בניית המחנה הוטלה על מפקד הס"ס והמשטרה במחוז ורשה.⁵ מחנה ההשמדה טרבלינקה נבנה כמעין מלבן שאורכו כ- 400 מטרים ורוחבו כ-600 מטרים. המחנה הוקף בגדרות חיצוניים ובמכשולי תיל ובארבע פינותיו הוקמו מגדלי שמירה בגובה שמונה מטרים. מגדל שמירה נוסף הוקם בצד הדרומי, בין שני המגדלים שבפינות המחנה ובקרבת תאי הגזים. לימים הועבר

מגדל זה למרכז אזור ההשמדה. המחנה נחלק לשלושה אזורים כמעט שווים בגודלם: הראשון: אזור המגורים (Wohnlager) השני: אזור הקליטה (Auffanglager) והשלישי: אזור ההשמדה (Totenlager). אזור המגורים ואזור הקליטה נמצאו בשטחו הנמוך של המחנה ולכן כונו בשם

¹ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 31-51; Adalbert Uckerl, *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno*, München 1977; Witold Chrostowski, *Extermination Camp Treblinka*, London: Vallentine Mitchell, 2004, pp 9-23; Ian Baxter, *The SS of Treblinka*, Stroud: The History Press, 2010, pp. 17-27.

² השם ניתן למבצע לאחר מותו של ריינהרד היידריך בעקבות פציעתו בהתנקשות של אנשי מחתרת צ'כים ב-27 במאי 1942. ההחלטה להשמיד את יהודי הגנרלגוברנמן התקבלה קודם לכן, ובהוצאתה לפועל הוחל חודשים לפני תאריך מתן השם.

³ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 85

⁴ שם, עמ' 85

⁵ שם, עמ' 86.

"המחנה התחתון", ואילו אזור ההשמדה נקרא בשם "המחנה העליון".⁶ אזור המגורים נבנה בחלקו הצפון-מערבי של המחנה, וכלל צריפי מגורים של אנשי הס"ס הגרמנים ושל הוואכמנים, רובם אוקראינים, וכן את מבני המנהל — המשרד, ה"מרפאה", המחסנים ובתי המלאכה. בתחילה נבנו צריפים לאסירים היהודים, אך במהלך הזמן הוקם בחלק זה של המחנה אזור מגודר ומופרד בגדר תיל שבו רוכזו צריפי המגורים, בתי המלאכה ומגרש המסדרים שלהם.

אזור הקליטה היה ממוקם בחלקו הדרום-מערבי של המחנה, וכלל בין השאר גם רציף רכבת ומסילה צדדית. בשלב הראשון של פעילות המחנה לא נבנתה רמפה, רק מסילה צדדית, שאורכה נאמד בכ־300 מטרים, שעליה אפשר היה להטעין 20 קרונות לערך. לפני הרציף עמד צריף גדול, בו אוחסנו חפצי הנרצחים. בקרבת הרציף, מצפון לצריף המחסן, היה שטח פתוח שכונה כיכר הרכבת, ומעברו מגרש מגודר, שנקרא מגרש הטרנספורטים או מגרש להפשטת בגדים. הכניסה למגרש זה הייתה דרך שער מיוחד, אשר קודם הכניסה אליו בוצעה הפרדה בין הנשים והילדים לבין הגברים שהגיעו עמם בטרנספורט. הנשים וילדיהן הופנו במהירות והועברו אל הצריף השמאלי שנבנה במגרש הטרנספורטים ובו נאלצו לפשוט את בגדיהם ולמסור את הכסף ואת דברי הערך שברשותן. מדרום למגרש הטרנספורטים הוקם מגרש מיון (Sortierplatz), בו נערמו בגדיהם וחפציהם של הנרצחים. קבוצת עובדי כפייה יהודיים הועסקה במיוןם לקראת אריזתם ושליחתם אל מחוץ למחנה.

אזור ההשמדה או המחנה העליון כפי שכינהו הגרמנים הוקם בחלקו הדרום-מזרחי של המחנה. עם הקמת המחנה פעל בו מבנה לבנים ובו שלושה תאי גז. בסמיכות לתאי הגז נחפרו בורות עמוקים, שהיו מיועדים לקבורת הגופות.⁷

ממגרש הטרנספורטים שבמחנה התחתון הוליכה לאזור ההשמדה דרך שכונתה בידי האסירים ה"צינור". הסגל הגרמני נהג לכנותה בלעג "הדרך לשמים" (Himmelfahrstrasse). ה"צינור" היה מגודר משני צדיו בגדר תיל בגובה של כשני מטרים והוסווה בענפים, שלא אפשרו לראות המתרחש בתוכו. סגל המחנה הורכב מ-30-40 אנשי ס"ס שלבשו מדים אפורים של וואפן ס"ס והיו מצוידים

⁶ "Treblinka — obóz śmierci 'akcji Reinhardt'." Młynarczyk Jacek Andrzej, *Treblinka — obóz śmierci 'akcji Reinhardt'*. In Dariusz Libionka, ed., *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2004. pp. 218-223; Webb, *Treblinka*, pp. 21-31; Kopówka, *Treblinka* pp. 77-84

שער הכניסה למחנה ניצב בחלקו הצפון-מערבי, סמוך למסילת הברזל. בלילה הוארה הכניסה בזרקורים. בשער ובמגדל השמירה הסמוך לו ניצבו שומרים אוקראינים ואנשי ס"ס 24 שעות ביממה.

⁷ אזור זה הופרד כליל משאר חלקי המחנה, באמצעות גדר תיל מוסווית בענפים, שמנעה תצפית מבחוץ על הנעשה בתוכו.

באקדחים או רובים ובשוטים מעור. כולם השתייכו קודם לכן לסגל תכנית האותנסייה. סייעה להם פלוגה בת 90-120 איש שנמנתה על כוחות העזר, יחידת מתנדבים, רובם אוקראינים, ששימשו שומרים (וואכמנים) במחנה.⁸

העבודות לסיום קומפלקס המחנה נמשכו כחודשיים וב-23 ביולי 1942, הגיע טרנספורט ראשון מגטו ורשה, ופעולת ההשמדה במחנה טרבלינקה החלה.⁹ מנהל תחנת הרכבת בטרבלינקה, פרנצי'שק זומבצקי העיד כי ב-22 ביולי 1942, יום לפני הגעת הטרנספורט הראשון, קיבל מברק, בו צוין כי החל מהיום שלמחרת תגענה מידי יום רכבות מוורשה ובהן "מתיישבים חדשים". כל משלוח ימנה כ-60 קרונות ולאחר פריקתו תשוב הרכבת לוורשה. זומבצקי העיד, כי למחרת, יום ה' ה-23 ביולי, " הודיעה הרכבת על התקרבותה, לא רק באמצעות שקשוק הגלגלים על הגשר שמעל נהר הבוג, אלא גם במטר היריות התכופות מן הרובים והנשקים האוטומטיים שנורו בידי אנשי הליווי".¹⁰ תיאורו של זומבצקי מצטרף לעדויות נוספות אודות השלב הראשון בפעולת המחנה, המסתכמות כולן בתיעוד הרצחנות ואובדן השליטה בו.

וולף שניידמן מסטוצ'ק, שנמנה עם היהודים שהקימו את המחנה, הזכיר בעדותו את הטרנספורט הראשון ואת עיתוי הגעתו, תשעה באב תש"ב: "אני זוכר את יום ט' באב. בסוף יולי [1942] הגיע משלוח ראשון. לא ידענו מי בא. ראינו שיש שם נשים וילדים. לפני שהגיע המשלוח הראשון חילקו אותנו. את העובדים הפשוטים הכניסו למחנה מספר 2, כלומר למוות. אנחנו עבדנו בסיום של הבנייה. לא ידענו בכלל שאת האנשים האלה הביאו למוות. בהתחלה הכניסו אותם לצריפים שם ציוו עליהם להתפשט ואחר כך הדרך למקלחת כלומר לתאי הגזים, נעשתה בהתחלה במשך שבועיים, הכול היה נעשה בלילות. במשך כמה ימים ראשונים חשבנו שבלילה מגיעים קרונות ומובילים את האנשים הלאה למזרח. לנו אסור היה להיכנס למחנה השני. את מי שתפסו מסתכל לכיוון היו לוקחים לעבודה ויותר לא ראינו אותו. כעבור כמה ימים ראינו דלת פתוחה של הצריף – ערימות של בגדים. הכול התברר לנו. אחר כך כל הצריפים היו מלאים עם כאלה ולכן ציוו על האנשים להתפשט בחוץ. שמנו לב שעל גגות הקרונות שמגיעים מסודרים מקלעים שמהם ירו

⁸ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 60-61; Black Peter, "Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard." *Holocaust and Genocide Studies* 25[1], spring 2011, pp 20-21

⁹ Młynarczyk, *Treblinka* p 221 בהתאם למסמך, שהיה מיועד עבור ראש המנהל האזרחי בוורשה, היינץ אוארסולד, העבודות היו צריכות להסתיים עד ה-11 ביולי 1942

¹⁰ Ząbecki, Franciszek, *Wspomnienia dawne i nowe*, Warsaw, 1977, p. 39

באנשים שהיו במשלוחים. במגרש היו מונחות גוויות בגובה של מטר. כנראה שבתאי הגזים העבודה הלכה לאט מידי אז בעזרת האוקראינים ירו באנשים בלילות".¹¹

שניידמן מתאר מצב הולך ומחמיר של אובדן שליטה מצד רשויות המחנה. אפשר שהיה ניסיון ראשוני לתעל את עבודת הרצח לשעות הלילה אך כמות המשלוחים ההולכת וגדלה לצד תקלות חוזרות בהפעלת תאי הגזים וחשש מבריחות, הביאו להעברת הטרנספורטים לשעות היום.¹² שניידמן מתאר ירי ביהודים עם הגעתם למחנה כחלק משיטת רצח נוספת שהופעלה במחנה. יהודים נרצחו בטרבלינקה בשלב זה גם בירי מסיבי במקלעים, לעיתים של טרנספורטים שלמים.¹³

שמחה בינם לעסקי גורש מגטו ורשה בשלהי יולי 1942. בעדותו הוא מתאר את המראות שנגלו לנגד עיניו עם הגעתו לטרבלינקה: "כשנסענו פנימה לתוך המחנה דרך חלונות הקרונות ראינו גופות קרועות... גם הרבה בגדים היו מושלכים בחול... שעתיים לאחר שהרכבת הגיעה פתחו את הקרונות והמעולפים כמעט נפלו החוצה. מכל הצדדים החלו יריות. זה נמשך כ-3 דקות. אלו שנותרו בחיים היו צריכים להוציא את החבילות של המתים. כל אלו שיצאו הובלו רחוק יותר".¹⁴

לעסקי תיאר חלקי גופות אותם ראה מחלונות הקרון בזמן ההמתנה לכניסת הקרונות פנימה, לתוך המחנה. הירי במשלוחים החל באזורים הקרובים לצומת מלקיניה והוביל לניסיונות בריחה של רבים מהמגורשים. לכן האזור בקרבת המחנה היה מכוסה בגופות ששכבו שם לעיתים ימים שלמים. למעשה, ניסיונות הבריחה מן הקרונות היו רבים כל כך שעם הזמן החלו לשלוח פטרול של זינדרמריה מסוקולוב (Sokołów Podlaski), שכל מטרתו חיפוש אחר פצועים ורציחתם.¹⁵ לעסקי, בדומה לשניידמן, מתאר את הירי המאסיבי במגורשים כצעד המידי והראשוני בו נקטו הגרמנים והאוקראינים עם הגעת הטרנספורט למחנה. רק הנותרים מקרב המגורשים הועברו לתאי הגזים. גם יוסף גוטמן, שגורש מוורשה בשלהי יולי 1942 והוחזק במחנה כשבועיים, מתאר את הירי ביהודים עם הגעתם, כחלק משיטת הרצח במקום. על פי עדותו נחפרו בורות בפאתי המחנה אשר

¹¹ עדות וולף שניידמן, איו"ש, O.3/560 עמ' 1-2

¹² בעדות שנתן איכר פולני בספטמבר 1945, שהתגורר בזלוטקי (Złotki), חמישה קילומטרים מטרבלינקה, הוא מציין שהיהודים הראשונים הוצאו מהקרונות רק בלילות. עדות Kalembsiak Mochala, איו"ש, M.49E/4870, עמ' 1

¹³ Młynarczyk, *Treblinka* p. 220

¹⁴ עדות שמחה בינם לעסקי, איו"ש M.I.E/58; שמחה בינם לעסקי, אין טרעבלינקע (גבית עדות), פון לעצטן חורבן 3, מינכן, (אוקטובר-נובמבר 1946), עמ' 45 (להלן, לעסקי, פון לעצטן)

¹⁵ Młynarczyk, *Treblinka* p. 220

שימשו הן לקבורת הרבים שנחנקו במהלך הנסיעה בקרונות והן כאתר רצח בו נורו קבוצות יהודים.¹⁶

יעקב ויירניק גורש מוורשה ב-23 באוגוסט 1942. בעדותו כתב על הגעתו למחנה: "השטח היה זרוע גוויות, מהן לבושות, מהן ערומות. פניהן היו מעוותות מפחד וזוועה... בכל מקום דם".¹⁷ באותו יום גורש אל המחנה גם שיעיה ורשבסקי מקלצה, שהעיד גם הוא על כך ש"ליד פסי הרכבת שכבו גוויות יהודים הרוגים, ביניהם מצאתי מכרים מקלצה. אחרי שיצאנו מהקרונות הגרמנים והאוקראינים גירשו את כולנו בשוטים למגרש, ושם ציוו עלינו לשכב עם הפנים כלפי האדמה. אחרי זה באו והיכו בשוטים וירו בראשים".¹⁸ ביום שלמחרת, ה-24 באוגוסט 1942, נשלח אל המחנה בטרנספורט נוסף מקלצה אוסקר ברגר. בעדותו סיפר על ירי ללא אבחנה מגגות הקרונות של השומרים האוקראינים לתוך המון המגורשים. אוקראינים נוספים עמדו על גגות הצריפים שניצבו באזור הגעת הטרנספורטים וקצרו במכוונות ירייה את כל מי שעמד לפנייהם תוך 30-40 דקות נהרגו ונפצעו אלפי אנשים... אני יחד עם כמה חברים הבאנו את הגופות אל בור ענקי שנחפר על ידי דחפור".¹⁹ ברגר ציין כי מי שלא נפגע מכדורי השומרים גורש לעבר שער פתוח כשהוא נדרש לעבור מעל לגופות ההרוגים והפצועים.

ביום בו הגיע ברגר בטרנספורט מקלצה גורש לטרבלינקה משדלצה (Siedlce) גם אדי ויינשטיין, יליד לושיצה (Łosice). הוא סיפר בעדותו כי יום לאחר הגעתו, לאחר לילה שלם במהלכו הועסקו אנשי המשלוח שלו בפינוי גוויות, שנערמו להערכתו לגובה של כשלושה מטרים, הוא נלקח עם קבוצת יהודים בקרון פתוח שיצא מן המחנה לעבר תחנת הרכבת. "על הרציף ולאורך המסילה היו פזורות עשרות גופות. היו אלה אנשים שנרצחו כנראה עוד ביום הקודם. צווינו להעמיס את הגופות על הקרון. עבדנו תוך כדי ריצה ללא רגע מנוחה".²⁰ ויינשטיין העיד על ירי מאסיבי ושיטתי ביהודים עוד בשלב ההמתנה לכניסת הקרונות למחנה. ב-25 באוגוסט הגיע לטרבלינקה מקלצה איזאק

¹⁶ עדות יוסף גוטמן, איו"ש, M49E/2226 (פולנית) עמ' 1

¹⁷ ויירניק יעקב, **שנה בטרבלינקה**, דרור לנפש – תנועת דרור בישראל, תל אביב, תשע"א, עמ' 21 (להלן: ויירניק, שנה בטרבלינקה)

¹⁸ עדות שיעיה ורשבסקי, איו"ש O.3/557 עמ' 1. ורשבסקי נפגע מן הירי בידו הימנית נשאר שוכב ונזרק לבור שהיה מלא בגופות.

¹⁹ עדות אוסקר ברגר, איו"ש, O.33/22 עמ' 1-2. אוסקר ברגר היה סוחר שהגיע עם פרוץ המלחמה מקטוביץ לקלצה ועמו אשתו ושני בניו. ראה: בנדר שרה, **בארץ אויב, יהודי קלצה והסביבה 1939-1946**, יד ושם, ירושלים, 2012, עמ' 168, 198 (להלן: בנדר, בארץ אויב)

²⁰ ויינשטיין אדי, **פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה**, מאנגלית: מרים טליתמן, יד ושם, ירושלים, תשס"א עמ' 32,

העלפינג. בעדותו תיאר את שילוחן המידי של הנשים לתאי הגז ואת ירי השומרים המסיבי על שורות הגברים שהוביל להערכתו להריגתם של כ-80 אחוזים מכלל הגברים.²¹

בימים המתוארים - ה-24-25 באוגוסט 1942, גורשו לטרבלינקה כמעט כ-20,000 יהודים מוורשה, שדלצה, קלצה, פרציב (Parczew) ומיינדגיזץ פודלסקי-מזריץ' (Międzyrzec Podlaski). נוכח העובדה שרק 20 קרונות יכלו להיכנס פנימה לתוך המחנה, ובשעות הלילה המתינו הרכבות ולא הוכנסו פנימה, התארך מאוד זמן ההמתנה ונאמד בשעות ארוכות.²² אפשר וחלק מן היהודים ניסו לברוח נוכח ההשתהות הארוכה, הצפיפות והמחסור באוויר. ניתן לשער שחלק מן הקופצים והנורים עשו זאת נוכח תחושת הסכנה בה חשו אינטואיטיבית. אחרים נורו בידי אנשי הליווי הגרמנים הלטוויים והאוקראינים וגופות כולם נאספו בידי קבוצת עבודה של יהודים שהובלה מטרבלינקה.²³

יום לאחר הגעתם של אוסקר ברגר ואדי ויינשטיין למחנה, ב-25 באוגוסט 1942, נתפס בבית חרושת לדבש בגטו ורשה, יעקב קשפיצקי. הוא נשלח מן האומשלגפלאץ למחרת היום ולאחר כ-20 שעות נסיעה ברכבת הוכנס הטרנספורט שלו למחנה. בעדות שהותיר חודשים ספורים לאחר מכן תיאר קשפיצקי את שראה עם כניסתו למחנה:

"השעה הייתה בערך חמש אחר הצהריים... אחד הגרמנים פקד: נשים וילדים שמאלה גברים מימנה... בתוך מספר דקות כבר שמענו את הזעקות האיומות... כשמעט חזרתי אל עצמי נכנסתי עם כמה אחרים אל הבלוק הימני חשבתי לשבור קורה ולברוח."²⁴

בחמשת השבועות הראשונים של מבצע ריינהרד הגיעו למחנה טרבלינקה 245 אלף יהודים מגטו ורשה והאזור, 51 אלף יהודים ממחוז רדום ו-16,500 ממחוז לובלין. קצב הרצח היה חסר תקדים, כאשר הגירושים ההמוניים והמקבילים ממחוזות ורשה ורדום – הגיעו לכדי 10,500 נפש ויותר מידי יום. כמות הטרנספורטים במהלך אוגוסט 1942, העמידה את יכולת הרצח של טרבלינקה במבחן לוגיסטי אדיר.²⁵ אולם מבחינה טכנית וארגונית המחנה לא יכול היה לקלוט מסת אנשים גדולה כל

²¹ עדות העלפינג איזאק, איו"ש, MIE/460 עמ' 1-2.

²² ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 138, 567-569. הערכת מס' של המגורשים מפרצ'ב שדלצה ומזריץ' נסמכת על מס' מגורשים המובאים בספרו של ארד. מספרם של המגורשים מקלצה ראה, בנדר, **בארץ אויב**, עמ' 194-197. מספרם של המגורשים מוורשה נסמך על מאמרה של ברברה אנגלקינג, הגירוש, **ילקוט מורשת 75, גיליון ע"ח**, 2003, עמ' 178-149 (להלן: אנגלקינג, הגירוש)

²³ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 138

²⁴ קזשעפיצקי אברהם, "טרעבלינקע", **בלעטער פאר געשיכטע**, כרך 10, 1-2 (1956) עמ' 77-78 (להלן: קזשעפיצקי, טרעבלינקע)

²⁵ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 120-123, 164-165. למרות התנאים הטכניים הקשים מ-23 ביולי עד 23 באוגוסט נרצחו במחנה ההשמדה טרבלינקה 320 אלף יהודים, רובם מגטו ורשה והאזור ומאזור רדום.

כך, ולכן תהליך ההשמדה קרס. הפער בין יכולת ההמתה בשלושת תאי הגזים והתקלות הטכניות התכופות שאירעו בהם, לבין כמות הטרנספורטים שיעדם היה טרבלינקה הביא להשתרקות תורי הקרונות בכניסה למחנה ולהתמוטטות שיטתיות הרצח.²⁶

כדי לקבור את אלפי בני האדם שנורו למוות, נוסף על האלפים שמתו בקרונות העמוסים והצפופים בדרכם למחנה, היה צורך באסירים רבים ובבורות קבורה. קשפיצקי מתאר את הניסיון לפתור את קבורת הקרבנות באמצעות דחפור שהובא מן המחצבה הסמוכה במחנה העונשין טרבלינקה I. הדחפור נועד לחפירת בורות קבורה נוספים באזור הקליטה במחנה התחתון. עם זאת, בשל הגעתם התכופה של טרנספורטים חדשים למחנה הלך וגדל מספרן של הגויות שלא נקברו וערמות הגופות התגבהו בכניסה למחנה. בצריפים, ובמגרש נערמו בערבוביה גויות הנרצחים וחפציהם. הצריף שנועד לשמש מחסן התמלא עד מהרה, וגם הצריף שנועד תחילה לשמש מקום התפשטות לגברים הפך למחסן והתמלא בבגדים. כל טרנספורט הוסיף כמויות חפצים שלא פונו מזה ימים. בדרך אל המחנה ובמחנה עצמו שררה אנדרלמוסיה, סידורי האבטחה התרופפו ובמצב שנוצר לא ניתן היה לשמור על סודיות קיומו של המחנה.

בסוף אוגוסט 1942 היו התנאים במחנה בלתי נסבלים. ידיעות על הכאוס ששרר בו הגיעו לאוזניו של גלובוצניק הממונה על המבצע ולאנשי המטה שלו והוא זה שהחליט בשבוע האחרון של אוגוסט על הדחתו של ד"ר אירמפריד אברל, מפקד המחנה, ועל מינויו של כריסטיאן וירט לניהול המחנה עד הגעת המפקד הבא. למפקד טרבלינקה הוחלט למנות את פרנץ שטנגל, שפיקד עד אז על מחנה ההשמדה סוביבור. את המחנה בסוביבור הוחלט להשבית בשל תיקונים שנערכו במסילת הברזל שהוליכה אליו. שטנגל הגיע אל המחנה ככל הנראה בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר.²⁷

²⁶ ניצול המחנה אוגניוש טורובסקי מתייחס בעדותו לירי ביהודים כאל שיטת השמדה שהייתה אופיינית לשלב זה בהתפתחות המחנה. טורובסקי נסמך בעדותו על סיפוריהם של אוקראיני בשם גריגוריאן ועובד יהודי בן 16 בשם יענקל שמוצאו היה מסביבות טרבלינקה. "ידוע לי שהמשלוחים הראשונים החלו להגיע ביוני 1942. שיטת ההשמדה אז לא הייתה מאורגנת. את הבאים במשלוחים היו אוספים על המגרש ורוצחים אותם בירי ממכונות ירייה". עדות אוגניוש טורובסקי, איו"ש O.3/556, עמ' 2. ס"ס שרפיהרר פרנץ זוכומל הגיע לטרבלינקה ב-20 באוגוסט 1942 והיה אחראי על "יהודי הזהב" ועל קבוצת הספרים. הוא תיאר את ימיו הראשונים במחנה כתקופה של כאוס בשל אי יכולת תאי הגז לעמוד בכמויות משלוחי היהודים שהגיעו מידי יום אל המחנה. יצחק ארד, **טרבלינקה-אבדן ומרד**, עם עובד, 1983, עמ' 132 (להלן: ארד, טרבלינקה); Sereny, *Into that darkness* pp. 157-158

²⁷ על הדחתו של אברל ראה גם עדותו של מר שפיס, התובע הכללי במשפט טרבלינקה. לנצמן, **שואה**, עמ' 88. השבתת מחנה סוביבור בשל תיקונים שנערכו במסילת הברזל שהוליכה אליו הובילה לכך שמפקד המחנה שטנגל היה פנוי. גלובוצניק בטח בכישוריו על סמך ההישגים שכבר השיג בסוביבור. במקום שטנגל מונה למפקד מחנה סוביבור ס"ס-אוברשטורמפיהרר פרנץ רייכלייטנר, גם הוא איש מבצע אוֹתֶנְסִיה.

א. הבריחות מטרבלינקה והבורחים הראשונים במהלך סוף יולי – אוגוסט 1942

א.1 ראשונים הבורחים – יהודים מגטו ורשה

נוכח הכאוס והאנדרלמוסיה שאפיינו את המחנה בחודש הראשון להפעלתו רווחו בו תופעות של בריחת אסירים. מאחר שעד ה-6 באוגוסט כל הטרנספורטים הגיעו מוורשה, גם העדויות הראשונות אודות טרבלינקה והוויית הבריחה בה הגיעו ממקורות הקשורים בעיקר בגטו זה. ביום הראשון לאקצית הגירוש, ה-22 ביולי 1942, נתפסו וגורשו יהודים ששהו במעונות הפליטים, ביניהם המעון ברחוב דז'יקה 3.²⁸ בארכיון עונג שבת מצוי מסמך ובו דיווח של ש. קנכט, מתושבי המעון, שגורש בטרנספורט הראשון והגיע לטרבלינקה ב-23 ביולי בשעה שבע בבוקר.²⁹ לאדם שפגש בו בגטו ורשה, כמה חודשים לאחר מכן, סיפר קנכט, כי כשהגיעו לטרבלינקה הופרדו הנשים והילדים מן הגברים והלכו ראשונות לבית המרחץ. הוא הצליח לשמוע רק את רחשי המנוע שנשמע כל הזמן. בשעה שלוש בצהריים ראה קנכט שאיש לא חזר והחליט להימלט. המסמך אינו מפרט את דרך הבריחה מהמחנה, אך נראה שקנכט נמלט דרך גדרות התיל שכן המדווח על הפגישה עמו ציין כי הגיע לוונגרו (Węgrów) ומשם לקלימונטוב (Klimontowska), המרוחקת 25 ק"מ מוורשה.³⁰

יוסף גוטמן גורש מוורשה בשלהי יולי 1942 והועסק בטרבלינקה בסחיבת גוויות לבורות הקבורה שנחפרו בפאתי המחנה התחתון. כעבור שבועיים הצליח להשתחל עם חמישה בורחים נוספים לתוך קרון שהוטען בבגדי נרצחים וחזר אל הגטו.³¹ יהושע גרינברג, גורש מפלניצה (Falénica-) (Miedzeszyn) ב-18 באוגוסט 1942.³² לאחר שהופרד מאשתו ומילדיו הוטל עליו ועל יהודים נוספים להעמיס את הקרונות ברכושם של הנרצחים.³³ "כמה משלנו וגם אני ניצלנו את ההזדמנות והסתתרנו בבגדים בקרון. חמקתי אחר כך בנסיעה דרך החלונות הקטנים. הגרמנים בדקו עם מקלות אך לא מצאו אותנו."³⁴ הבריחות המתוארות מעידות הן על האבטחה הרעועה בראשית

²⁸ נקודת הפליטים שהוקמה עבור היהודים שגורשו לוורשה מעיירות האזור שהייתה המאוכלסת ביותר בגטו שכנה ברחוב דז'יקה 3 (Dzika). נקודות הפליטים היו הראשונות להיאסף על ידי אנשי המשטרה היהודית ולהיות מועברות למקום הריכוז, האומשלגפלאץ. אחת מן הנקודות הראשונות שפונתה הייתה זו בדז'יקה 3. לאה פרייס, פליטים במרקם החיים היהודיים בעיר ורשה ובגטו (ספטמבר 1939-יולי 1942), חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, אפריל 2006, עמ' 209-210, עמ' 292-294 (להלן: פרייס, פליטים)

²⁹ להערכתה של פרייס השם קנכט הוא ככל הנראה שם בדוי. פרייס, פליטים, עמ' 294. פירוש המילה קנכט בעברית הוא עבד.
³⁰ איו"ש, M.10 ARII/196. הכותב מספר כי פגש בו בדצמבר 42 ומוסיף כי "הוא אישר את כל הדברים הידועים אודות טרבלינקה" נראה שקנכט נמלט דרך הגדר שכן מצוין כי הגיע לוונגרו ומשם לקלימונטוב, המרוחקת 25 ק"מ מטרבלינקה.

³¹ עדות יוסף גוטמן, איו"ש, M49E/2226 עמ' 1

³² עדות יהושע גרינברג, איו"ש, O.3/3494 עמ' 2. יליד ראדזימין 1907, גורש מפלניצה (Falénica-Miedzeszyn)

³³ עדות יהושע גרינברג, עמ' 2.

³⁴ עדות יהושע גרינברג, עמ' 3 גם נחמן דיאמנט שגורש מקלצה ב-22 באוגוסט מתאר כיצד ברח כחלק מקבוצה של ארבעה שנבחרו להטעין את הקרונות בחפצי נרצחים. עדות נחמן דיאמנט, איו"ש, M49E/852 עמ' 1

ההשמדה במחנה והזמינות היחסית של היכולת לצאת ממנו, והן על היעדר מנגנונים של בקרה על האסירים, דוגמת סימון וספירה. איש מאנשי הצוות הגרמני לא ידע בשלב זה של פעילות המחנה על מספרם המדויק של האסירים שהיו בו.³⁵

חלק מן הבורחים שיצאו מן המחנה בימים הראשונים לפעילותו, חזרו לגטו ורשה. נוכחותם ניבטת בעדויות התקופה, כמו גם בעדויות מאוחרות.³⁶ איש המשטרה היהודית, שאימץ את שם העט קורצ'יצקי, כתב ברשימות אותן מסר בתום המלחמה לארכיון היהודי היסטורי בוורשה, כי ביום השמיני או העשירי של הגירוש הגדול מוורשה אירע מקרה, שהעלים כל אשליה. 'אינני יודע מי הפנה אלי פועל יהודי, צעיר לא מוכר לי בשמו, שאמר בתוקף שברח מטרבלינקה ותיאר הכול במפורט. לדברי אותו פליט, כל אלה שהגיעו לטרבלינקה חולקו לשתי קבוצות, גברים ונשים עם ילדים. את כולם הובילו אחר כך למרחץ ושם הושמדו והוכחדו.³⁷ קורצ'יצקי מודה כי "ברגע הראשון נראה בעיניי הדיווח מטרבלינקה דמיוני, בייחוד לאחר שנימק את בואו בחזרה לוורשה (שבה איימה עליו סכנת מוות) בכך שהוא רוצה להזהיר את האוכלוסייה." בעקבות השיחה התקשר קורצ'יצקי עם קצין מהמשטרה היהודית, במטרה שזה יעביר אינפורמציה ואזהרה הן למועצה היהודית והן למפקדי המשטרה היהודית. "אינני יודע כיצד קיבלה המועצה היהודית [היודנראט] את האזהרה הזו, אבל לייקין קיבל אותה כרגיל בגסות וקרא לסיפור פרובוקציה. המנהל האמתי של המשטרה היהודית, שרינסקי, ששוחרר מהפביאק בתחילת הגירוש והתמנה לקומיסר לענייני הפינוי, השתכנע ברגע הראשון, אבל אחר כך קיבל את עמדתו של לייקין.³⁸

³⁵ העלפינג בעדותו תיאר בעדותו כיצד שרפיהרר מסגל המחנה סימן באופן מזדמן 50 אסירים במשולש אדום בכדי שניתן יהיה לזהותם. "כשראיתי זאת, גם כן סימנתי את עצמי, ונשארת ביניהם כעובד. עבדנו בגידור המחנה. אז בא לי רעיון. ניגשתי ל"שרפיהרר" מיניץ ואמרתי לו שאני רוצה להישאר כעובד, שאני עובד כבר 6 ימים. "6 ימים?" הוא אמר "ואתה עדיין חי? בוא!". עדותו של העלפינג מעידה על הסימון האקראי אז, ממדי ההרג בעובדים היהודים במחנה והיעדר הידע בקרב סגל ה"ס" לגבי מספרם של העובדים במחנה.

³⁶ ראה מיד, **משני עברי החומה**, עמ' 50-51: "הגיעו הבורחים הראשונים מטרבלינקה וסיפרו סיפורי זוועה. אי אפשר פשוט להאמין כי כך עשו לאמי, לאחי ולאחותי." ספר הזיכרונות של רומה נוטקביץ בן עטר ודורון ש בן עטר, **מה שהזמן והעצב הותירו-אם ובנה מתמודדים עם משא העבר**, יד ושם, ירושלים, 2013, עמ' 78. "ראיתי את הוריי מחליפים ביניהם מבטים. הם לא העזו לספר לסבתא שבברייחתה ניצלה ממוות בטוח. ביום השלישי של האקציה הצליחו כמה יהודים להימלט, ובשובם אל הגטו דיווחו על ההמתות בגזים במחנה טרבלינקה. רבים סירבו להאמין לסיפורם."

³⁷ עדות קורצ'יצקי, איו"ש M.49.E/5922 על פי דברי אותו פליט היו במקום ההשמדה לוחות מודעות עם הכתובית "נדרשים חייטים, נגרים וכו' וגם מודעות אחרות שמטרתיהן למנוע תגובות ייאוש.

³⁸ עדות קורצ'יצקי, עמ' 8

את דחיית המידע באופן פומבי בידי ראשי המשטרה היהודית ניתן לנתח נוכח תפקידם במהלך הגירוש הגדול ושיתוף הפעולה שלהם עם הרשויות הגרמניות.³⁹ למחרת המפגש עם הבורח ראה אותו קורצ'יצקי בטור לכיוון האומשלגפלאץ. הוא נתפס פעם נוספת וגורש לטרבלינקה בשנית.⁴⁰ אזכורו של קורצ'יצקי את הבורח והמידע שביקש להעביר משתלב עם העולה מיומנו של המורה וחבר הועדה המנהלת של ארכיון עונג שבת אברהם לוי. ב-6 באוגוסט 1942, ביום ה-16 לאקציית הגירוש, ציין לוי ביומנו כי נראו פקודות בדבר רכבות ומספריהן שגורשו לטרבלינקה. לוי כתב בסוגריים "מקום ההריגה".⁴¹ ביום שלמחרת, 7 באוגוסט, הוא כתב על "הכבשן ליד מאלקין [מלקיניה] וסוקולוב".⁴² יומיים לאחר מכן, ב-9 באוגוסט, כתב לוי כי "מתברר לנו ש-99% מן המגורשים מוצאים להורג",⁴³ וב-11 באוגוסט 1942 הוא מביא לראשונה מידע קונקרטי על הרצח בטרבלינקה כפי שהועבר מבורח בשם סלבה שהגיע לגטו: "סמולאר צלצל לסוקולוב. סיפרו לו שאלה שנוסעים או אם נוסעים לטר[מבלינקי] הולכים למיתה... בוורשה נמצא יהודי, סלבה, שמסר ידיעות מטרמבלינקי. 15 ק"מ לפני התחנה מקבלים אשכנזים את הרכבת. בשעת היציאה מן הקרונות מכים באכזריות. אחר כך מכניסים לתוך צריפים ענקיים".⁴⁴

לוי מתחיל דבריו בהסתייגות מסוימת מההקשר הוודאי בין המגורשים מוורשה לבין טרבלינקה. ידוע מה מתרחש בטרבלינקה אך לא מוכח שכל היוצאים מוורשה מגיעים לשם.⁴⁵ עם זאת ולצד סימני השאלה שהוא מעלה, מביא לוי, מפי מוסרי המידע כמה עובדות: נתן סמולר, מהחוגים הפוליטיים המקורבים לד"ר עמנואל רינגלבלום, צלצל ככל הנראה למכרים פולנים בסוקולוב, הסמוכה לטרבלינקה, וקיבל מהם מידע שנשען על תצפיות ומראות.⁴⁶ הבורח סלבה, בהגיעו לוורשה בראשית אוגוסט 1942, סיפק מידע ראשוני ואמין על היות המחנה מוקד רצח ועל זמניות השארתם

³⁹ גוטמן ישראל, **יהודי ורשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד**, יד ושם, ירושלים, 2011, עמ' 175-180. (להלן גוטמן, יהודי ורשה) דרייפוס חוי, "כעת ורשה היהודית עושה רושם של בית קברות" החיים בגטו ורשה במהלך "הגירוש הגדול", **דפים לחקר השואה**, מאסף י"ח (תשס"ד), עמ' 103-124 (להלן: דרייפוס, החיים בגטו ורשה)

⁴⁰ עדות קורצ'יצקי, איו"ש M.49.E/5922 עמ' 8

⁴¹ לוי אברהם, **מפנקסו של המורה מיהודיה: גטו וארשה אפריל 1942-ינואר 1943**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ט, עמ' 98 (להלן, לוי, מפנקסו)

⁴² לוי, מפנקסו, עמ' 98

⁴³ שם, עמ' 99

⁴⁴ שם, עמ' 101-102

⁴⁵ גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 367

⁴⁶ סמולר איבד במהלך הגירוש את אשתו ובתו בת השלוש נינה ונושא המידע על גורל המגורשים היה קרוב לליבו בכל רובד, אישי ומקצועי כאחד. קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 335; עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים; יחסי פולנים-יהודים: ינואר 1943-אפריל 1944 (כתבים מימי המלחמה ב')**, מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם, יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים 1994, עמ' 141-140 (להלן רינגלבלום, כתבים אחרונים)

בחיים גם של מי שנבחרו לשמש כאסירי עבודה. סוקולוב מילאה תפקיד משמעותי גם בפרשת שלוחותו של חבר הבונד, זלמן (זיגמונט) פרידריך, שנשלח להתחקות אחר עקבות המגורשים. בשלהי יולי או בראשית אוגוסט 1942 נשלח פרידריך מוורשה כדי לנסות ולברר לאן נשלחו רכבות הגירוש.⁴⁷ בעזרת קשרים שיצר עם עובד רכבת, חבר המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פפ"ס), שעבד בקו ורשה-מלקיניה, הגיע אתו פרידריך לסוקולוב, שם נודע לו מעובדי רכבת מקומיים על מסילה צדדית שנבנתה, המתפצלת מהתחנה ומובילה לכיוון טרבלינקה. הסתבר כי במסילה זו נוסעת מידי יום רכבת עמוסה ביהודים מוורשה וחוזרת כשהיא ריקה. מקורותיו טענו, כי לא הובלה למקום אספקת מזון וכי הגישה לטרבלינקה נאסרה על אזרחים, וזו הייתה הוכחה, כי היהודים המובלים נרצחים עם הגעתם. למחרת פגש פרידריך בשוק בסוקולוב שני יהודים שנמלטו מטרבלינקה. אחד מהם היה חבר הבונד עזריאל ואלך (Walach), אחיינו של שר החוץ הסובייטי לשעבר מקסים ליטונוב.⁴⁸ מפי ואלך נודע לפרידריך על המתרחש בטרבלינקה והוא הביא עמו את הידיעות לוורשה ופרסמן בעיתון המחתרתי של תנועת הבונד "אויף דער וואך".⁴⁹

שמחה בינם לעסקי היה הבורח הראשון שמסר בתום המלחמה עדות מלאה בפני הוועדה ההיסטורית במינכן. לעסקי, יליד ורשה, גורש מן האומשלגפלאץ בשלהי יולי 1942, היה אסיר בטרבלינקה משך ארבעה ימים, ברח ועשה את דרכו חזרה לגטו ורשה.⁵⁰ לעסקי סיפר, כי עם הגעת הטרנספורט שלו למחנה תפסו שלושה אנשי ס"ס כ-800 צעירים חסונים בגילאים שבין 19-21 והוא ביניהם.⁵¹ תפקידם היה מיון בגדי הנרצחים וחיפוש אחר כסף וזהב. קבוצה אחרת הועסקה בניקוי הקרונות ובהובלת מתים לבורות. לעסקי סיפר על ערמות המתים שרוכזו סמוך לבורות: "על יד הבורות שכבו הרים של מתים. על ידי סולמות גררנו את המתים החדשים לגובה ואז כיסינו את

⁴⁷ ראה דניאל בלטמן, **למען חירותנו וחירותכם, הבונד בפולין 1939-1949**, יד ושם והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 169. (להלן בלטמן, **למען חירותנו וחירותכם**); מיד, **משני עברי החומה**, עמ' 110; מארק אדלמן, **הגטו לוחם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2001, עמ' 11-12; חנה קראל, **להקדים את אלוהים**, ירושלים, 1981, עמ' 65-66; סקובסקה, רינגלבלום, עמ' 169; רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, בית לחמי הגטאות, 1987, עמ' 199-198.

⁴⁸ גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 368; פרייס לאה, "יהודים מן העולם הבא"-עדויות ראשונות של הבורחים מחלמנו ומטרבלינקה, גטו ורשה 1942-1943, **יד ושם קובץ מחקרים מ"ב:1**, תשע"ד, עמ' 44 (להלן פרייס, **יהודים מן העולם הבא**);
⁴⁹ אויף דער וואך, מס' 1 (כנראה), 20 בספטמבר 1942, **עיתונות המחתרת היהודית בווארשה**, ישראל שחם (עורך), כרך שישי, יד ושם, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 525-529. (להלן עיתונות המחתרת).

⁵⁰ עדות שמחה בינם לעסקי, איו"ש, M.I.E/58; לעסקי, פון לעצטן, עמ' 45-46 בעדותו הוא מדגיש היבטים שאפיינו את מציאות המחנה בעיקר בתקופה הראשונה לקיומו. כך למשל הצמא והיעדר המים. לעסקי מספר כי "תמורת קצת מים היינו צריכים לתת לאוקראינים הרבה זהב." הרצח הברוטאלי והיומיומי במי שנבחרו לעבוד במחנה.
⁵¹ לעסקי, פון לעצטן, עמ' 45-46.

כולם בסיד.⁵² באסירים היהודים שהושארו לעבוד במחנה התנהל לדבריו רצח שיטתי ומתמשך כאשר מ-800 הצעירים שנבחרו בידי הגרמנים נותרו בחיים לאחר שלושה ימים 17 בלבד.⁵³ ביום הרביעי לשהותו בטרבלינקה "הגיעה רכבת עם קרוונות ריקים. חבר שלי משה בורשטיין מרחוב נלבקי 24 נתן לי את הרעיון להינצל. אנחנו העמסנו בקרוונות את חבילות הבגדים והבגדים הלבנים. החלטתי להתחבא בקרון כזה. כשהכנסתי חבילת בגדים התחפרתי מתחת לערימה. שמעתי איך סוגרים וחותמים את הקרוונות. גם שמעתי לאחר מכן יריות והבנתי שהם נפטרים מהחברים שנתרו. כשהקרון כבר היה חתום הסתכנתי והוצאתי החוצה את הראש כדי לתפוס קצת אוויר. להפתעתי הגדולה הבחנתי בראש נוסף... לאחר מכן מצאתי עוד 2 נערים. אחד מהם היה חברי משה בורשטיין. הם כולם בחרו בקרון הזה שהיה מברזל והחלונות בו לא היו ממוסמרים." לעסקי וחברו קפצו מן הקרון לאחר כ-20 שעות נסיעה, כשהבינו שהם בדרכם ללובלין. הם ניצלו מן הירי עליהם ולעסקי החליט לחזור לוורשה, להוריו. "לאחר שבועיים של נדודים הגעתי לוורשה בדיוק ביום שהתקיימה אקציית הילדים ברחוב מילה." יש להניח שלעסקי חזר לגטו ב-7 באוגוסט 1942 וכונתו לבית הילדים ברחוב מילנה שפונה אותו יום. לעסקי סבור כי היה הראשון שהודיע ליהודי ורשה על הרצח הטוטלי בטרבלינקה.⁵⁴

מבחינתם של אנשי ארכיון עונג שבת, ראשון החוזרים שחלק עמם מידע אודות המחנה, כבר בראשית אוגוסט 1942, היה יעקב רבינוביץ. רבינוביץ, בנו של האדמו"ר מפורישוב ואחיו של האדמו"ר ממונקאץ, היה גם קרובו של ישעיהו רבינוביץ, חבר נשיאות "עונג שבת".⁵⁵ בדו"ח שחיבר אליהו גוטקובסקי על נושא הבורחים מטרבלינקה, צוין רבינוביץ' כמקור ראשוני משמעותי.⁵⁶ גם הד"ר עמנואל רינגלבלום מזכיר אותו באופן בלעדי בציינו את הקברנים ששבו

⁵² שם, עמ' 45

⁵³ שם, עמ' 46

⁵⁴ שם, עמ' 48. ב-7 באוגוסט 1942 גורשו כמה מאות ילדים מבית הילדים במילנה 18. המנהל אהרון קוניאנסקי ורעייתו הלכו עם הילדים. ראה: אנגלינג, הגירוש, עמ' 165

⁵⁵ הרש ואסר, "הדו"ח הראשון על שואת יהודי ורשה", "ידיעות בית לוחמי הגטאות, מס' 16-17, (אפריל 1956), עמ' 73. בדיווח הם מציינים את השם א. רבינוביץ. המדובר ביעקב רבינוביץ', אחיו של האדמו"ר ממונקאץ'. על שייע רבינוביץ' ראה קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 165, 170, ובעיקר 177-178. פרבשטיין אסתר, **בסתר רעם: הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ח עמ' 42.

⁵⁶ בסתיו 1942 פנה הוועד היהודי הלאומי (ZKN - Zydowski Komitet Narodowy), גוף ציבורי שפעל לצד הארגון היהודי הלוחם, לעונג שבת וביקש שיכין דו"ח מקיף על הגירוש הגדול שיישלה אל מחוץ לארץ. ואסר סיפר שהמנהיגים היהודים היו מתוסכלים מהתגובות הדוחות הקודמים. בסוף אוקטובר 1942 הלך רינגלבלום לשופ (Ostdeutsche) Bautischlerei Werkstatte מפעלי מלאכה גרמניים לנגרות במזרח. נקרא גם השופ של לנדאו. שכן ברחוב גנשה ועבר לרחוב מילה.) שבו עבדו ואסר וגוטקובסקי ואמר להם להכין דו"ח שיכיל שני חלקים עיקריים: הגירוש הגדול שעל חיבורו היה אחראי ואסר וסיפוריהם של עדי ראייה על טרבלינקה שעל חיבורם היה אחראי גוטקובסקי. הדוח כלל גם רישומים של מחנה המוות שהנמלטים סיפקו לארכיון. על אליהו גוטקובסקי, ראה קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 167-170.

מטרבלינקה.⁵⁷ הלל זיידמן, מפעילי אגודת ישראל, שפגש ברבינוביץ' עם חזרתו לגטו, הדגיש ברשימותיו את עינוי הנפש שלו ואת המראות וקולות הקרבנות שאינם עוזבים אותו: "את הד הזעקה הזאת שומע אני עד הרגע הזה. היא אינה מניחה לי לא ביום ולא בלילה.⁵⁸ רבינוביץ' הועסק במחנה במיון רכוש הנרצחים. בהגיעו לאולם שבו התפשטו אנשי הטרנספורט שלו היו שסדרו את בגדיהם ואף צירפו פתקאות עם שמם כדי שיוכלו למוצאם בקלות עם חזרתם מהחיטוי. "היו כאלה שעוד האמינו עד הרגע האחרון, קיוו, השלו את עצמם, אולי נחזור עוד..." בשלב מסוים פקדו על היהודים שהושארו בחיים, והוא בכללם, לאסוף את הבגדים ולהעבירם לקרונות הרכבת. רבינוביץ' עבד במהירות וכשהקרון התמלא קפץ לתוכו וכך נמלט מהמחנה.⁵⁹ על הבורח רבינוביץ' כתב אברהם לוי ביומנו פעמיים. ב-27 בספטמבר 1942 תיאר לוי מפגש בבית משפחת הירש ואסר, מזכיר ארכיון עונג שבת, בו התארח רבינוביץ'. לוי כתב שמשך שעות סיפר רבינוביץ' על קורותיו ובין השאר ציין את שיטת ההמתה של הקרבנות באמצעות "הבל [אדים] פשוטים". מידע שגוי זה מוסיף לאמינות המקור שכן היה אסיר במחנה התחתון וככל הנראה לזמן קצר.⁶⁰

בשבוע האחרון של אוגוסט 1942, חזר לגטו ורשה לאחר בריחתו מטרבלינקה גם איש "השומר הצעיר" דוד נובודבורסקי.⁶¹ הוא נתפס ביום שני, 17 באוגוסט 1942 בשעה 11 לפני הצהריים. בארכיון עונג שבת נותר דיווח של נובודבורסקי לאחד המתעדים. רובו כתוב במשפטים קטועים, לעיתים לא קוהרנטיים, המעידים יותר מכל על סערת הנפש שבה היה נתון הבורח בעת מתן העדות. הוא נתפס בדזילנה 9 והובל לאומשלגפלאץ עם קבוצה של 12-15 איש. בסביבות שבע בערב הוא הובל לקרונות. בקרון המטען שבו הוסע היו לדבריו 71 איש מכל השכבות והמעמדות. הנסיעה נמשכה כשתיים עשרה שעות עד התחנה טרבלינקה, אליה הגיעו בשעה שבע בבוקר. ככל הנראה בעת ההמתנה לכניסה למחנה הוא ניהל שיחה עם מכונאי פולני, מעובדי התחנה, שאמר לו כי למקום

⁵⁷ רינגבלום עמנואל, **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה - ספטמבר 1939-דצמבר 1942** (כתבים מימי המלחמה א), מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם, יד ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים 1992, עמ' 416 (להלן רינגבלום, **יומן ורשימות**) אברהם לוי לעומת זאת מזכיר את המפגש עם רבינוביץ' רק בתום הגירוש, למחרת יום הכיפורים, ב-22 בספטמבר 1942.

⁵⁸ הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה**, הוצאת אומה ומולדת, תל אביב, 1946 עמ' 79 (להלן זיידמן, **יומן גטו וארשה**)

⁵⁹ זיידמן, **יומן גטו וארשה**, עמ' 79

⁶⁰ לוי, **מפנקסו**, עמ' 126-127 הדיווחים הם מן ה-25 בספטמבר ומן ה-27 בספטמבר 1942.

⁶¹ דוד נובודבורסקי היה חבר תנועת "השומר הצעיר" ו"הארגון היהודי הלוחם" בגטו ורשה. נולד ב-1916 בוורשה. היה חבר גדוד "גלעד" בקן "השומר הצעיר". שימש גזבר הקן וניהל את פעולות "הקרן הקיימת לישראל". עם פרוץ מלחמת העולם השנייה יצא עם חבריו לתנועה ועם שני אחיו לשטחי הכיבוש הסובייטי. שב בינואר 1940 לוורשה והשתלב בפעילות המחתרתית של תנועתו. גוטמן ישראל, **מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ומלחמת גטו וארשה**, ספרית פועלים, תשכ"ג עמ' 255-256, 319 (להלן, גוטמן, **מרד הנצורים**); נובודבורסקי משה, דוד נובודבורסקי (1916-1943): חייו, פעלו ומותו (מדמויות מפקדי המרד בגטו ורשה), קריית ים, 1956 (שכפול); גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 367-368

הזה רק מגיעים וכי מכאן אף אחד לא יוכל לעזוב.⁶² נובודבורסקי העיד כי עם הירידה מהקרונות נתקל באוקראינים משתוללים עם רובה, שטרות קרועים של דולרים והר של גופות. מהמשך עדותו נראה כי שהה במחנה לילה אחד לפחות. הוא ברח לאחר שהתחבא באחד מבורות הקבורה ועל אף שני הפנסים הגדולים שהאירו את גדר המחנה הצליח לעבור את גדרות התיל ההיקפיים ולהגיע לתחנת רכבת בעיירה סדובנה (Sadowne). המרוחקת כ-16 ק"מ דרומית מערבית לטרבלינקה. איכר פולני בו פגש בתחנת הרכבת ויעץ לו להגיע לעיירה סטוצ'ק (Stoczek) מכיוון שיש בה עוד יהודים. כשהגיע לסטוצ'ק בשמונה או תשע בערב קיבלו אותו יהודי העיירה באומרם כי אצלם לא מתים מרעב. נובודבורסקי העיד כי מצא בעיירה "150 מהאנשים שלנו".

עדותו של נובודבורסקי מציבה את סטוצ'ק כמרכז ידוע של בורחים. האיכר הפולני מכוון את הבורח אל העיירה, המרכזת בתוכה בורחים רבים מטרבלינקה שמגיעים אליה כתחנת מעבר ידועה. קיומה של קהילה יהודית עד 22 בספטמבר 1942, ומידע שרווח במחנה על סיוע הניתן במקום לבורחים, הביא למרכזיותה של סטוצ'ק כיעד בריחה ראשוני. חיזוק נוסף למיקומה של סטוצ'ק על מפת הבורחים והבריחה, נמצא גם ביומנו של רינגלבלום הכותב על ידיעות מפי יהודים מסטוצ'ק שנמלטו מקרונות משא. רבים ממי שהגיעו לוורשה עברו ככל הנראה בסטוצ'ק.⁶³ בעדותו של נובודבורסקי יש גם כדי להאיר כמותית את ממדי הבריחה בשבועות הראשונים לפעילות המחנה. הוא חזר לגטו ורשה לאחר שהייה חוזרת בסדובנה, שהות בבית איכר בעיירה סמוכה, והגעה לוורשה ברכבת לתחנת ורשה מזרח. נובודבורסקי חמק לגטו דרך בית הקברות גנשה-אוקופובה, שהיה צמוד אליו. ישראל גוטמן שפגש בו זמן קצר לאחר חזרתו העיד כי הגיע המום ומכוסה בחבורות ובשריטות שהותירה בו הבריחה דרך גדרות המחנה.⁶⁴ על אף ההלם הפיזי והרגשי הותיר עדות בארכיון ב-28 באוגוסט 1942, ימים ספורים ככל הנראה לאחר שובו.⁶⁵ גוטמן, חברו לתנועת השומר הצעיר, ציין כי עבר שינוי בעקבות פרשת שילוחו ובריחתו. למן חזרתו לגטו הביע את רצונו העז בלחימה כנגד הנאצים.⁶⁶

⁶² איו"ש, M.10 ARII/296. נובודבורסקי מסר את דיווחו ב-28 באוגוסט 1942

⁶³ רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 416

⁶⁴ גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 255-256

⁶⁵ לדברי לויין מסר נובודבורסקי עדות לאנשי עונג שבת שהייתה "כל כך כאובה, כל כך מזועזעת, שאין להעריכה ולתופסה במילים". לויין, מפנקסו, עמ' 115.

⁶⁶ גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 319.

בורח נוסף שהגיע ככל הנראה בשבוע האחרון של אוגוסט 1942 הוא אליהו לינדר, עסקן סקי"ף, תנועת הנוער של הבונד מפראגה, שגורש לטרבלינקה עם אשתו ליבה וילדתו בת השנה.⁶⁷ תחילה הועסק לינדר בקבורת מתים במחנה ולאחר מכן במיון בגדי הנרצחים. לינדר החליט להימלט ונשאר באזור המיון כשהוא מסתתר בערמת מלבושים. משהשתררה דממה יצא מן הערמה וזחל לכיוון קרון רכבת שעמד בקצה המחנה והיה "עמוס מלבושים". הוא התחבא בקרון משך יום ולילה עד שהרכבת החלה בתזוזה. לאחר שעות של נסיעה קפץ לינדר מן הקרון, הגיע לפראגה וניסה למצוא מקלט אצל אחד ממכריו, אך איש לא הסכים להחביאו. שמיעת תיאוריו של לינדר הותירו את חבריו לתנועה הלומים: "כן, כבר קודם לכן שמענו לאן מסיעים את היהודים העקורים, אלא שעתה, לאחר שמיעת הסיפור, ניצב מחנה המוות בולט יותר לעינינו."⁶⁸

2.א – התגובות בגטו ורשה למידע שהביאו הבורחים

לאחר התחלת הגירוש הגדול התמלא גטו ורשה בדיסאינפורמציה ובאי ודאות שמקורם בידיעות על מכתבים שהגיעו לכאורה מהמגורשים.⁶⁹ תושבי הגטו, לרבות אנשי ארכיון עונג שבת, היו חצויים תחילה בין דחיית המידע שמשמעותו החד משמעית היא אובדן אישי וקהילתי, לבין ידיעות קונקרטיות שהביאו עשרות הבורחים שהצליחו לחזור לגטו.⁷⁰ הם שבו לוורשה כשהם פגועים בגופם ובנשמתם, וסיפרו מכלי ראשון פעם אחר פעם את סיפור הכיליון. יצחק קצנלסון כתב על מפגש שהתקיים אצל קרובו, הרב אלעזר יצחק מייזל, עם בחור צעיר שברח מטרבלינקה. המפגש התקיים ככל הנראה ימים ספורים לאחר תפיסת אשתו ושניים מילדיו ושילוחם לטרבלינקה ב-14 באוגוסט 1942. הבחור הצעיר פתח את מקטורנו והראה לקצנלסון את פצעיו הטריים, וסיפר על הפגיעות

⁶⁷ מיד, *משני עברי החומה*, עמ' 61-62.

⁶⁸ מיד, *משני עברי החומה*, עמ' 62.

⁶⁹ גוטמן, *יהודי וארשה*, עמ' 363-367. גם רחל אורבך כותב ברשימותיה על השמועות הרווחות אודות המכתבים "בכל רחבו נמצא אדם פלוני שהיה לו שכן אלמוני, והשכן ראה אצל מכירו מכתב, שההוא קיבלו זה עתה באמצעותו של איש הרכבת מאת אחיו או גיסו המגורש..." אורבך רחל, *בחוצות ורשה: 1939-1943*; תרגום מידיש: מרדכי הלמיש, עם עובד, תל אביב, תשי"ד, עמ' 107 (להלן, אורבך, *בחוצות ורשה*)

⁷⁰ נובודבורסקי כותב על כ-150 בורחים אותם פגש בסטוצ'ק, ואין ספק באשר לריבויים של הבורחים ולמרכזיותה של תופעת הבריחה בחיי המחנה. לגטו ורשה חזרו ככל הנראה עשרות רבות של בורחים, אשר את סיפורי חלקם ניתן היום לאתר. הריבוי בולט בכתיבתו של רינגלבלום עליהם, בדיווחיה של מיד ובכתבה שתידון להלן בעיתון המחתרת "אויף דער וואך". ראה רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 416; מיד, *משני עברי החומה*, עמ' 51-52, עיתונות המחתרת, עמ' 525-529.

שספג במהלך בריחתו. הוא לא ברח לבדו: "שניים ברחנו, אני ועוד אחד... אשר עצר כוח כמוני." הם הצליחו לברוח בעוברם מעל חוטי הברזל של שלושת הגדרות שהקיפו את המחנה.⁷¹ תחושת הזעזוע בעקבות המפגש הבלתי אמצעי עם ודאות המוות הביאה לתגובות משתנות בקרב תושבי גטו ורשה. יוסף גוטמן, שגורש בשלהי יולי וברח מטרבלינקה לאחר כשבועיים, חזר לגטו ורשה במחצית אוגוסט 1942, לאחר שקפץ מקרון גירוש בו התחבא. גוטמן טען בעדותו כי עם חזרתו לגטו סיפר על טרבלינקה אך נתקל בתגובות עוינות: "האנשים לא האמינו לי, רצו להרביץ לי על דבריי".⁷² רחל מלך סיפרה בעדותה כי הבורחים הראשונים הואשמו בזריעת פאניקה בגטו, אך נוכח הגעתם של נמלטים נוספים ובפיהם מידע חוזר על מחנה המוות הפך קיומה של טרבלינקה לנוכחות מאיימת וקיימת.⁷³ ישעיהו רוגוז'יק העיד על בורח צעיר כבן 15-16 שחזר אל הגטו וסיפר לו על זוועות המחנה ועל בריחתו בקרון של בגדי נרצחים.⁷⁴ רוגוז'יק הוסיף כי קיבל אישור לאמינות דיווחו של הבורח מן השחקן זק לוי ששיתף אותו במידע דומה שקיבל מתומכיו, קון והלר.⁷⁵ נוכח המידע בחר לוי לאבד את עצמו לדעת, ימים ספורים לאחר מכן, משנקרא להתייצב באומשלגפלאץ.⁷⁶

ד"ר אדולף פולישוק, מנהל מחלקת הנשים בבית החולים ציסטה, הותיר זיכרונות בני הזמן אותם כתב בחלק הארי של ורשה בסביבות ספטמבר 1943. בחיבור שנקרא "המרובע", זיכרונות מבית החולים ברחוב לשנו", שעסק במהלך הגירוש הגדול, כתב פולישוק כי רק בסוף אוגוסט 1942 הגיע אליו דיווח ראשון מפי נמלטים מטרבלינקה שחזרו לגטו.⁷⁷ חבר היודנרט, נחום רמבה, סיפר לו על פנייה שקיבל בשלהי אוגוסט מצעיר שברח מטרבלינקה: "רמבה לא האמין לדבריו והיה סבור כי

⁷¹ יצחק קצנלסון, **כתבים אחרונים**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשכ"ט, עמ' 167-168 (להלן: קצנלסון, כתבים אחרונים)

⁷² יוסף גוטמן מסר את עדותו בפני הוועדה ההיסטורית שישבה בלודז' ב-24 בפברואר 1947. ראה, עדות יוסף גוטמן, עמ' 2

⁷³ עדות רחל מלך, 18 במאי 2005, אוסף העדויות של ד"ר גדעון גרייך

⁷⁴ עדות רוגוז'יק ישעיהו, איו"ש O.3/4432 עמ' 7.

⁷⁵ קון והלר היו שני פליטים מלודז' שהפכו לסוחרים עתירי הון בגטו ורשה ופתחו שורה של מיזמים כלכליים דוגמת קרונות עץ ותומים לסוסים להובלת נוסעים. קון והלר שתפו פעולה עם השלטון הגרמני והיו ידועים כמשתפי פעולה עם הגסטפו. חלק מרווחיהם הפרישו למטרות פילנתרופיות כולל תמיכה ברבנים ובאנשי רוח. הוצאו להורג בידי הגרמנים בתחילת אוגוסט 1942. ישראל גוטמן כתב כי קון והלר הזהירו מראש מפני הגירוש וניסו לבלום את תנופתו באמצעות רתימת יהודים לעבודה בשופים. ראה: גוטמן, **יהודי ורשה**, 184-185, 340; רינגלבלום, **יומן ורשימות**, עמ' 401

⁷⁶ ז'אק-יצחק לוי, היה שחקן, במאי ויוצר ותיק שעמד בראש להקת שחקנים בידיש שהופיעה ברחבי פולין וצ'כיה. במהלך הופעותיה של הלהקה בפראג פגש בו קפקא והתיידד עמו. ראה: שרה לייב, עולמו של קפקא, משרד הביטחון והוצאה לאור, 2010, עמ' 52-55. לוי נזכר בספרו של נתן עק בהקשר מערכת יחסיו עם יצחק קצנלסון. ראה נתן עק, **התועים בדרכי המוות** - **הווי והגות בימי הכיליון**, יד ושם, 1960, עמ' 200.

⁷⁷ מרים עופר, **חלוק לבן בגטו, מבט על קורות הרפואה היהודית בפולין בתקופת השואה**, יד ושם, ירושלים, 2015, עמ' 510-511; (להלן מרים עופר, חלוק לבן)

אין סיפורו אלא פרי דמיונו החולני של האיש... תחילה אפילו נמנע מלהפיצו ברבים, מחשש שמא יאשימו אותו בזריעת שמועות שקריות ואיומות.⁷⁸ פולישוק המשיך וכתב כי רק בימים הראשונים של ספטמבר החלו הידיעות מטרבלינקה להגיע אל הציבור. "ואולם האנשים המשיכו בכל זאת להשלות את עצמם ובדרך כלל לא האמינו באמיתות של הזוועות האלה."⁷⁹

בארכיון מרסיק-טננבוים נמצא מסמך הנקרא "פליטים פון טרבלינקה" (פליטים מטרבלינקה). הכותב מציין בפתח המסמך כי עוד בחודשי הקיץ של 1942, במהלך ההכחדה של גטו ורשה, קרי הגירוש הגדול, הוא שמע מפי פליטים מוורשה, על ילדים ומבוגרים בודדים שברחו מטרבלינקה, והביאו לראשונה לוורשה ולגנרלגוברנמן מידע אודות "הסוד המפחיד מטרבלינקה". הבורחים הסתתרו "בעת שהם התפשטו בין המלבושים (אז היו מתפשטים בשדה), ואחר כך על ידי פיקחות וצירופי מקרים מאושרים הצליחו להימלט."⁸⁰ דרך הבריחה אותה תיארו, הסתתרות בין בגדי הנרצחים ב"שדה", כלומר כיכר המיון, ומילוט בחשכה דרך גדרות המחנה, הייתה דרך בריחה רווחת, בפרט בחודשי הפעילות הראשונים של המחנה.

המפגש עם הבורחים במהלך אוגוסט 1942 הביא לתגובות מנוגדות בגטו ורשה: דחייה, הכחשה וכעס שהופנה כלפי מעבירי המידע לצד הפנמה עמוקה שהביאה לעיתים לידי ייאוש מוחלט עד כדי אובדן עצמי לדעת.

ביטאון הבונד בוורשה, "אויף דער וואך", פרסם ב-20 בספטמבר 1942 כתבה גדולה תחת הכותרת: "רוצחים את יהודי וארשה בטרבלינקה". הכתבה סיכמה את הידיעות אודות מחנה ההשמדה בשלבו הראשון, עד שלהי אוגוסט-תחילת ספטמבר 1942, כפי שנאספו מבורחים שנמלטו מהקרונות, אחרים שברחו מטרבלינקה לאחר הגעתם למחנה והגיעו לגטו, וכן מדיווחי פולנים.⁸¹ הערכתו של הכותב היא שכמה מאות יהודים הצליחו להימלט מן המחנה, אולם הוא אינו נוקב במספר מדויק ויש להניח שכוונתו לכ-300-400 בורחים.⁸² הכתבה כוללת דיווח אודות דרכי הבריחה מן המחנה והאמצעים שנקטו לצורך מימושן, כפי שדווחו על ידי הנמלטים עצמם. אחד מהם הועסק בקבורת

⁷⁸ נחום רמבה (1910-1942) פעיל ציוני, מזכיר מחלקת החינוך של קהילת ורשה, עמד בקשר עם המחותרת. פעל בחירוף נפש להצלתם של יהודים באומשלאגפלאץ. מרים עופר, *חלוק לבן*, עמ' 510

⁷⁹ שם, עמ' 510

⁸⁰ פליטים מטרבלינקה, איו"ש, M.11/21

⁸¹ **עיתונות המחותרת**, כרך שישי, עמ' 525-529. באחת הפסקאות הראשונות שואל כותב המאמר: "מה היה גורלם האמתי של המגורשים? על זאת אנו שומעים מסיפורי הפולנים ומפי אותם יהודים שעלה בידם להימלט מהקרונות או ממחנה טרבלינקה."
⁸² "הוא מסוגל אם כן להשמיד עד 20,000 איש ביממה. כך ניתן להסביר כיצד נכנסים ללא הפסק אנשים למחנה שאינם חוזרים ממנו, פרט לאותם כמה מאות שהצליחו להימלט במשך אותה תקופה. ראה: **שם**, עמ' 527. יש להניח שאם היה מתכוון ליותר מחמש מאת בורחים היה מציין זאת. יש להניח שהתכוון למאות בודדות של מי שהצליחו לברוח בצורות שונות מהמחנה.

גופות במחנה התחתון ובמקום לחזור ולהביא גוויות נוספות זחל אל מתחת לגדר ונמלט. יהודי אחר הסתתר בין חבילות בגדי הקרבנות ובלילה התחבא מתחת לקרון וכך ברח.⁸³ אחרים הסתתרו בתוך ערמות של חפצי קרבנות באזור המיון, ובחשכה עברו בזחילה את הגדר הראשונה, החיצונית.⁸⁴ הכתבה כוללת דיווח על יהודי שהסווה עצמו בבוץ וכך התחמק ממעקב המשמר, וכן מידע על יהודי אחר שהתנפל על אוקראיני שבתמורה להחזרת רובהו נאלץ להוציאו מהמחנה באמצעות החבאתו בקרון.⁸⁵

המידע בכתבה נשען על חוויות, לעיתים סותרות, של הבורחים. יש שטענו כי הבריחה באמצעות מעבר הגדר אינה קשה יחסית, בעוד שבמקום אחר מטעים הכותב בהדהוד דיווחם של בורחים אחרים כי הבריחה בדרך זו היא קשה ומסוכנת. הכותב מעלה את השאלה מדוע הבריחה מן המחנה אינה המונית? תיאורו בהקשר זה מאלף ומשקף את ההבנה העמוקה של התהליכים הפיזיים והנפשיים שעברו על היהודים למן תפיסתם ושילוחם לאומשלגפלאץ ועד גירושם משם והגעתם לטרבלינקה. הכותב מתייחס לזירת השבר – האומשלגפלאץ, לחוויה הקשה של הנסיעה בקרון המשא ולהפרדה המהירה והברוטלית מן הקרובים עם ההגעה למחנה שהביאה לדיכאון כולל, שהשפיע גם על החזקים מבין המגורשים. בנוסף מדגיש הכותב את מנגנון הרמייה וההטעיה בטרבלינקה, שכלל בין היתר הפצת מידע על חשמול הגדר כמנגנון הרתעה מפני בריחה. אמצעי נוסף למניעת תופעות של בריחה והמרדה בטרבלינקה הייתה הפרדת האסירים החזקים והעברתם לקבוצת עבודה שעסקה בקבורת המתים ורצח אינטנסיבי של כלל האסירים כחלק משיטה. הכתבה ב"אויף דער וואך" מאגדת ומסכמת את שידעו חוגי הבונד בגטו אודות טרבלינקה.

כדי לנסות ולהעריך את השפעתם של הבורחים בגל הבריחות הראשון ששבו לגטו על הלך הרוח והתודעה בו יש להדגיש כי הם הגיעו בעיצומו של הגירוש הגדול מוורשה (22 ביולי-21 בספטמבר 1942). גירוש שקטע את חיי הגטו באחת ובמהלכו התנהלו האקציות שבעה ימים בשבוע. עד מהרה התערפלה יכולת ההתמצאות של הפרט בזמן החולף והתערערה מסוגלותו לעקוב אחר לוח השנה. יכולתו של הפרט להבין את המתרחש ולהסיק מכך על המשך תכניות הגירוש ועל אפשרויות ההצלה נידונו מראש לכישלון, ותושבי הגטו התמודדו מול ערפל מידע ושמועות.⁸⁶ לתוך מציאות זו הגיעו הבורחים. נוכח ההתרסקות הכוללת של מציאות הקיום בגטו והצורך בהסתתרות מתמדת נראה כי

⁸³ שם, עמ' 526

⁸⁴ שם, עמ' 526

⁸⁵ שם, עמ' 527-528

⁸⁶ גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 345-354; דרייפוס, החיים בגטו ורשה, עמ' 105-107; אנגליקניג, הגירוש, עמ' 150-152

נוכחותם של הבורחים בלטה רק בחוגים חשאיים שעסקו באיסוף מידע. תושבי הגטו, שנותרו לאחר גלי האקציות הראשונים בשלהי אוגוסט ובמהלך ספטמבר 1942, עסקו במאבק קיומי יומיומי שחלק ממנו כלל הסתתרות והימנעות ממגע. תגובות ראשונות שהביעו חוסר אמון גרמו לבורחים ככל הנראה להפסיק ולספר ולדאוג לביטחונם האישי. יש לקחת בחשבון שהם הגיעו יחידים ממשפחה וסבלו מהלם וכאב מתמשך ותגובת הרחוב הביאה להתכנסות פנימה מצד רובם. עצם העובדה שחוגי עונג שבת תכננו לראיין את הבורחים כתופעה בחוגי הגטו מעידה על חשיבותם לתיעוד, אך אין בה כדי להעיד על נוכחותם הממשית בהוויית היום ביום בגטו, בעיקר נוכח הגירוש ששינה את פני הגטו כולו. לכך יש להוסיף את הפער העצום שבין ידיעה למודעות ואת התהליך המתמשך של הפנמה בעקבות מידע.

א.3 - מידע על בורחים שהגיעו לערים ועיירות במחוזות ורשה ורדום

ב-5 באוגוסט 1942 החל גירושם של יהודי העיר רדום – בירת מחוז רדום ולמן ה-20 באוגוסט הובלו לטרבלינקה יהודי קלצה וערים ועיירות במחוז ורשה. הבריחה מטרבלינקה שהייתה לתופעה רווחת, כללה למן מחצית אוגוסט 1942 גם יהודים שהגיעו מאזורים אלה. משה מידלו גורש בטרנספורט מגטו קלצה ב-20 באוגוסט 1942. בעדותו תיאר את ריבוי היהודים שהסתתרו בערמות הבגדים שהותירו הנרצחים ואת חיפושי הגרמנים והאוקראינים בין הבגדים ורציחתם של כל מי שמצאו.⁸⁷ גם מידלו התחבא בערימת בגדים מעין זו ובשעת לילה יצא וברח בקפיצה מעל הגדר שהקיפה את המחנה. נוכח הערמות שהלכו וגבהו של פריטי רכוש הנרצחים, נוצרו טקטיקות מילוט ובריחה נוספות, שניצלו את הכאוס ששרר בטרבלינקה.

האחים צ'ינקי מיינדג'יז'ץ פודלסקי (Międzyrzec Podlaski), מרק-מרדכי וסטח-ישעיהו, גורשו לטרבלינקה ב-25-26 באוגוסט 1942 הצליחו לברוח מהמחנה, כעבור ימים ספורים. הם חזרו לגטו בסוף אוגוסט או בראשית ספטמבר 1942 בכדי לספר ליהודים שנותרו על גורל הקהילה. בעקבות המידע שמסרו והכעס והבהלה שעורר המידע אותו מסרו, הוסגרו השניים בידי היודנרט והמשטרה היהודית לגסטאפו. הם נאסרו ונרצחו זמן לא רב לאחר שיבתם מטרבלינקה.⁸⁸

⁸⁷ עדות משה מידלו, איו"ש, M49.E/85 עמ' 1-2.

⁸⁸ פייגנבוים מ. י., פודלסיה באבדון, ביאלה פודלסקי, מזריץ' פודלסקי, לומז; רישומים מהחורבן, עמותת התאחדות עולי מזריץ' דפודלסיה בישראל, תל אביב, 2002, עמ' 180. המזריצ'אים, אלבום תמונות עמותת התאחדות עולי מזריץ' דפודלסיה בישראל, וועד עמותת התאחדות עולי מזריץ' פודלסיה בישראל, 2010, עמ' 82. ראה גם דפי עד שנכתבו על השניים. מרדכי

צאלק פרחודניק, מהנדס יהודי מאוטווצק (Otwock), היה שוטר בגטו ולקח חלק בגירוש שהתקיים ב-19 באוגוסט 1942. ברשימות אותן החל לכתוב במאי 1943 הזכיר פרחודניק את הבורחים הבודדים שהגיעו מטרבלינקה לאוטבוצק ככל הנראה שבועות ספורים לאחר האקציה.⁸⁹ המידע והתיאורים שהביאו הבורחים אפשרו לו לתאר את גורל אשתו וביתו, ולכתוב גם על חיסולם היומיומי של האסירים היהודים, שחיו בטרבלינקה בידיעה שכל אחד מהם יומת במוקדם או במאוחר ללא קשר לתפקידו. "הרי אין מחסור באנשים חדשים, האם לא מגיעות כל יום רכבות אחדות?"⁹⁰ פרחודניק נוקב בשמות הבורחים: "ברח קניגסברג, ברח ריבק, עכשיו או לעולם לא!", ומציין כי ברחו דרך הגדרות בכדי להציל את חייהם.⁹¹ פרחודניק אינו כותב במובהק על מפגשיו עם הבורחים אך המידע המדויק אודות ההגעה לטרבלינקה ותהליך הרצח, פירוט דרכי המילוט מהמחנה ואיזכור הפצצות האוויר הסובייטיות בשלהי אוגוסט 1942, יש בהם כדי להעיד על מפגש אישי אתם. פרחודניק ציין כי מטרת בריחתם הייתה העברת מידע על שקריה של גרמניה. קריאתו אליהם "היכן אתם קניגסברג וריבק" יש בה כדי להעיד על כך שהבורחים נמלטו לאוטבוצק אך עזבו, ככל הנראה בחלוף ימים ספורים. אפשר ועשו זאת בשל חוסר האמון בו נתקלו מצד קבוצת השוטרים ופקידי היודנרט שנותרו באזור הגטו עוד כחודש לאחר הגירוש. אמינות המידע שאסף פרחודניק הביאה אותו לכתוב באירוניה כי "הגרמנים אינם מודאגים בגלל הנמלטים. הם יחזרו בטרנספורט אחר מעיר אחרת. איפה אתה קניגסברג? אתה חי או באמת חזרת לטרבלינקה?"⁹²

רוזלי לקס מוויז'בניק (Wierzbniak) זכרה שבאוגוסט 1942, בהיותה בת 16, יצא מבין השיחים מאחורי ביתה בחור צעיר, שהיה מבוגר ממנה בשנה שתיים. הוא היה מטונף ובגדיו פרועים, אבל בעיקר בלט הפחד הנורא שלו. הוא נראה אחוז טירוף כמו מי שעבר זעזוע או טראומה. הוא סיפר לה כיצד הגיע לטרבלינקה עם הוריו, אך הופרד מהם מיד ונשלח לעבוד בפריקת רכוש הקרבנות שהובאו למחנה. כדי לברוח השתחל מתחת לקרון רכבת ונתלה על הציר. רוזלי הכניסה אותו הביתה

מס' פריט 1928891 מדווח על ידי הגיס כיליד 1924, בעוד האח הבכור ישעיהו, מס' פריט 1962830 מדווח על ידיו כיליד 1908 וכסוחר במקצועו, בהתאמה למקצועו של האב הרש לייב.
⁸⁹ פרחודניק כתב את רשימותיו בוורשה במשך שלושה חודשים ממאי ועד אוגוסט 1943. צאלק פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד, יומן מחבוא**, כתר הוצאה לאור, 1993, עמ' 68-69 (להלן פרחודניק, התפקיד העצוב)
⁹⁰ שם, עמ' 68
⁹¹ שם, עמ' 68
⁹² פרחודניק, **התפקיד העצוב**, עמ' 69

להאכיל אותו ואמרה להוריה שהמשוגע הזה מספר סיפורים שלא יאמנו. הם סילקו אותו במהירות קודם שהספיקה לשמוע עוד מדבריו של האורח המוזר.⁹³

המסמך מארכיון מרסיק טננבוים הנקרא "פליטים מטרבלינקה" כולל גם מידע על פליטים מוולומין שסיפרו לכותב "על פליטי טרבלינקה איתם דיברו". הכותב אינו מבחין בין פליטים לבורחים, אלה ואלה נקראים על ידו בשם פליטים. הוא מספר כי חלק מן הבורחים "הביאו איתם תכשיטים, שעוני זהב אשר בטרבלינקה התגלגלו על האדמה."⁹⁴ בשלהי קיץ 1942 הגיעו לגטו וולומין ידיעות מפיהם של בורחים מטרבלינקה על גירוש יהודי גטו ורשה, ונפוצו שמועות על החיסול הקרוב של גטו וולומין. בעקבות המידע החלה אז בריחה המונית של יהודים מהגטו.⁹⁵ הצטיידות הבורחים בכסף וברכוש הנזכרת במסמך, אכן אפיינה את הבורחים מטרבלינקה, שאגרו בהיחבא כסף ותכשיטים בעיקר, מהרכוש שהתגולל לא פיקוח בשלבים הראשונים לקיום המחנה. אדי ויינשטיין מלושיצה (Łosice), סיפר בעדותו, כי יום לאחר הגעתו לטרבלינקה, ב-25 באוגוסט 1942, הוא נלקח בקרונית לצורך איסוף גופות ממסילת רכבת שהובילה אל המחנה. לאחר ביצוע המשימה פקדו עליו ועל שלושה נערים נוספים להתלוות לשני שומרים. הם חצו נחל ומעברו האחר מצאו גופות של מי שניסו לברוח.⁹⁶ תיאורו של ויינשטיין את רוטינת החיפוש אחר בורחים משרטטת מציאות, ככל הנראה יומיומית, של יחידים וקבוצות שברחו מהמחנה. חלקם נורו בידי השומרים בסמיכות למקום בריחתם.

תיעוד נוסף המדגים את נוכחות הבריחה בהוויית המחנה מתועד בכתבה הנזכרת בעיתון הבונד "אויף דער וואך", בה נכתב כי בליל ה-29-30 באוגוסט 1942 פשטו מפציצים סובייטיים על הגנרלגוברנמן. בעקבות ההפצצות החליט סגל המחנה בטרבלינקה להחשיך את השטח, בכדי למנוע בריחת אסירים. מפקד המחנה החליט לנאום בפניהם נאום הטעיה בניסיון לטעת בקרבם תקווה

⁹³ בראונינג, **זיכרון של הישרדות**, עמ' 102-103

⁹⁴ פליטים מטרבלינקה, עמ' 1

⁹⁵ ראה: הערך וולומין, עורך: אברהם ויין, **פנקס הקהילות כרך רביעי, וארשה והגליל**, יד ושם, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 186. עדות שלמה רובינשטיין, איו"ש, M49E/874 עמ' 8. קאפל בערמאן, מיינע איבערלבענישן אין געטא, שמעון קאניץ (עורך), **ספר זיכרון לקהילת וולומין**, ארגון יוצאי וולומין בישראל, תל אביב, 1971, עמ' 424-425. בעקבות ידיעות שהגיעו לגטו בקיץ 1942 על גירוש יהודי גטו ורשה לטרבלינקה ושמועות על החיסול הקרוב של גטו וולומין החלה אז בריחה המונית של יהודים מן הגטו, ומי שנתפס שילם בחייו.

⁹⁶ ויינשטיין, **פלדה רותחת**, עמ' 34

ולמנוע מהם מחשבות על ניצול המצב לטובת הימלטות.⁹⁷ הסיטואציה המתוארת מדגימה את נוכחות הבריחה בהוויית המחנה והתמודדות הסגל הגרמני בניסיון למנוע את התופעה. בתקופת פעילותו הראשונה של המחנה הייתה תופעת הבריחות תוצר הכאוס והיעדר הארגון. לצד רופפות השליטה והאבטחה תרמו לממדי הבריחה גם הוודאות המוחלטת של מי שהושארו זמנית כאסירים במחנה, כי אין כל סיכוי להישרדות במקום לאורך זמן.

⁹⁷ **עיתונות המחתרת**, עמ' 528. במקור אחר בארכיון עונג שבת נאמר כי ההתרחשות חלה במחצית השנייה של אוגוסט 1942. ראה: איו"ש, M.10 ARII/298, דיווח אודות אירוע בטרבלינקה. בשני המקורות מסופר כי במהלך לילות האלה פשטו על הגנרלגוברנמן מפציצים סובייטיים. בכדי למנוע את בריחת היהודים הואר האזור על ידי זרקורים חזקים. בלילה זה הייתה היערכות לקראת תקיפה אווירית והפנסים כובו. מפקד טרבלינקה חשש שהיהודים ינצלו את החשכה וינסו לברוח וכדי למנוע זאת הוא הורה טרם כיבוי הזרקורים לאסוף את כל היהודים בכיכר, שם פנה אליהם והצהיר שהיטלר ורוזוולט הגיעו להסכם ביחס לשילוח יהודי פולין למדגסקר ושמחר בבוקר הטרנספורטים הראשונים מטרבלינקה יצאו לדרך. הזרקורים כובו ומנועי הדיזל הפסיקו לפעול עד גמר ההפצצות. אחר כך חזר הכול למצבו הקודם ושפיכות הדמים המשיכה.

ב. השפעת הגעתו של שטנגל על הבריחות מטרבלינקה: סוף אוגוסט - 11 בספטמבר 1942

לאחר הדחתו של ד"ר אברל החליט וירט להאריך את שהותו במחנה לפרק זמן נוסף של שלושה-ארבעה שבועות. זאת, כדי להשתלט על האנדרלמוסיה הקשה ולסייע למפקד החדש, פרנץ שטנגל, ליצור סדרי עבודה וניהול חדשים במחנה. ההכרח הראשוני היה פינוי של אזור קליטת היהודים מאלפי הגויות שנערמו בו. כדי לאפשר זאת סיכמו וירט ומפקדו גלובוצניק, בתיאום עם מפקדת המבצע, על הפסקה זמנית בהגעתם של טרנספורטים אל המחנה. ואכן למן ה-28 באוגוסט 1942 הושהו הטרנספורטים מוורשה וממקומות אחרים במחוז רדום למשך כשבוע עד ה-3 בספטמבר.⁹⁸ פרנץ שטנגל הגיע לטרבלינקה ככל הנראה בסוף אוגוסט או בראשית ספטמבר 1942. לימים ציין כיצד דימה את רגעי הגעתו לכיכר המיון במחנה לתופת של דנטה.⁹⁹ במקביל להגעתו של שטנגל החליט וירט לבצע שינויים פרסונליים, שכללו העברת כוח אדם ממחנה בלז'ץ לטרבלינקה. הבכיר מבין אנשי הסגל שצורפו לסגל מחנה טרבלינקה היה ס"ס אוברשרפירר קורט פרנץ, שהגיע ימים ספורים לאחר התייצבותו של שטנגל. פרנץ קודם בידי וירט לתפקיד סגן מפקד המחנה.¹⁰⁰ פרק הזמן שהוקדש לארגונו מחדש של המחנה היה קצר ואינטנסיבי. לקראת קליטתם המחודשת של טרנספורטים מוורשה, שיציאתם חודשה כבר ב-3 בספטמבר, החליטו וירט ושטנגל על שינויים ארגוניים נוספים, בפרט באזור הקבלה. במטרה למנוע תקלות בעת הגעת המשלוחים וכדי שלא יצטברו גויות וערמות חפצים, החליט הפיקוד החדש על הגדלת מספרם של העובדים היהודים באזור הקליטה לכ-500-600.¹⁰¹ עובדי כפייה אלה הועסקו בסמוך למסילת הרכבת, בכניסה למחנה. הם עמדו על הרציף אליו הועברו במחזוריות קרונות רכבת שהוכנסו לשטח המחנה. לאחר הורדת היהודים והובלתם, היו הם אלה שהוציאו את הגויות מן הקרונות וקברו אותן. בנוסף הוטל עליהם לשאת או להוביל מגורשים שלא היה בכוחם ללכת בעצמם אל הפינה הדרומית של המחנה, שם הוכן עבורם בור, לתוכו נורו על ידי אנשי ס"ס ואוקראינים.

⁹⁸ Webb *Treblinka* pp 43-44; Sereny, *Into that Darkness*, pp. 161, 163. בעדותו של יעקב קזשעפיצקי מופיע המידע הקונקרטי הבא ביחס להפסקת המשלוחים לטרבלינקה: "בכל השטח [בו עבדנו] וליד מסילת הברזל עדיין שכבו מתים רבים מאלה שראינו שלשום. יתכן ומסיבה זו פסקו מאז ה-25 באוגוסט ועד ל-2 או ל-3 בספטמבר טרנספורטים חדשים מלהגיע לטרבלינקה. ראשית הייבים היו לנקות את השטח משרידי הטרנספורטים הקודמים". ראה: קזשעפיצקי, *טרעבלינקע*, עמ' 89.

⁹⁹ Sereny, *Into that Darkness*, pp 157. קליי מביא מעדותו של קורט פרנץ שהגיע למחנה מבלז'ץ בערך באותו עיתוי. גם הוא עוסק בגופות הרבות, אלפי הגופות הנפוחות שנערמו במרחבי המחנה. Klee, *The good old days*, p 244.

¹⁰⁰ ארד, *מבצע ריינהרד*, עמ' 168-169. קורט פרנץ כמו שטנגל, היה גם הוא איש מבצע אותנטי. לפני בואו לטרבלינקה שירת בקלז'ץ בפיקודו של כריסטיאן וירט. בבלז'ץ נודע פרנץ בלהיטותו להתאכזר למגורשים היהודים. וירט הוא שהחליט להעבירו לטרבלינקה ולקדמו לתפקיד סגן מפקד המחנה.

¹⁰¹ ארד, *מבצע ריינהרד*, עמ' 173-174.

ממשיכה להתקיים במחנה תחלופה תכופה והרג מאסיבי באסירים, כחלק ממדיניות המכוונת ליצירת חוסר ודאות ואימה יומיומית. עם זאת, וכחלק מהליך שינוי שכוון ליצירת סדר וארגון בעובדי הכפייה היהודים, הוחל בעריכת מסדרים כמה פעמים ביום ובספירה לא קפדנית של האסירים. בוצעה חלוקה ברורה יותר לקבוצות עבודה וחלק מן האסירים, סומנו במשולשים בעלי צבעים משתנים. בטלוי אדום סומנו עובדי המיון ובטלוי צהוב יהודי החצר, ההופיודן, שהיו בעלי מקצוע מקרב בוני המחנה וחיו בנפרד משאר האסירים.¹⁰²

ב־10 בספטמבר או ב־11 בספטמבר 1942, ערב ראש השנה תש"ג, התרחש אירוע משמעותי בקורות המחנה, שהשפיע גם על תופעת הבריחה ממנו. אל המחנה הגיע טרנספורט מגטו ורשה. קבוצת גברים נבחרה לעבודה באזור הקליטה, בעוד כל שאר המגורשים, נלקחו ישירות לתאי הגזים.¹⁰³ במסדר הערב, בגמר יום העבודה, ערך אחד מאנשי הס"ס במחנה, אוברשרפיהרר מקס ביילאס (Max Bielas), סלקציה, ומתוך השורות הוצאו מי שעמדו להישלח למוות. הן בקרב האסירים הוותיקים והן בקרב החדשים שרר חוסר הוודאות: "אנשים היססו היכן לעמוד — את מי יחסלו הגרמנים? את החדשים או את הוותיקים? תחילה לא זו איש, אך כעבור זמן מה נמצאו בכל זאת אחדים שיצאו."¹⁰⁴ הגרמנים החלו להכות באכזריות את האנשים כשלפתע יהודי בשם מאיר ברלינר "זינק מתוך השורה ותקע בכל כוחו את הסכין בגבו של השרפיהרר שערך את הסלקציה."¹⁰⁵ ברלינר, יהודי וורשאי, כבן 45, שחי שנים רבות בארגנטינה, דקר ופצע פצעי מוות את מקס ביילאס. לאחר ההתנקשות לא ניסה ברלינר לברוח או להסתתר אלא נותר על מקומו ונרצח בברוטליות בידי אנשי הס"ס והאוקראינים.¹⁰⁶ בעוד ביילאס שוכב שרוע על האדמה החלו האוקראינים להכות ולירות לתוך ההמון ועשרות אנשים נהרגו ונפצעו.¹⁰⁷ למקום הגיע סגן מפקד המחנה, קורט פרנץ, שדאג לפינויו של איש הס"ס, הפסיק את הירות הפראיות ופקד על היהודים להסתדר שוב בשורות.

¹⁰² ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 70. על פי עדותו של ויינשטיין כל מי שמייין בגדים קיבל טלוי אדום, משולש שאותו תפר או חיבר בעזרת סיכת ביטחון למכנס הימני. יהודים שזה עתה הגיעו או ביקשו מילוט לעצמם חיפשו אחר סמרטוט אדום בכדי לאלתר סימון וכך להציל עצמם לו זמנית. ויינשטיין, **פלדה רותחת**, עמ' 40-41

¹⁰³ הטרנספורט הגיע בשלהי אקצית "הדוד" שנערכה בגטו ורשה בשלהי הגירוש הגדול. ראו: גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 347
¹⁰⁴ עדות בוריס קאז'יק ויינברג, פולנית, איו"ש, O.3/565 עמ' 4; עדות קלמן טייגמן, איו"ש, O.3/7014 עמ' 79. בעדותו מתאר טייגמן תיאור דומה לזה של ויינברג: "בסוף העבודה, בסוף היום, כשעשו ספירה במגרש הגדול הזה, שם איפה שכולם עמדו, דרשו מהקבוצה החדשה לצאת החוצה. עכשיו, אנשים שהיו במשך כל היום עם הוותיקים האלה, כבר ידעו מה הולך פה, אז לא ידעו מה לשעות, כן לצאת או לא לצאת, אז לא יצאו, עכשיו הוותיקים שוב פעם לא ידעו מה הולכים לעשות, מתחילים לחסל את החדשים או יחסלו אותנו, כך שלא יצאו כל כך מהר. אתה יודע וזה היה בצירוף מכות וצעקות..."

¹⁰⁵ קוזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 127

¹⁰⁶ "הוא היה אזרח ארגנטינאי ושירת שם בצבא. סיפור הישארותו בפולין, איבוד מעמדו כתושב זר גלגולו יחד עם אשתו וביתו לטרבלינקה היה ארוך מכדי לספרו כאן." ראה: קוזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 125.

¹⁰⁷ עדות בוריס קאז'יק ויינברג, פולנית, איו"ש, O.3/565 עמ' 4

כריסטיאן וירט, ששהה עדיין בטרבלינקה, הוזעק גם הוא ופקד על פרנץ להוציא להורג עשרה אנשים, ולכלוא את יתר אסירי המחנה בצריפיהם. למחרת לא נערך המסדר בשעה שש בבוקר כמידי יום והיהודים, חששו מהרע מכל. בשעה שבע וחצי הם הוצאו למגרש המסדרים כשהם מוקפים במשמר כבד של אנשי ס"ס ואוקראינים. הסלקציה שנערכה אותו בוקר גבתה כמה עשרות קרבנות שנרצחו בשוחות.¹⁰⁸

ברלינר התנקש במקס ביילאס ביזמתו שלו, בלא ששיתף אחרים בכוונותיו. אין ספק שהרצח היה פרי תכנון וארגון מראש, אך את הקטליזטור המידי יש לראות בתודעת המוות הקרב אותה חווה במהלך המפקד. מעשהו של ברלינר עורר זעזוע בקרב המפקדים בטרבלינקה. עד אז אירעו במחנה תקריות ספורדיות שהסתיימו ברצח מידי ומהיר של יהודים. ההתנקשות של ברלינר הייתה בבחינת אקט התנגדות ראשון במחנה למן ראשית פעילותו, והגרמנים נוכחו לדעת שחוסר הוודאות התמידי בקרב היהודים עלול להוביל למעשים של ייאוש, שכן לאסירים אין מה לאבד עוד. ההתנקשות לא שינתה את פעילותו הרצחנית של בית החרושת למוות בטרבלינקה, שהוסיף לפעול בתפוקה מלאה. הטרנספורטים הוסיפו להגיע מידי יום, הרצח ההמוני נמשך, ולא פסקה גם רציחתם של העובדים היהודים.¹⁰⁹ עם זאת נראה כי אירועי ה-11 בספטמבר 1942 הותירו משקע בקרב הפיקוד הגרמני, שהוביל כעבור שבועות ספורים לרפורמה הדרגתית בתפיסת כוח האדם היהודי במחנה. האירועים המתוארים השפיעו על הבריחות מן המחנה: ההתנקשות של ברלינר באיש הס"ס ותחושת האסירים היהודים כי האירוע הינו קו פרשת מים בחיי המחנה דרבנה בריחה ובורחים, בעוד השינויים שהחל הסגל הגרמני לאכוף על האסירים היהודים השפיעו גם הם על תופעת הבריחות מהמחנה.¹¹⁰

1.1 השפעת השינויים במחנה על אפשרויות הבריחה

המתעד החשוב של תקופה זו בתולדות המחנה הוא יעקב קשפיצקי, שנחטף עם קבוצת עובדים מבית חרושת לדבש מלאכותי ברחוב זמנהוף 19 בגטו ורשה. קשפיצקי הועבר לאומשלגפלאץ ב-25

¹⁰⁸ עדות ויינברג, עמ' 4-5; קוזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 127-130; Sereny, Into that Darkness, p. 163; את מקס ביילאס פינו מידיית לבית חולים צבאי, אך הוא נפטר מפצעי הדקירה בדרכו לבית החולים או בבית החולים עצמו.
¹⁰⁹ בין 3 ל-12 בספטמבר 1942 נרצחו כ-52,000 יהודים, כולם מוורשה. הטרנספורט האחרון במסגרת הגירוש הגדול מגטו ורשה הגיע לטרבלינקה ב-21 בספטמבר 1942. היו בו כ-2,200 יהודים, ובהם אנשי המשטרה היהודית שהשתתפו בגירושים מן הגטו, הם ובני משפחותיהם אָתם. בין 23 ביולי ל-21 בספטמבר 1942 נרצחו בטרבלינקה קרוב ל-264,000 יהודים מגטו ורשה. ראה: גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 347-351; דרייפוס, החיים בגטו ורשה, עמ' 103-104.
¹¹⁰ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 175-176

באוגוסט בשעה 19:00, וברח מטרבליניקה לאחר 18 ימים, ב-13 בספטמבר 1942. את עדותו על טרבליניקה מסר לשכנתו לדירה ברחוב נלבקי 37, רחל אוירבך, סופרת ועיתונאית, שהייתה מן המתעדים בארכיון "עונג שבת". בסתיו 1942, הוזמנה אוירבך למשרדו של שמואל וינטר, שנמנה עם חברי החוג הפנימי של "עונג שבת" ובמקביל מילא תפקיד מרכזי במחלקת האספקה של היודנראט.¹¹¹ וינטר אמר לה כי מצא עבורה עבודה חדשה בבית החרושת לייצור דבש, אך למעשה רצה שתבצע משימה חדשה למען הארכיון – ראיון אנשים שהצליחו להימלט מטרבליניקה וכתיבת סיפוריהם. כמה מן הנמלטים מטרבליניקה הצליחו לחזור לגטו ואת אחד מהם, יעקב קשפיצקי, החלה אוירבך לראיין ב-28 בדצמבר 1942.¹¹²

יעקב קשפיצקי נולד ב-1915 בעיירה פרשקה (Praszka) בנפת ויילון (Wielun) שבמחוז לודז', למשפחה בת שמונה נפשות.¹¹³ אביו, אברהם, התפרנס ממסחר בטקסטיל הן בפרשקה והן בדנציג-גדנסק (Gdańsk), אליה עברה המשפחה בשנת 1928. למן נערותו עבד יעקב עם אביו בעסק המשפחתי וב-1938 התגייס לצבא הפולני בכדי לשמור על אזרחותו.¹¹⁴ עם פרוץ המלחמה נפל קשפיצקי בשבי הגרמני ולאחר שחרורו הגיע לוורשה.

חשיבותה של עדות ראשונית זו טמונה ברוחב המידע הנפרש דרכה לצד המחשבות והתחושות אותן מביע הכותב וזאת זמן קצר מאוד לאחר בריחתו מטרבליניקה. מן העדות עולה תמונה ברורה של מרכזיות הבריחה בהוויית הקיום של המחנה. כך לדוגמה תיאר קשפיצקי ניסיונות הסתתרות של נשים במצבורי הבגדים שנערמו באחד מצריפי האחסון במחנה. הן הבינו ככל הנראה את תמונת המצב וניסו למלט עצמן. קשפיצקי הוסיף כי לבד מהנשים שנמצאו בתוך הצריף ראה עוד שתי גופות של נשים ששכבו מעברו השני. "הן ניסו לברוח דרך גדר התיל מתוך מחשבה, כנראה, שמן העבר

¹¹¹ קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 176-172

¹¹² קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 216. אוירבך רחל, בחוצות ורשה, עמ' 227-226. גביית עדותו נמשכה עד מרס 1943. ב-7 במרס עזבה אוירבך את הגטו ועברה לצד הארי של ורשה. יום קודם עזיבתה עוד פגשה את קשפיצקי ונפרדה ממנו. העדות נמצאת בחלקו השני של ארכיון עונג שבת. כתב היד משתרע על פני 323 עמודים בשלוש מחברות. איו"ש, M.10/AR.2 299; אברהם קזשפיצקי, "טרעבלניקע", **בלעטער פאר געשיכטע**, כרך 10, 1-2, 1956, עמ' 71-144 (להלן: קזשפיצקי, טרעבלניקע)
¹¹³ בעדותו של אחיו של יעקב קשפיצקי, מנחם, מופיע התאריך 1916. ראה עדות מנחם קשפיצקי, איו"ש, O.3/3220 עמ' 2. לכתב היד של עדות קשפיצקי בארכיון רינגלבלום צורפו תעודות ותצלום של יעקב שעליו כתב גם את תאריך הולדתו 14.8.1915.

¹¹⁴ יעקב קשפיצקי שירת בעיר חויניצה (Chojnice) קרוב לים, בגדוד הראשון של חיל רגלים-צלפים. קשפיצקי אמר היה לסיים את שירות החובה שלו כשישה שבועות אחרי פרוץ המלחמה, אבל זמן קצר לאחר שהחלה נפל בשבי הגרמני ונכלא במחנה לשבויי מלחמה בלובלין, סטאלאג מס 1356. כעבור כחצי שנה הצליח להשתחרר ועבר ללובלין ומשם לוורשה. הוא עמד בקשרי מכתבים עם משפחתו בגדנסק אך ניסיונותיו להתאחד עמם לא צלחו ובני המשפחה עזבו את העיר ב-26 באוגוסט 1940 בניסיון להגיע לארץ ישראל. הם עלו על האנייה "אטלנטיק" אך נתפסו בידי הבריטים והוגלו לאי מאוריציז. גם משם המשיכו בני המשפחה להתכתב, והמכתב האחרון מיעקב, מגטו ורשה, נשא את התאריך, 6 בינואר 1942. בגטו ורשה המשיך קשפיצקי בפעילות במסגרת תנועת הנוער הציוני בה החל בבחירתו ועבד בבית חרושת לדבש מלאכותי. עדות מנחם קשפיצקי, עמ' 3-4

השני משתרע שדה פתוח. אחת מהן כבר הצליחה לעבור אל הצד השני והשנייה נורתה בהיותה בין החוטים".¹¹⁵ נקל להבין כי נוכח היריות והאלימות המופגנת ניסו גם נשים למלט עצמן.¹¹⁶ יעקב קשפיצקי דיווח כי ביומו השני במחנה ראה שני צעירים שנתלו מתחת לקרונות שעשו דרכם אל מחוץ לשערי המחנה. מאחר ושיטת בריחה זו רווחה ככל הנראה, ניצבו איש ס"ס ואוקראיני משני צדי שער היציאה והאירו בפנסים מתחת לקרונות. אחד מן הצעירים נורה מידיית בעוד האחר נמלט לכיוון קבוצת אסירים בניסיון להיעלם בתוכה. משנתפס לא שעו הגרמנים לתחנוניו ורצחו אותו לעיני כל.¹¹⁷ תכיפות ניסיונות הבריחה הביאה לכך שחלק מפרוצדורת הבדיקה של הגרמנים טרום יציאת רכבת המטען כללה בדיקה מדוקדקת של תחתית הקרון עם פנסים. הכאתו ורציחתו הברוטלית של הבורח נועדו הן למטרת ענישה מידיית והן כאמירת התראה כלפי יתר העובדים. בימים בהם הופסקה הגעת טרנספורטים אל המחנה הועסקו האסירים ובהם קשפיצקי בפינוי גוויות המתים שנערמו באלפיהם. בתארו את יומו הרביעי במחנה הודה קשפיצקי שהמראות הקשים אך הגבירו בו את הרצון לברוח. מחד גיסא, הוא חש שמותם מיותר ונטול משמעות והדבר גרם אצלו לתחושות של אדישות ורפיון, אך מאידך גיסא קיים היה בו דחף הולך ומתעצם לברוח בעיקר נוכח הרבים שנרצחו לשווא: "נהגתי לחטוף מבט אחרון לעבר ההרוג ובשעת מעשה חשבתי כי אם לא היום אזי מחר צפוי גם לי גורל דומה... חרטה גדולה נעורה בי על כי בהיותי אדם חופשי לא חיפשתי דרך להתגנב מעבר לגבול ולברוח לעולם החופשי, לבני משפחתי. בהיטי כך אל הקברים הפתוחים והגופות שבהם, חשבתי יותר ויותר באיזה אופן אוכל להיחלץ מכאן. בהימצאי במקומות אחרים במחנה נעשיתי קר ואדיש. ראיתי רק את הקשיים ואת חוסר האפשרות שבבריחה, אולם בחוזרי בכל פעם לשדה המתים הייתי מנסה להתעשת כדי לחפש דרך להימלט. מפעם לפעם נעשיתי איתן יותר בשאיפתי לברוח."¹¹⁸

נוכחות המוות במחנה העצימה את רצונו של קשפיצקי לנסות ולברוח אך הוא נתקל בפסימיות מצדם של חבריו האסירים ביחס לסיכויי המילוט. למרות זאת לקחו לעצמם מידי פעם חפץ כזה או אחר "שהיה נחוץ מאוד לכל מי שברח" במגעם עם האוכלוסייה המקומית לאחר יציאתם

¹¹⁵ קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 87

¹¹⁶ תיאורו את ניסיונות המילוט של הנשים נטוע בתיאורו על מצבן חסר התוחלת "בשעה שלחלק מן הגברים הצעירים היה סיכוי כלשהו להישאר בחיים זמן מה, וכמה מהם אף הצליחו להימלט ממפעל הרצח, הרי אף אישה כך נדמה לי לא הצליחה לחיות במקום אפילו יום אחד" שם, עמ' 114

¹¹⁷ שם, עמ' 84-85

¹¹⁸ שם, עמ' 92

מהמחנה.¹¹⁹ הנחת היסוד של האסירים כי יזדקקו לכספים ולפריטי ערך עם בריחתם והיתקלותם במקומיים, מעידה על ממדי הבריחה מן המחנה ונוכחות הבורחים והמידע אודותיהם בקרב כפרי הסביבה. קשפיצקי העיד על עצמו כמי שנטל מידי פעם חפצים כחלק מהכנותיו לבריחה מהמחנה, והטמין אותם במקומות מסתור. ההסתרה בוצעה במחשבה שבמידה ובריחתו תצלח ייקח עמו את הפריטים ואם ימות "לפחות לא ייהנו מהם השטנים".¹²⁰

חידוש הטרנספורטים אל המחנה הוביל להצבתו לעבודה בצריף אליו גורשו הנשים והילדים, שם הופשטו ושערן סופר. התבוננותו בילדים ובנערות הצעירות הובילה אותו למסקנה אחת: "לצאת מכאן ולהתנקם".¹²¹ תוך שהוא דן בגורלן הנורא של הנשים, שמחנה המוות לא הותיר להן כל סיכוי לחיים, ציין קשפיצקי כי לחלק מן הגברים היה סיכוי להישאר בחיים ולו לזמן מה "אחדים אף הצליחו לברוח ממפעל הרצח".¹²² עיסוקו המתמיד בדרכי בריחה פוטנציאליות קיבל תפנית ותוקף עת פגש במהלך מסדר מכר מן העיר דנציג, יהודי בשם ז'ליכובר, שצורף לקבוצת חוטבי העצים. הייתה זו קבוצת אסירים שיצאה מידי יום ליער בלוויית מספר אוקראינים ואיש ס"ס אחד ותפקידם היה לכרות ענפים לצורכי הסוואה.¹²³ שיחתו עם ז'ליכובר עסקה בחיפוש דרכי בריחה מטרבלינקה, ומכרו מדנציג התרכז בניסיונות לשכנעו לעבור לקבוצת העבודה שלו: "שם נהיה ביחד ואולי יתאפשר הדבר [בריחה] ביתר קלות".¹²⁴ המעבר התעכב מספר ימים בשל חוסר יכולתו של קשפיצקי לחמוק לעבר קבוצת היער, בין השאר בשל מספרם הרב של טרנספורטים שהגיעו באותם ימים והעברתו לקבוצה שהועמדה באזור הקליטה "לתפקיד מיוחד - איסוף חפצים מן הבאים".¹²⁵ קשפיצקי שלא ויתר על מאוויי הבריחה שלו הבין כי עבודתו במיון אך תרחיק אותו מאפשרויות הבריחה ולכן המשיך לשוחח על ז'ליכובר על המעבר. אך מהלך זה תלוי היה בהתפנות מקום בקבוצה, שמנתה כשלושים אסירים. בשל הסלקציות התכופות בקרב האסירים בתקופה זו התפנו מקומות לחדשים ואכן ז'ליכובר סימן לידידו במהלך מסדר כי הגיעה העת להצטרף לקבוצתו.

¹¹⁹ קשפיצקי ציין כי איכרים בסביבת המחנה נהגו לקחת מכל יהודי שנמלט סכומי עתק עבור הדברים הקטנים ביותר בטענה שאין להם צורך בפריטים שכן ההיטלריסטים לא יותירו אף עדות חיה. ניכר שמשפטים אלה נכתבו לאור חוויות שצבר לאחר בריחתו מן המחנה ומפגשיו עם איכרים במהלך מסלול בריחתו. שם, עמ' 98

¹²⁰ שם, עמ' 98

¹²¹ שם, עמ' 110

¹²² שם, עמ' 114

¹²³ שם, עמ' 115

¹²⁴ שם, עמ' 115

¹²⁵ שם, עמ' 117

משקרא איש הס"ס לקבוצת היער לצאת לדרכה סטה קשפיצקי משורתו והצטרף לשלושים הצועדים.¹²⁶

בדיווחו תיאר את השמירה הגרמנית הרופפת בעת השהות ביער ואת שיתוף הפעולה בין האסירים לאוקראינים. אלו ביצעו עבורם סחר חליפין עם האיכרים הפולנים, שהבינו עד מהרה את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בכסף הרב שהתגולל ברחבי המחנה ואת נגישות האסירים אליו.¹²⁷ השיחות שהתפתחו בין האסירים במהלך ההפסקות שניתנו להם עסקו בנושא אחד: "חברה, איך יוצאים מכאן?"¹²⁸ קשפיצקי מתעד את מצבם הנפשי המורכב של האסירים, רוב רובם צעירים. מתוך הדחקה של תודעת המוות הקרוב הם חיו את הרגע וציפו לישועה שתבוא עקב נסיבות המלחמה שלסופה ייחלו. "מדהים היה לראות", כתב קשפיצקי "עד כמה הרצון לחיות הפך את האנשים לילדותיים בהשתעשעם בתקוות מצוצות מן האצבע".¹²⁹ הגרמנים יצרו בתחכום הוויית חיים שהפכה את אותם צעירים למוכי ירח נטולי כושר החלטה. קולות שקראו להתנפלות על האוקראינים, לחטיפת אקדחיהם ולמילוט ליער זכו בתגובות מרפות ידיים שהדגישו את המשכיות האקציות בוורשה וביישובי הסביבה, את השליטה הנאצית במרחב ואת האנטישמיות הפולנית, כארגומנטים מרכזיים שמשמעותם היעדר סיכוי ותוחלת.¹³⁰ קול תומך בתכנית ההתנפלות על האוקראינים נישא על ידי אסיר כבן 45 בשם מאיר ברלינר, אך מאחר ורוב העובדים האחרים התנגדו והקבוצה לא הגיעה לידי תמימות דעים, לא יצאה התכנית אל הפועל.¹³¹

נוכח הלכי רוח אלה שאל עצמו קשפיצקי האם הוא קרוץ מחומר אחר ביחס ליתר הצעירים הסובבים אותו. "במה הם מרמים את עצמם? למה הם מחכים?"¹³² עם זאת ביום השלישי לעבודתו בקבוצת היער נעלמו שניים מן האסירים. הממונה הגרמני גילה זאת רק כעבור כמה שעות ויש בכך כדי להעיד על רפיון השמירה על אסירי קומנדו זה, שעבדו במרחק קילומטר לערך מן המחנה.¹³³ תגובתו של הקאפו היהודי העידה אף היא על אפיוני המחנה בתקופה הנדונה. הקאפו פויזנר, שנחקר ככל הנראה על ידי הגרמני הממונה, טען כי הבורחים נותרו בבלוק השינה במחנה.¹³⁴ אמירה זו של

¹²⁶ שם, עמ' 120-121

¹²⁷ שם, עמ' 121-122

¹²⁸ שם, עמ' 122-123

¹²⁹ שם, עמ' 123

¹³⁰ שם, עמ' 123

¹³¹ ימים ספורים לאחר מכן התנקש ברלינר באיש הס"ס מקס ביאלס. שם, עמ' 125

¹³² שם, עמ' 123

¹³³ שם, עמ' 123

¹³⁴ שם, עמ' 123-124

פויזנר נומקה על ידי קשפיצקי בקיומו של מאגר אנושי זמין שמצוי היה כל העת בבלוק ויכול היה להיות חלופה לנמלטים. תיאור זה, של הוויית הקיום, אופיינית לפרק זמן זה בחיי המחנה ומתעד תופעה של הימלטות גברים יהודים שאך הגיעו למחנה לעבר בלוק האסירים כאמצעי הצלה זמני וראשוני. דבריו של פויזנר נשענו על מציאות בת הזמן שכללה ספירה לא מדוקדקת של אסירים, היעדר רישום אמין של מכלול קבוצות העבודה ומחטפים יומיומיים של האסירים עצמם שניצלו מציאות זו לצורך סיוע למכרים, מילוי שורות בעקבות בורחים וכדומה. אלא שבמקרה האמור יצאו כמה שומרים אוקראינים בעקבות הבורחים ומצאו אותם כעבור כשעה כשהם ישובים על עץ ביער בהמתנה לרדת החשיכה. הבורחים נרצחו מיד.¹³⁵

קשפיצקי המשיך והדגיש בדיווחו את הקשר החד משמעי בין המידע שהגיע לאסירים על ההחמרה ברדיפת היהודים בגטו ורשה לבין ריבוי השיחות אודות בריחה מן המחנה. המגורשים בטרנספורטים התכופים מוורשה העבירו לאסירים, חלקם מכרים וקרובים, מידע על אקציית "הדוד" והסלקציה שערכו הגרמנים ביהודים שנותרו בשטח הגטו.¹³⁶ המשלוחים הפכו תכופים עוד יותר ו"מפעל המתים הענק בטרבלינקה פעל במלוא הקיטור".¹³⁷ אצל קשפיצקי התעצמה ההכרה ברופפות ובזמניות הקיום במחנה והיותו אסיר כבר יותר משבועיים הדהדה בראשו כאות אזהרה, שכן רוב האסירים לא שרדו פרק זמן ארוך כל כך.

נחישותו של קשפיצקי לברוח רק גברה בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר 1942, התנקשות ברלינר במקס ביילאס ומעשי הנקם הגרמניים שבאו כתגובה. קשפיצקי מעריך שחשש הסגל הגרמני מהעובדים היהודים יבוא לידי ביטוי בהקשחת המדיניות כלפיהם, לכן הוא מחליט לברוח מהר ככל הניתן.

תיאורו המפורט של קשפיצקי את נסיבות בריחתו מאפשרים בחינה של תפקוד המחנה והמדיניות הגרמנית בתקופה זו לצד הלכי הרוח בקרב האסירים היהודים. רציחתו של ז'ליכובר חברו לקומנדו היער, הסלקציות החוזרות שהתבצעו בעקבות ההתנקשות של ברלינר, כל אלו יצרו אצל קשפיצקי תחושת חוסר מנוחה והביאוהו למחשבות קונקרטיים על בריחה. כיממה ומחצה לאחר הרצח הגיעו למחנה קרונות שאמורים היו להוביל רכוש נרצחים אל מחוץ למחנה. קשפיצקי היה נחוש להיכנס

¹³⁵ שם, עמ' 124

¹³⁶ אקציית הדוד שתוארה בעמ' 43 היוותה את השלב הרביעי והאחרון במהלך הגירוש הגדול. על מצב הרוח של היהודים בתקופת הגירוש ראו לוי, מפנקס, עמ' 119-122 (11.9.42); לנסקי מרדכי, **חיי היהודים בגטו ורשה: זיכרונות של רופא**, ירושלים 1961, עמ' 171.

¹³⁷ קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 126

לאחד מקרונות אלה ולהתחבא בין הסמרטוטים. את משלוח הקרונות הראשון הוא פספס אך משהגיעו 12 קרונות נוספים הוא עבר ביניהם וחיפש אחר קרון מתאים. הוא תיאר מפגש עם הקאפו ממנו בקש היתר כניסה לקרון. הקאפו הגיב בסירוב מוחלט.¹³⁸ פנייתו של קשפיצקי מעידה על הצורך בשיתוף פעולה בין האסירים בכדי לברוח באמצעות הסתתרות בקרונות ולכן רוב הבריחות בדרך זו נעשו בסיוע שותפים ותוך היעזרות ויידוע של הממונה. קשפיצקי ביקש את שיתוף הפעולה של הקאפו, הן במסגרת העלמת העין והחיפוי עליו, כמו גם בסיוע בכיסויו בין ערמות הבגדים. ניסיונותיו של קשפיצקי למצוא שותפים לבריחה הביאו אותו להידברות עם מכר שלו, פעיל ציוני מוורשה, בשם יעקב ליכטנשטרן, שהחזיק ברשותו 600 דולרים וכן כסף פולני.¹³⁹ החזקת כסף בתנאי המחנה משמעה תכנון או מחשבה אודות בריחה, אך ליכטנשטרן נרתע ברגע האחרון ונעלם.¹⁴⁰ בחירתו של ליכטנשטרן משקפת את הפער בין מחשבות על בריחה, שהעסיקו רבים מן האסירים, לבין נקיטת הצעד.

מתוך מגוון העדויות עולים מקרים דומים של מי שעמדו על סף ההחלטה להימלט אך נרתעו בשל הסיכונים הכרוכים בבריחה עצמה ובקשיי ההישרדות אל מחוץ למחנה.¹⁴¹ קשפיצקי הסתייע לבסוף באב ובנו, בני משפחת הרשקוביץ. הוא השתמש בכתיבתו במינוח "עוזרים" וכוונתו ככל הנראה לסיוע שקיבל מאסירים אחרים בכל הקשור במציאת קרון מתאים למחבוא, התכסות וכד'.¹⁴² הוא מציין כי אל הקרון בו נמלט עלה גם אדם רביעי, שאין הוא נוקב בשמו, אך ציין כי הנותרים כיסו אותו. בהשוואה לחלקי העדות האחרים שלו, קשפיצקי מקדיש משפטים מועטים לאקט הבריחה מטרבלינקה. עם זאת במשפטיו הספורים הוא מדגיש את קריטיות שיתוף הפעולה שנדרש מצד האסירים שנותרו במחנה לצורך מילוטן של קבוצות ויחידים מקרבם שבחרו לברוח. האסירים סייעו לבורחים הן בהסוואת כניסתם לתוך הקרונות והן בדאגה להתאמה מספרית של קבוצות העבודה. מאחר ובראשית ספטמבר 1942 לא נוהל במחנה מספור קפדני ורק הוחל בספירה לא קפדנית של האסירים, הם דאגו ל"השלים" את מספרם של הבורחים ביהודים שאך הגיעו

¹³⁸ שם, עמ' 130

¹³⁹ שם, עמ' 130

¹⁴⁰ שם, עמ' 130

¹⁴¹ ראה בין היתר את דבריו של קצנלסון על הבורח אותו פגש בביתו של הרב מיזל "שניים ברחנו, אני ועוד אחד... הפצתי שגם אחי ילווה אלי... ולא עצר כוח. אני ועוד אחד איתי אשר עצר כוח כמוני, ברחנו." קצנלסון, כתבים אחרונים, עמ' 167-168; סטרבצ'ינסקי ברשימותיו עוסק רבות בנושא הרתיעה מפני בריחה, כולל זו שלו. Cymlich, Israel and Oscar Strawczynski, Escaping Hell in Treblinka. Jerusalem and New York: Yad Vashem and Holocaust Survivors's Memoirs Project, 2007 pp. 145-149

¹⁴² "זיי העלפן צו און האבן אויך בדעה מיטצופארן." קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 130.

למחנה בטרנספורטים הרבים שהובלו בתקופה זו אל המחנה.¹⁴³ הבורחים מצדם שכבו במתח רב בהמתנה לתזוזת הרכבת. קשפיצקי תיאר במילים ספורות את הביקורת שנערכה בקרון על ידי הגרמנים, דהיינו, החיפוש באמצעות קלשון, כידון או מדקר אחר. החיפוש לא העלה דבר והרכבת החלה בתזוזה.¹⁴⁴ נקל לשער את עוצמת המתח והפחד שליוו את הבורחים במהלך דקות ארוכות אלה של חוסר ודאות. הבורחים נדברו לקפוץ מן הרכבת כבר בתחנה הראשונה אך מאחר ושמעו קולות דוברי אוקראינית החליטו לדחות את המילוט לתחנה הבאה.¹⁴⁵ להערכתו של קשפיצקי הם התרחקו כחמישה ק"מ מן המחנה טרום קפיצתם מן הקרון. קשפיצקי תיאר את שיתוף הפעולה בין ארבעת הבורחים שנדברו ביניהם להמתין עד לאחרון הקופצים ולהיאסף יחדיו, אך רק שלושה התקבצו לאחר המילוט מהקרון בעוד גורלו של הרביעי נותר עלום.¹⁴⁶ תיאור קורות מילוטו של קשפיצקי מעלה כמה סוגיות משמעותיות. סוגיה אחת שתידון גם בהמשך הינה יחסה של האוכלוסייה הפולנית לבורחים. ריבוי הבורחים והידיעה שהם מחזיקים בכסף רב הביאה לתגובות שנעו בין סירוב לסייע להם לבין דרישה לסכומי כסף גדולים עבור סיוע כלשהו לבין הסגרה בלי כל קשר לכסף שהתקבל או נלקח מן הבורחים. ניכר כי סביב המחנה נוצרה תעשייה כלכלית שייצרה כסף עבור הגורמים המעורבים בה: הגרמנים, האוקראינים והכפריים הפולנים בסביבת המחנה.¹⁴⁷ קשפיצקי קבע בעדותו כי: "האוכלוסייה רוצה לצבור רווחים מטרבלינקה. קונים שם הכל: זהב, ניירות".¹⁴⁸ בהמשך מילוטו הוא פגש באישה שלא ביקשה תמורה בעבור סיועה לו. נוכח כל שעבר ציין קשפיצקי כי הייתה זו הפעם הראשונה מאז בריחתו שמישהו, יהודי או נוצרי, נאות לעזור לו מבלי לחשוב על רווח כספי.¹⁴⁹ כיממה וחצי לאחר שברח הגיע קשפיצקי לעיירה סטוצ'ק (Stoczek) הממוקמת כ-22 ק"מ דרומית מערבית לטרבלינקה. הוא הגיע לעיירה בבוקרו של יום שוק.¹⁵⁰

¹⁴³ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 70. אודות השלמת מספרי אסירים מקרב הטרנספורטים שהגיעו אל המחנה ראה: קזשעפיצקי,

טרעבלינקע, עמ' 96-97; ויינשטיין, **פלדה רותחת**, עמ' 45

¹⁴⁴ קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 131

¹⁴⁵ שם, עמ' 131

¹⁴⁶ שם, עמ' 131

¹⁴⁷ Rusiniak Martina, Treblinka - Eldorado Podlasie? *Kwartalnik Historii Żydów*, No 2, 2006, pp 201-

202 (להלן Rusiniak)

¹⁴⁸ קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 132

¹⁴⁹ שם, עמ' 138-139

¹⁵⁰ שם, עמ' 132. יום בריחתו היה יום א' ה-13 בספטמבר. נראה שהגיע לסטוצ'ק ביום ג'. ברבות מן העיירות אכן נערך יום שוק ביום זה.

סוגיית מרכזיותה של סטוצ'ק כמרכז לבורחים, ודאי בחודשים הראשונים לקיומו של המחנה, עולה מעדות זו לצד עדויות ומסמכים נוספים.¹⁵¹ קשפיצקי ציין במפורש כי "בעיירה היו עוד מספר יהודים מטרבלינקה".¹⁵² כלומר עם הגעתו למקום התגלה לו, שסטוצ'ק מהווה יעד הגעה של בורחים כמוהו, וזאת, הן בשל מיקומה הסמוך יחסית לטרבלינקה, הן בשל קיומה של קהילה יהודית שנתרה במקום עדיין, והן בשל משיכתם של בורחים למקומות בהם שוהים דומיהם. שיח הבורחים שהתפתח ביניהם עסק בעיקרו בשאלת יעד הבריחה הבא. קשפיצקי היה עסוק ברצונו לחזור לגטו ורשה. קשה לדעת האם ההתייחסות לוורשה בלבד היא תוצאת העובדה שרוב מניינם של הבורחים הגיע משם, או שהמדובר בשאיפתו לחזור לגטו כדי להעביר מידע על טרבלינקה. נאמר לקשפיצקי כי אין טעם למהר ולהגיע לוורשה מכיוון שהמצב בה גרוע והגטו סגור.¹⁵³

מאחר ורבים מיהודי סטוצ'ק, הצעירים ובעלי המלאכה, הועברו לטרבלינקה כעובדי כפייה לצורך הקמת המחנה, עוררה הגעת בורח נוסף התרגשות בקרב הקהילה ועד מהרה הובאו לקשפיצקי תצלומים בכדי שינסה לזהות קרובים ומכרים.¹⁵⁴ קשפיצקי הביע ברשימותיו כעס וביקורת נוקבת על יחסם של יהודי סטוצ'ק לבורחים ולמידע שהביאו עמם. הם הפקיעו מחירים ודרשו מן הבורחים הון עבור דיור ומזון. "יהודי המקום דווקא רצו להתקרב אל הנמלטים מטרבלינקה מתוך הידיעה שברשותם כסף רב. על כל דבר דרשו תשלום גבוה פי עשר."¹⁵⁵ דבריו הנוקבים ומלאי האירוניה ביקרו את הידרדרותם המוסרית ואת שינוי דפוסי הערכים שחלו בקרבם. את מקום הכנסת האורחים והדאגה ההדדית תפסה תאוות הבצע והניצול. את ההשראה להתנהלות פגומה זו סיפקו להערכתו של קשפיצקי מנהיגי הקהילה, אנשי היודנראט והמשטרה היהודית של סטוצ'ק, שפחדם מפני הבורחים הוביל להתעמרות בהם.¹⁵⁶

זעמו ותוכחתו כלפי יהודי סטוצ'ק לא נתחם לביקורת על תעשיית הכסף הנצלנית שהתפתחה במקום. הוא כעס גם על אי העברת מידע לקהילת ורשה אודות משמעותה האמתית של טרבלינקה. "חלק אומרים שכן כתבו מכתבים" ציין קשפיצקי. שיח טראגי מתפתח בתקופה שבין ראש השנה

¹⁵¹ ראה: עדות נובודבורסקי איו"ש, M.10 ARII/296; רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 416; עדותו של הרש נשבסקי, איו"ש, O.3/3198 עמ' 6

¹⁵² קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 132; ראה דיונונו בהקשר עדותו של נובודבורסקי אודות 150 בורחים בהם פגש בסטוצ'ק.

¹⁵³ שם, עמ' 132

¹⁵⁴ קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 132

¹⁵⁵ שם, עמ' 132

¹⁵⁶ שם, עמ' 132 "היה כדאי קצת להתעכב על העיירה הזאת ולספר על הצרות שהסבו היודנראט והמשטרה היהודית מפחד הבורחים מטרבלינקה, שעלולים היו להביא גם לגירושם הם."

ליום הכיפורים סביב אחריות פרטית ואחריות ציבורית, אדישות אל מול ערבות הדדית.¹⁵⁷ בארכיון עונג שבת התגלתה גלויה שכתבה בסטוצ'ק אישה בשם פלה מנישביץ' לקרוביה ברחוב גנשה בוורשה. המכתב נכתב ב-4 בספטמבר 1942.¹⁵⁸ היא דורשת בשלומם ומצרה על כך שלא התקבלו מהם ידיעות מזה כמה שבועות. ייחודה של הגלויה בשרטוט המעטר את צד כתובת המען. ככל הנראה שרטט אחד הבורחים שהגיע לסטוצ'ק את מתווה מחנה ההשמדה טרבלינקה כאות אזהרה ליהודי ורשה.

הרש נשבסקי שברח ממחנה טרבלינקה I, ככל הנראה בראשית ספטמבר 1942, ציין בעדותו כי סטוצ'ק היוותה ציר מרכזי של בריחות ממחנות טרבלינקה. הוא עצמו ברח ממחנה העבודה טרבלינקה לסטוצ'ק ובעת הגיעו לעיירה פגש בשני יהודים שהצליחו לברוח מתאי הגזים. "הם סיפרו על השמדתם של יהודים בתאי הגזים. היו כאלה שלא האמינו לשני היהודים אבל אנחנו כן האמנו להם."¹⁵⁹

במהלך ספטמבר 1942, בתקופה שלאחר הדחת אברל וראשית ארגונו מחדש של המחנה, רבו הבריחות מטרבלינקה ונוכחותם של הבורחים הורגשה בסטוצ'ק בפרט, כמו גם בעיירות נוספות בקרבת המחנה. הבורחים הגיעו לעיירות הסביבה, חלקם במטרה לחזור לגטו ורשה, ולראשונה סיפרו ליהודים המקומיים אודות מפעל הרצח בטרבלינקה. שלמה רובינשטיין מוולומין (Wolomin) הממוקמת כ-20 ק"מ צפונית מזרחית לוורשה, תיאר בעדותו את שלביות המידע שהגיע לגטו וולומין על המתחולל בגטו ורשה. תחילה הגיע מידע על גירושים מהגטו הגדול ועל התאבדותו של ראש היודנראט, אדם צ'רניאקוב ונוצרה בהלה רבתי. מאחר ו-300 מיהודי העיירה והוא בכללם עבדו בבניית פסי רכבת, הם ראו את רכבות הגירוש מוורשה במהלך נסיעתן צפונית מזרחית, אך בסוף יולי תחילת אוגוסט 1942 לא ידעו מהו יעדן. בעקבות בריחה של יהודים מגטו ורשה לגטו השקט בוולומין סיפרו הנמלטים על תכיפות הגירושים ועל יציאתן היומיומית של רכבות. פקיד רכבת פולני עמו עבדו בבניית פסים סיפר ליהודי וולומין, שרכבות היהודים מגיעות לצומת מלקינייה ומשם הם מועברים למקום שנקרא טרבלינקה ובו נרצחים כולם בגז.

¹⁵⁷ קהילת סטוצ'ק חוסלה וגורשה לטרבלינקה ב-22 בספטמבר 1942. יום למחרת יום הכיפורים של אותה שנה. חסיה ורדי, שנות המלחמה 1939-1945 בסטוצ'ק, **פנקס סטאק**, בעריכת י. צודיקער, בוענאס איירס, 1974, עמ' 404.

¹⁵⁸ אי"ש, M.10 ARII/275. המכתב מופנה ליענקל גולדשטיין רחוב גנשה 40/90, ורשה.

¹⁵⁹ עדות נשבסקי, עמ' 6.

אימות למידע זה הגיע לגטו בוולומין בתחילת ספטמבר 1942, עם הגעתם של בורחים מטרבלינקה לגטו. "היו אנשים (בודדים) שהצליחו לברוח משם. מבין אלה שנשארו לטעינת החפצים הצליחו לפעמים יחידים להסתתר בין החפצים וביציאת הרכבות מהמחנה הצליחו לקפוץ החוצה, וכך הגיעו לגטו שלנו כמה אנשים והם סיפרו לנו את הסיפור.¹⁶⁰ המידע שהתקבל מפי הבורחים הוביל לשורת תגובות מצד יהודי הגטו בוולומין שכללה בריחה של רבים, בניית מקלטים וקניית תעודות אריות.¹⁶¹ ציפורה זונשיין לבית יבלון מתארת ברשימות שכתבה בגטו שדלצה על מפגש עם יהודי ורשאי שברח מטרבלינקה, מאקס ביגלמן. ביגלמן סיפר לה על גירושו מגטו ורשה לטרבלינקה ב-27 באוגוסט 1942, יום לפני הפסקת הטורנספורטים למחנה. הוא עבד בטרבלינקה במשך 15 ימים במיון חפצי הנרצחים ונמלט כשהוא מתחבא בקרון ב-9 בספטמבר 1942.¹⁶² ביגלמן קפץ מן הרכבת, ככל הנראה בעוברה סמוך לשדלצה, ומצא מסתור בגטו, בביתה של זונשיין. ברשימותיה כתבה זונשיין כי ביגלמן דאג להעברת מידע מפורט אודות המחנה וביקש לתעד את קורותיו באמצעות כותב כרוניקה מקומי שפעל בגטו שדלצה, יהודי בשם מנדל, שאף הגיע לביתה כדי לראיין אותו. ברשימותיה הזכירה זונשיין את נוכחותם בגטו שדלצה של נמלטים נוספים מרכבות שהגיעו מטרבלינקה ואת המידע שהגיע באמצעותם: "החיים שלנו מתמצים בדבר אחד: בדיעות! על מה מדברים בתחנות הרכבת? האם מובילים אנשים בקרונות, האם נמשכות האקציות, האם הגיע מישהו – ומה הוא מספר?"¹⁶³ ביום שבו ברח ביגלמן מטרבלינקה, ה-9 בספטמבר 1942, נמלט גם אדי ויינשטיין מלושיצה, וכמוהו הסתתר בקרון עמוס בחפצים. ויינשטיין הדגיש בעדותו כי בתחילה מנעו ממנו המעמיסים היהודים לעלות על הקרון. מציאת יהודי מוסתר על ידי הגרמנים הייתה עולה להם בחייהם והם נמנעו מנטילת סיכונים.¹⁶⁴ קבוצת קרונות נוספת שהוטענה אף היא, וסיועם של שני מעמיסים בני עיירתו, לושיצה, הביאו להסתרתו בקרון עם שני בורחים נוספים, שאחד מהם הצטייד מבעוד מועד

¹⁶⁰ עדות שלמה רובינשטיין, איו"ש, M49.E/874 עמ' 5-8; בקיץ 1942 הגיעו לגטו וולומין ידיעות על גירוש יהודי גטו ורשה לטרבלינקה ונפוצו שמועות על החיסול הקרוב של גטו וולומין. החלה בריחה המונית של יהודים מן הגטו, ומי שנתפס שילם בחייו. הגטו עצמו חוסל ב-4 באוקטובר 1942; תושביו גורשו לרדזימין, ועם יהודי המקום גורשו משם גם הם לטרבלינקה.

¹⁶¹ רובינשטיין העיד שכתוצאה מהמידע שהגיע מהבורחים משפחתו הכינה לעצמה מקום מקלט והוא הצטייד בתעודות מזויפות. בליל שמיני עצרת, ה-3 באוקטובר 1942, כשנודע להם משוטר פולני על אקציה שתחול למחרת היום, האב עלה למקום מסתור והוא ברח עם בן דודו וחבר נוסף. עדות רובינשטיין עמ' 9-10.

¹⁶² ישראל זילברשטיין (עורך), **אבות מספרים**, ארגון יוצאי שדלצה בישראל, תל אביב, 2004, עמ' 230-231 (להלן אבות מספרים). גטו שדלצה מרוחק כ-65 ק"מ דרומית למחנה ההשמדה טרבלינקה.

¹⁶³ ישראל זילברשטיין, **אבות מספרים**, עמ' 230-231.

¹⁶⁴ אדי ויינשטיין, **פלדה רותחת**, עמ' 49. ויינשטיין ברח לאחר שהיה אסיר במחנה משך 17 יום.

בחגורה עמוסת מטבעות זהב.¹⁶⁵ עצירה בתחנת הרכבת בטרבלינקה הבהירה לבורחים כי תושבי הכפר וסביבותיו ניצלו את ההזדמנויות הכלכליות החדשות שהיו טמונות בקיומו של מחנה השמדה סמוך ובזזו חלק מן החבילות. ויינשטיין מציין כי נוספו לעצירה זו השהיות יזומות נוספות בהמשך הדרך, פרי תחבולה של צוות מסילת הרכבת.

הבורחים הניחו לאור זאת שהרכבת אינה מצויה תחת שמירה קפדנית וכי עליהם להימלט באמצעות קפיצה. מפגשם של הבורחים עם האוכלוסייה המקומית לאחר מילוטם מקרון החפצים המשיך ושיקף את נוכחותם של בורחים מטרבלינקה בפרט באזורים שהיו מרוחקים כמה עשרות קילומטרים מן המחנה, כמו גם את יכולת המקומיים לזהות אותם.¹⁶⁶ האוכלוסייה המקומית הפולנית ידעה כי הבורחים מצוידים בממון רב והדבר הוביל לתופעות של השחתה, ניצול וסחטנות.¹⁶⁷

תקופת ביניים זו בחיי המחנה בטרבלינקה, בין שלהי אוגוסט למחצית ספטמבר 1942, משקפת את המשכיות הבריחות מהמחנה, אך בשונה מאלה שהתקיימו בשלב הראשון, שהיו בחלקן הגדול תוצר הכאוס ששרר במחנה, ואופיינו במילוט של יחידים, הרי הבריחות בשלב זה היו פרי תכנון ושיתוף פעולה בין האסירים. דפוס בריחה רווח בתקופה זו היה מילוט באמצעות מחבוא בקרון שהוביל חפצי נרצחים. דפוס זה של בריחה הצריך שיתוף פעולה בין האסירים. אף שהספירה והמעקב המספרי היו עדיין בחיתוליהם, מציאת יהודי חבוי במהלך החיפושים הרוטיניים בקרונות המטען היה מובילה לענישה של אסירים אחרים, בפרט של האחראים על ההטענה.¹⁶⁸ נדרשה לפחות העלמת עין מצד אסירים יהודים אחרים שהיו אחראים על העמסת הקרונות, ובדרך כלל סיוע ממשי בכיסויים של הנמלטים ובהכנסת פריטי רכוש לצורך הישרדותם בחוץ. ניכר כי בדרך כלל היו אלה חברות של אסירים שהתארגנו לבריחה. בתקופה זו של שלהי אוגוסט – מחצית ספטמבר 1942, פעל המחנה כבר יותר מחודש וחצי, ובקרב האסירים, שררה מצד אחד וודאות חד משמעית בדבר

¹⁶⁵ שם, עמ' 50 "כשהקרונות התמלא עד מחציתו טיפסו מיכאל פישמן וגדליה רוזנברג פנימה והסתתרו אף הם מתחת לחבילות. מיכאל היה המבוגר בינינו כבן 24. מאחר שצפה כנראה את צרכינו בעתיד החביא את החגורה עם מטבעות הזהב שלקח מהגופות." ¹⁶⁶ שם, עמ' 55. "רצנו לעבר בוסתן סמוך אבל התגלינו על ידי בחור צעיר וגבוה שאחז תחת זרועו חבילה אדירת ממדים. הוא התקרב אלינו, עצר, חייך בחביבות ושאל, 'ברחתם מטרבלינקה נכון?' בלי להמתין לתשובה הוסיף, 'מיד אדריך אתכם העירה!'" ¹⁶⁷ שם, עמ' 55-57. ויינשטיין מספר כי הגיעו לסביבות מוקובודי כשהם רעבים וצמאים. הם ראו בקתה מבודדת וניסו את מזלם. "בעלת הבית לא הרשתה לנו לשאוב מים מהבאר בחצר וקראה לבעלה". כשהופיע הבעל הוא שאלם מיהם ומהם מעשיהם ולאחר שענו לו פרץ בצחוק ואמר להם: "מעולם לא ראיתי יהודים ממחנה לבושים טוב כמוכם. ללא ספק קפצתם מרכבת שהייתה בדרכה לטרבלינקה עמוסים במזומנים ובוהב." ¹⁶⁸ שם, עמ' 49

זמנו הקצוב של כל אסיר במחנה, ומצד שני נוצרו קשרים וחברויות.¹⁶⁹ אלה הובילו לניסיונות להציל קרובים ומכרים שזה עתה הגיעו למחנה, בין השאר באמצעות העברת מטאטאים. ה"ותק" שצברו חלק מן האסירים בטרבלינקה, הידיעה על שיטות הרמייה של הגרמנים כמו גם ריבוי טרנספורטים מיישובים ספציפיים ורצון חברים ומכרים להציל את קרוביהם, כל אלו עמדו הן ביסוד ניסיונות ההצלה והן ביסוד ההתארגנויות לקראת בריחה משותפת.¹⁷⁰

השיח שרווח בקרב האסירים במהלך הפסקות העבודה היומיות עסק באפשרויות המילוט מטרבלינקה. "חברה, ווי אזוי קריגט מען זיך ארויס פונדאנען?" ("חברה, כיצד יוצאים מכאן?").¹⁷¹ יעקב קשפיצקי מסר בעדותו קטעי שיחות של אסירי קבוצת היער אליה צורף כשבועיים לאחר הגעתו למחנה, בסביבות 7-8 בספטמבר 1942 - ימים ספורים לפני בריחתו. השיח סביב סוגיית הבריחה כלל מידע שעבר בין האסירים על הנעשה בוורשה ועל יחס הפולנים לבורחים. על החרפת המצוד אחר יהודים בוורשה שמעו האסירים בטרבלינקה ממכרים בני העיר שגורשו למחנה בתחילת ספטמבר 1942. יש להניח שמידע על הפולנים ועושיק הנמלטים על ידם הועבר על ידי בורחים שהוחזרו למחנה, אם בשל מרדף שהסתיים בלכידתם ואם בשל אקציה חוזרת במקום אליו ברחו, לרוב עיירה ששכנה בקרבת המחנה.¹⁷² אהרון צ'יכוביץ' שגורש לטרבלינקה מוורשה ב-10 בספטמבר 1942, סיפר בעדותו על יהודי בשם שוקן שברח מטרבלינקה לעיירה ונגרוב הסמוכה למחנה, אך הוחזר בשנית במהלך אקציה שהתקיימה בנגרוב ב-20 בספטמבר 1942. צ'יכוביץ' בחר בשוקן כבן זוג לבריחה בשל הניסיון שצבר: "הוא ידע את אשר עליו לעשות."¹⁷³ מי שברחו והוחזרו אל המחנה הוערכו על ידי עמיתיהם כברי סמכא בכל הקשור לבריחות וכמי שנכון לחבור אליהם לבריחה חוזרת מהמחנה לאור ניסיונם ותעוזתם הראשונית.

¹⁶⁹ קשפיצקי כתב על ארעיות הקיום: "בשעות הערב המוקדמות, תוך כדי חזרה למחנה, נעשינו מדוכדכים יותר ויותר. האם עוד נזכה לישון את הלילה? האם בבוקר נפקח את עינינו בזמן ונמצא את עצמינו בין החיים? אני הייתי עצבני יותר מהאחרים שכן נמצאתי בטרבלינקה כבר למעלה משבועיים וכל העת חשתי שבקרוב יגיע תורי." קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 126

¹⁷⁰ אדי ויינשטיין, פלדה רותחת, עמ' 43-45. שיטה זו צמחה על רקע מפקדי הנוכחות, במהלכם לא הוחזקו רשימות שמיות אלא מספר כולל של אסירים בלבד הגרמנים היו מודעים לניסיונות ההצלה של היהודים. קשפיצקי כותב שכדי למנוע אפשרות של הסתננות גברים ממשלוח חדש אל בין העובדים היהודים הונהג להתייצב בשורות ולקשור את הנעליים ליד. קשפיצקי ציין כי למרות הכל עלה בידי כמה גברים מכל טרנספורט להצטרף לשורות העובדים. קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 117

¹⁷¹ קזשעפיצקי, "טרעבלינקע", עמ' 123

¹⁷² קזשעפיצקי, "טרעבלינקע", עמ' 98. יש לשער כי האמירה הקשה של קשפיצקי בדבר מעורבות יהודים בעושיק וניצול הבורחים מקורה בחוויותיו האישיות המאוחרות יותר, עת ברח ועבר דרך סטוצ'ק-סטוצ'ק. ונגרוב הממוקמת כ-38 ק"מ דרומית לטרבלינקה. שוקן נתפס באקציה שהתקיימה ב-20 בספטמבר 1942.

¹⁷³ ונגרוב ממוקמת כ-38 ק"מ דרומית לטרבלינקה. עדות אהרון צ'יכוביץ', אי"ש, O.3/552 עמ' 14

קשפיצקי תיאר את ההווה היומיומית בקרב האסירים שכללה מצד אחד אווירת ייאוש ותחושה כי לא ניתן יהיה לצאת מטרבלינקה ומנגד איסוף אינטנסיבי של כסף ופריטים אחרים בידיעה כי אלה נחוצים מאוד לכל בורח.¹⁷⁴ הבורחים בשלב זה בקורות המחנה ידעו טוב יותר מהן אפשרויות הבריחה ולמה נזקק בורח עם מנוסתו. השיח האינטנסיבי בנושא הפך את האסירים מודעים יותר הן לאפשרויות והן לקשיים. זו הסיבה להתארגנויות, לשיחות ולהסכמים שלא התממשו ברגע האחרון, על סף הכניסה לקרון, בעיקר על רקע של פחד מצמית. בריחות רווחו בעיקר מהמחנה התחתון, בשל נגישות האסירים לקרונות שהובילו את רכוש הקרבנות מהמחנה וכן ולאופציית המילוט דרך גדר התיל הסמוכה ל"מרפאה" (לאזארט). עם זאת עולה כי היו, ככל הנראה בודדים, שברחו גם מן המחנה העליון, אזור ההשמדה. כמה מהם הגיעו לסטוצ'ק ודיווחו על עבודתם בתאי הגזים.¹⁷⁵

¹⁷⁴ קזשעפיצקי, "טרעבלינקע", עמ' 98.
¹⁷⁵ עדות נשכקי, עמ' 6-7. הוא מדווח על שני יהודים שפגש בסטוצ'ק שברחו מתאי הגזים, דהיינו עבדו באזור ההשמדה. צ'כוביץ' הועבר במחצית ספטמבר 1942 לאזור ההשמדה ותיאר בעדותו כיצד האשימו הגרמנים יהודי בסיוע לבריחה לשני יהודים אחרים מאזור ההשמדה. "לא נודע כיצד ולא נודע האם אמת בדבר. בתואנה זו לקחו שני פועלים מביננו ואמרו שאנחנו עצמנו תפסנו אותם בעת ניסיון בריחה. אחד האוקראינים גבוה ושחום עור כרת את אפם, את אוזניהם ואת אברי מינם ואחר כך תלו אותם ברגליהם ועלינו פקדו להביט במחזה: כך יעשה לבורחים. הם התענו במשך מספר שעות." ראה: עדות צ'כוביץ', עמ' 11

פרק שני – בריחות מהמחנה - ספטמבר 1942 - פברואר 1943

א. שינויים במבנה המחנה ובמדיניות הגרמנית

למן מחצית ספטמבר 1942 החל פרנץ שטנגל ביישום הדרגתי של שינויים במדיניותו כלפי האסירים היהודים.¹ עם הגעתם לטרבלינקה איבדו האסירים באחת את כל עולמם נוכח הרצח המידי של בני משפחותיהם. החיסולים היומיומיים האינטנסיביים של מי שהושארו לחיים זמנים הובילה למעשי ייאוש ספוראדיים. ההבנה שמעשים מעין אלה עשויים להישנות ולשבש את הרצח התעשייתי במחנה הובילה להחלטה על הפסקתן ההדרגתית של הסלקציות באסירי העבודה והקמת צוותים קבועים שיועסקו באזורי המחנה השונים. תנחום גרינברג, שגורש למחנה מגטו ורשה באוגוסט 1942, סיפר בעדות שנבתה בשלהי 1945, כי זמן מסוים לאחר רצח בייאלס "הם החלו לשפר את הארגון".² בשלהי ספטמבר ובמהלך אוקטובר 1942 החלו אנשי הס"ס בטרבלינקה בהקמת קבוצות עבודה ובארגון המשימות שיועדו לקומנדו השונים. גרינברג ציין שהקבוצות סומנו בטלאים ונקבעו גם מספרים. אוסקר סטרבצ'ינסקי הבין את השינויים בטרבלינקה באופן מעט שונה מזה של גרינברג. בזיכרונות אותם כתב כבר ב-1944, הוא מדגיש, כי השינויים בארגון המחנה נבעו בראש ובראשונה מהשתוללות הבריחות ומחששם של הגרמנים שסוד "היישוב מחדש" ייוודע.³

הגרמנים טוו רשת של רמיה והטעיה שכללה הפצת שמועות על מחנות עבודה במזרח. "אם האמת תתפשט בקרב היהודים הנותרים, הם יוכלו להתפזר, לנסות להתחבא או גרוע אף יותר, להתארגן להתקוממות ובכך להפוך את העבודה שעד עתה תפקדה ללא תקלות לקשה יותר עבור הגרמנים ה"אומללים".⁴ בתחילה ניסו הגרמנים לשכנע את האסירים באמצעות נאומים שנישאו בידי בכירים בס"ס שהגיעו לביקור במחנה. כריסטיאן ויֶרְט היגיע לטרבלינקה מלובלין ונאם בפני האסירים היהודים אודות השינוי העתיד לחול במעמדם: "הוא הרכיב משקפיים. העמידו אותנו לפני הכניסה לצריף, והוא נשא לפנינו נאום: "אתם, יהודים, תעבדו במרץ. מי שיעבוד כאן לא יחסר לו דבר. הוא יקבל אוכל טוב ומשקה. העובדים יקבלו טיפול רפואי. יוקם בית חולים, ובו רופאים. החולים יילקחו לבית החולים ויקבלו שם מזון מיוחד עד שיבראו ויחזרו לעבודה... אתם, היהודים, זכרו

¹ נראה כי רצח בייאלס הביא את הפיקוד הגרמני לשקול מחדש את גישתם לאסירי המחנה. מעשה הייאוש של ברלינר הבהיר לאנשי הס"ס, שמציאות הקיום הרצחנית של טרבלינקה, במסגרתה אין לאסירים מה להפסיד נוכח ודאות המוות הצפויה להם, מסכנת בפועל גם אותם.

² עדות תנחום גרינברג, איו"ש, M.49.P/153, עמ' 16

³ יומנו של סטרבצ'ינסקי מצוי באיו"ש M.49/32 היומן שנכתב במקור בידידיש הוצא לאור על ידי יד ושם בתרגום לאנגלית.

Strawczynski, *Escaping*, p.146

⁴ שם, עמ' 146

שגרמניה חזקה. יוקמו חמש ערים של יהודים, שם הם יעבדו ויחיו טוב, ואיש לא יילקח משם. טרבלינקה תהיה אחת הערים שיהיו בה יהודים. לא יהיו עוד סלקציות".⁵ סטרבצינסקי הדגיש כי הנאום כלל הבטחות נוספות דוגמת הקמת יודנשטאט, עיר יהודית, והפיכת אסירי המחנה למנהיגי המדינה היהודית לעתיד.⁶ משכשלו ניסיונות השכנוע, והנאומים רוויי האירוניה והארס לא שינו את שאיפתם של האסירים לברוח, החליטו רשויות המחנה לעבור לאיומים וזריעת פחד. במסגרת זו נתפסו שני אסירים והם הואשמו בניסיון בריחה. הם נתלו ברגליהם, שיטת עינוי שרווחה במחנה, ולבסוף נורו.⁷ טקטיקה נוספת הייתה מינוי משגיחים בנוסף על הקאפו. "כל קאפו שהופקד על 200 עובדים קיבל חמישיית משגיחים אשר כל אחד מהם היה אחראי ל-40 איש. לפני כל מפקד הוא היה מעמיד את אנשיו בשורות וכשאחד היה חסר, כל ה-39 היו צריכים למצוא אותו."⁸ מרכיב ההשגחה בקבוצות העבודה, והשמירה ההדוקה בלילות על הצריפים בהם התגוררו היהודים, נועדו להקשות על הבורחים.

מתוך העדויות עולה כי למן סוף אוקטובר 1942 החלו רשויות המחנה בטיוב מסוים של תנאי קיומם של האסירים.⁹ תנאי מגוריהם השתנו והם הועברו לצריפים שנועדו לכל האסירים היהודים, כולל ההופיודן, יהודי החצר.¹⁰ הרציחות ההמוניות היומימיות הופסקו והחלה חלוקתם המוקפדת יותר של האסירים לקבוצות עבודה וסימונם בטלאים בעלי צבעים משתנים. לראשונה בתולדות המחנה הוחל בספירה ובמספור.

סגל המחנה החל בשינויים הדרגתיים בתנאי המגורים של האסירים. סטרבצינסקי שגורש לטרבלינקה מגטו צ'נסטוכובה ב-5 באוקטובר 1942 הדגיש כי בפרק הזמן בו הוא הגיע למחנה נראה כי לגרמנים היה מעט מאוד עניין באסירים ולכן רבים מהם נורו מידי יום, או הועברו לאזור ההשמדה. כל היתר הושארו "לישון כמו חזירים" כהגדרתו, ללא מים או תרופות. האסירים הועברו

⁵ עדות תנחום גרינברג, איו"ש, M.49.P/153, עמ' 17-18.

⁶ Strawczynski, *Escaping*, pp. 146-147. דודעק לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער אין טרעבלינקע, יעקב מלץ (עורך), פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה, תל אביב, 1965, עמ' 827 (להלן: לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער). הכותב מדגיש כי הנאומים של לאלקה לא היו אפקטיביים. הפחד מירי לא מנע מאנשים לברוח.

⁷ Strawczynski, *Escaping*, p. 147; עדות שמעון גולדברג, איו"ש M.49/686 עמ' 2. גולדברג יליד ורשה שגורש מצ'נסטוכובה ב-5 באוקטובר ציין בעדותו כי השניים היו מצ'נסטוכובה

⁸ לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 827-828.

⁹ Strawczynski, *Escaping*, p. 147; לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 827-828; עדות צ'קוביץ', עמ' 10-11. צ'קוביץ מדבר על השניות בחייהם של היהודים. מזון בשפע בשל ריבוי הטרנספורטים, תזמורת, מסיבה שאורגנה עבורם לצד מוראות היום יום.

¹⁰ יהודי החצר, שהיו בעלי מקצוע מקרב בוני המחנה וחיו עד אז בנפרד משאר האסירים.

לאחר יום עבודה מתיש לצריפים דולפים והוכרחו לישון על האדמה.¹¹ כחלק מתהליכי הטבת התנאים הועברו האסירים, ככל הנראה בסוף אוקטובר-תחילת נובמבר 1942, לשני צריפים שהיו ממוקמים בסמיכות לסדנאות העבודה של יהודי החצר, "ההופיודן", ובצמוד לצריף מגוריהם.¹² שני הצריפים פונו ו"נבנו בתוכם דרגשים לשינה... העובדים חולקו בין שלושה באראקים (אחד כבר היה קיים) ובדרך זו כל כוח העבודה התרכז באזור אחד ולטרבלינקה היה עכשיו "גטו" משלו".¹³ על האיחוד עם יהודי החצר סיפר גם קלמן טייגמן: "אחרי המסדר הכניסו אותנו לשני צריפים מגודרים בתיל. לכל אחד נקבע מקום לינה. פגשנו שם קבוצת יהודים שכוננו במחנה "יהודי החצר". אלה היו יהודים מסביבת טרבלינקה. רובם בעלי מקצוע מעולים... "יהודי החצר" לא היו כה מוגבלים במחנה כמו שאר האסירים. הם יכלו לנוע בחופשיות במחנה... היה להם מטבח משלהם ואוכל לשובע... בתחילה התרחקו מאתנו, לא רצו בקשר עִמָּנו... רק אחרי שמפקד המחנה החדש הצהיר ששוב אין משמעות מיוחדת ל"יהודי החצר", שכל היהודים שווים ושלא תיעשה כל הבחנה ביניהם, החלו גם "יהודי החצר" להתקרב אלינו..."¹⁴

וולף שיינמן, יליד סטוצ'ק, שנמנה עם יהודי החצר, העיד לימים כי "האנשים האלה לא ישנו אתנו בהתחלה, אבל אחר כך הוסיפו דרגשים והם היו אתנו".¹⁵ למן הקמת טרבלינקה הם סומנו במשולש צהוב על ירכם ולראשונה למן הגעתם למחנה שוכנו עם יתר האסירים בשלושה צריפים במבנה בצורת האות ח', שכונה בפי הגרמנים, אזור הגטו. אזור זה הופרד ותוחם מיתר חלקי המחנה התחתון, בגדר תיל גבוהה, והיה נתון למן השעה תשע בלילה תחת שמירה של הווכמנים.¹⁶ הפיקוח על מתחם זה תוגבר גם באמצעות תאורה שהותקנה לאורך הגדר והאירה באורות אדומים את כיכר מגורי האסירים במהלך כל הלילה.¹⁷ שני מפקדים נאכפו על האסירים מידי יום, בבוקר, לפני

¹¹ Strawczynski, *Escaping*, p. 147; עדות בוריס קאז'יק ויינברג, פולנית, איו"ש, O.3/565, עמ' 2; איו"ש, M.10/ARII/297 עמ' 2. כדות בורח אנונימי מצ'נסטוכובה שהעיד וגם שרטט את מפת המחנה בשלהי ספטמבר 1942. הוא מעיד כי העובדים ישנו רק בצריפים לגברים שנמצאו על המגרש כשנכנסו ישר מן הקרונו. בשרטוט שהותיר הוא מציין את האבחה בין מגורי העובדים לבין מגורי יהודי החצר. עדות גוסטב בורקס, איו"ש, O.3/3061, עמ' 2. בורקס גורש מצ'נסטוכובה עם משפחתו בשלהי ספטמבר. בעדותו מציין כי "לפנות ערב הובילונו לצריף שהיו בו הרבה מים, שם ישבנו בתוך מים ובוץ";
¹² וולף שניידמן ציין בעדותו: "קראו לנו הופיודן. עלינו לא שמרו כל כך חזק כמו על האחרים... היה לנו יותר חופש מאשר לאחרים." עדות וולף שניידמן, עמ' 3

¹³ Strawczynski, *Escaping*, p. 147

¹⁴ עדות קלמן טייגמן, איו"ש, O.3/1586 (פולנית), עמ' 2

¹⁵ עדות וולף שניידמן, עמ' 1. האזור כונה על ידי הגרמנים בשם "גטו".

¹⁶ עדות לייזר יעקובסקינד, איו"ש, M49E/83, עמ' 3

¹⁷ Strawczynski, *Escaping*, p. 148

יציאתם לעבודה ובערב, אחרי סיום העבודה. מפקדים אלה נערכו גם הם באזור המגורים היהודי המבודד.

היבט נוסף שהביא להגברת הסדר בטרבלינקה הייתה החלוקה לקבוצות עבודה, הן במחנה התחתון והן באזור ההשמדה. במחנה התחתון ניתן אות מיוחד, סרט צבעוני, אותו ענדו קבוצות אסירים שבאו במגע ישיר עם המגורשים ברציף הרכבת ובמגרש הטרנספורטים. הואיל ואסירי המחנה לבשו בגדים אזרחיים רגילים נועד הסרט לזהותם ולייחדם מהיהודים שאך הגיעו בטרנספורטים, ולמנוע מאלה אפשרות להינצל על ידי הצטרפות בלתי מבוקרת לסגל העובדים.¹⁸ אהרן גלברד, שגורש לטרבלינקה מצ'נסטוכובה ב-2 באוקטובר 1942 ושהה במחנה 19 יום עד בריחתו ממנו, כתב בעדותו ש"הגורל רצה שבדיוק במשלוחים מצ'נסטוכובה הם התחילו להשאיר צעירים לעבודה הזו (מיון חבילות)."¹⁹ גלברד מכוון לכך שיותר צעירים הושארו לעבודה נוכח השינוי במדיניות הנאצית ולא מעטים מבני עירו חבים את חייהם לניסיונות ההצלה של מכריהם שניסו להותיר בחיים את בני משפחתם וידידיהם.²⁰

באזור הקבלה עבדו קבוצות העבודה הבאות: עובדי הרציף (הבאנהופקומנדו) - 40-50 איש בעלי סרט כחול. הם עבדו ברציף הרכבת ותפקידם היה לפתוח את הקרונות ולהורות למגורשים לצאת מהם. לאחר מכן היה עליהם להוציא את המתים מהקרונות ולנקות אותם. עובדי מגרש הטרנספורטים (הטרנספורטקומנדו) מנו כ-40 איש ונשאו סרט אדום על הזרוע. אנשי הקבוצה עבדו במגרש שבו הוכרחו היהודים להתפשט. תפקידם כלל נשיאה לבור הירי "ב"מרפאה" את מי שלא היו מסוגלים ללכת. בנוסף חילקו "האדומים" חוטים לקשירת נעליים והעבירו חפצים מאזור ההפשטה לכיכר המיון.²¹

לבד משתי הקבוצות אלה אורגנו אסירי המחנה התחתון בקבוצות עבודה נוספות: יהודי הזהב (גולדיודן Goldjuden) שמנו כ-20 אסירים, מיינו כספים וחפצי הערך שנלקחו מן הקרבנות עם

¹⁸ גרינברג כתב כי כבר בשלבי הגעתו למחנה, סוף אוגוסט-תחילת ספטמבר 1942, ניתן היה להבחין בין קבוצת היער-הטארנונג שעסקה בהבאת ענפים לצורכי הסוואה, קבוצת סוללי הכביש, קבוצת יהודי החצר וקבוצת מיון חפצי הנרצחים. עדות תנחום גרינברג, איו"ש, M.49.P/153, עמ' 13-14.

¹⁹ גלברד אהרון, "19 טאג אין טרעבלינקע", "ספר צ'נסטוכובה, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968, עמ' 162 (להלן גלברד, 19 טאג אין טרעבלינקע)

²⁰ גלברד, 19 טאג אין טרעבלינקע, עמ' 163-164. "ב-19 הימים שהייתי בטרבלינקה ניסינו להציל את מי שרק יכולנו. באיזו דרך? כאשר הם רצו ערומים והבגדים בידיהם דחפנו אותם לתוך ערמת החפצים וכיסינו אותם בחבילות. לאחר מכן נתנו להם בהסתר זוג מכנסיים וחולצה, והם יצאו מהערמה ונעמדו לידינו למיין את החבילות. הגרמנים לא ידעו בדיוק כמה אנשים צריכים להיות בעבודה, מכיוון שכל יום הם רצחו כמה עשרות של אסירים. רבים מהיהודים לא הבינו לצערנו למה התכוונו כשדחפנו אותם לתוך ערמת בגדים, והם יצאו ממנה והמשיכו לרוץ... למרות זאת הצלנו יהודים אחדים מצ'נסטוכובה"

²¹ עדות תנחום גרינברג, איו"ש, M.49.P/153, עמ' 16

הגעתם; גוזזי השערות (הפריזוירה, Friseure), כ-10-20 ספרים, שגזזו את שיער הנשים בצריך ההפשטה קודם הכנסתן לתאי הגזים. ממיני הבגדים והחפצים (הלומפנקומנדו, Lumpenkommando), שמספרם נע בין 80-120 איש, היו קבוצת העובדים הגדולה ביותר במחנה. הם עבדו במגרש המיון ובמחסנים, וכל אחד מאנשי הקבוצה קיבל מספר אישי שחובר לדש בגדו. את המספר היה עליו לרשום על כל חבילה שארז במטרה לפקח על הורדת כל סימן מזהה של טלאי או פתק.²² קומנדו היער וקומנדו ההסוואה מנו יחדיו כ-50 איש. קבוצות אלה עבדו ביערות הסמוכים למחנה בכריתת עצים להסקה לבישול ומאוחר יותר לשרפת הקרבנות וכן בכריתת ענפים להסוואת גדרות המחנה.²³ כמה עשרות יהודים נוספים הועסקו כעובדים מקצועיים, כגון חייטים, נגרים, מסגרים, מכונאים וכד'. הם נודעו כיהודי החצר (הופיודן), נשאו טלאי צהוב על מכנסייהם ושירתו את הסגל הגרמני והאוקראיני מאז בניית המחנה. ההחלטה להקים כוח עבודה קבוע חלה גם על אזור ההשמדה וכ-200-300 האסירים היהודים חולקו אף הם לקבוצות עבודה.²⁴

שינוי ארגוני נוסף שהוחל על המחנה היה מספורם של האסירים. כל מקום שינה על גבי הדרגש סומן במספר וכל אחד מהאסירים צריך היה לרשום את אותו מספר גם על המשולש מעור שהוצמד לחזית הבגד מצד שמאל. הסגל בטרבלינקה יצר באמצעות המספרים שיטת פיקוח פנימית במסגרתה כל אסיר אמור היה להשיג על שני שכניו לדרגש, כלומר מי שישנו משני צדדיו. השיטה נועדה גם למטרות ענישה. כל עברה שביצע אסיר תועדה באמצעות רישום המספר. לצד ענישה מיידית ניהל הסגל מהלך ענישה פומבי, טקסי הלקאה, שנערכו במהלך מפקדי הערב.²⁵ מטרתם של הגרמנים באכיפת שיטת המספרים הייתה למנוע ממגורשים שזה עתה הגיעו בטרנספורטים החדשים להתגנב למחנה ובעיקר למנוע בריחות מהמחנה.²⁶ האחריות ההדדית שהוטלה על האסירים בצירוף הגזירה

²² העניעק שפערלינג, טרעבלינקע גבית עדות, פון לעצטן חורבן 6, מינכן, אוגוסט 1947, עמ' 8 (להלן: שפערלינג, טרעבלינקע)

²³ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 188-193. בנוסף לאסירים שרוב עבודתם הייתה קשורה בתהליך קבלת הקרבנות והובלתם לאזור ההשמדה היו גם אסירים שעסקו בהקמת צריפים, גדרות תיל וסלילת כבישים. הייתה קבוצה מיוחדת שטיפלה באכסון תפוחי האדמה. אסירים אחרים הועסקו בגן הירק, בדיר החזירים בלול וברפת. קבוצת צעירים הועסקה כפוצרים, בניקוי הנעליים והמדים של אנשי הס"ס. אסירים אחרים, רופאים וספרים עסקו במתן שירותים אישיים לאנשי הס"ס ולאוקראינים.²⁴ יצירת צוות עבודה קבוע הביאה להאטת קצב ההוצאות להורג ולשיפור מסוים בתנאי החיים באזור ההשמדה שתנאי הקיום בו היו קשים ביחס לשאר חלקי המחנה.

²⁵ Strawczynski, *Escaping*, p. 146 "יכולת להיות בטוח שחוץ מהעונש המידי שתקבל, מספרך ייזכר ובמפקד הערב לא יחסכו ממך 25 או 50 מלקות"

²⁶ Strawczynski, *Escaping*, p. 146

שעל כל בורח ישלמו בחייהם עשרה אסירים נועדו ליצור מנגנוני רתיעה מכל אופציה של הימלטות מהמחנה.²⁷ נראה כי שיטת המספור הוחלה באופן מלא רק לקראת סוף 1942.²⁸

התגבשות קבוצות העבודה הביאה גם ליצירת היררכיה של ממונים מקרב האסירים במחנה. בראש כל אחת מקבוצות העבודה הוצב קאפו, וקבוצות עבודה גדולות יותר חולקו לקבוצות משנה שבראש כל אחת מהן עמד מנהל עבודה, פוראָרבייטר (Vorarbeiter). בראש היררכית האסירים עמד "זקן היהודים", הלאַגראָלטסטע (Lagerälteste). זקן היהודים הראשון במחנה התחתון היה המהנדס אלפרד גלֶבסקי מאזור לודז'.²⁹ כאשר חלה בטיפוס בחורף 1943 מילא את מקומו בנימין רקובסקי מינדז'יוב (Jędrzejów), עד שנרצח וגלֶבסקי הוחזר לתפקידו.³⁰

צעד נוסף הקשור בשינויים שהוחלו במחנה הייתה ההחלטה הגרמנית להתיר טיפול רפואי באסירים. לאחר בקשות רבות אותן הגיש הלאַגראָלטסטע גלֶבסקי למנהלת המחנה הוא הצליח לקבל היתר להוצאת 15 פטורים לעבודה מידי יום עבור החולים. ההיתר התקבל בחורף 1942-1943 נוכח התפרצות קשה של מגפת טיפוס במחנה שהפילה קרבנות רבים מקרב האסירים. לד"ר יוליאן כורונוֹיִצקי, שטיפל עד אז רק בסגל הגרמני, ניתנה האפשרות לטפל בחולים היהודים באופן רשמי.³¹ התפרצות המגפה בשני חלקי המחנה ומספרם הרב של החולים, הן במחנה התחתון והן באזור ההשמדה, השפיע תופעת על הבריחה מהמחנה באופן מורכב. במחנה התחתון גברה השאיפה לברוח נוכח ממדי החולי וסכנת ההידבקות, אך מאידך גברה אווירת חוסר הוודאות וחל פחות ביכולת התכנון, נוכח הובלתם בתקופה זו של מספר רב של אסירים חולים וכאלה שנחשדו כחולים ל"מרפאה" ורציחתם שם.³² בקרב אסירי אזור ההשמדה פשטה מגפת הטיפוס במיוחד נוכח תנאי הסניטציה הקשים ששררו במקום. בניסיון להתמודד עם ממדי המגפה ומתוך שאיפה לשמירת

²⁷ עדות ליזור יעקובסקינד, איו"ש, M49E/83, עמ' 4;

²⁸ ויירניק, שנה בטרבלינקה, עמ' 55-56;

²⁹ דמותו של גלֶבסקי חידתית במקצת. יש הטוענים ששמו מרצ'לי גלֶבסקי יליד 1899 מקוטנו. למד בפוליטכניקום של ורשה. נשוי ואב לבת. באוסף היכל השמות ישנו דף עד משנת 1955 שמילא שמחה ברקאי ידידו וחברו ללימודים של יוסף גלֶבסקי. כתב כי נולד בלודז' ב-1899 וכי היה נשוי ואב לשני ילדים והיה זקן המחנה בטרבלינקה ומארגן המרד במקום. ראה אוסף היכל השמות, מס' פריט 650283. חלק מאסירי המחנה ובהם שמואל רייזמן הכירוהו כאלפרד גלֶבסקי. ראה עדות שמואל רייזמן, איו"ש, M.49.E/687, (פולנית) עמ' 2. אדולף ברמן כותב כי אחד העובדים החשובים במחלקה המשקית והטכנית של צנטוס היה המהנדס אלפרד גלֶבסקי. "זה היה צעיר תרבותי שמוצאו ממשפחה יהודית אמידה, מתבוללת לחלוטין בלודז'. ראה אדולף אברהם ברמן, במקום אשר ייעד לי הגורל, בית לוחמי הגטאות והקבוץ המאוחד, תשל"ח, עמ' 116

³⁰ על נסיבות רציחתו של רקובסקי ראה להלן עמ' 86

³¹ בנוסף הוחלט על קבלתם של שני רופאים נוספים מבין המגורשים: ד"ר פ. באך או בק מוורשה ודר רייזמן מטומושב. הם נבחרו לעבודה באזור הקבלה ומקום קטן הוכן למרפאה מאולתרת, שם נבדקו חולים בערב. ראה: Strawczynski, *Escaping*,

p. 161

Strawczynski, *Escaping*, pp. 162-163³²

ההפרדה המוחלטת משאר חלקי המחנה הוקמו אז באזור ההשמדה מטבח, מכבסה וקבוצת בינוי נפרדת.³³ ההטבה המסוימת בתנאי קיומם של אסירי אזור ההשמדה הייתה בין הגורמים שהובילו לביצוע מספר ניסיונות בריחה מתועדים דווקא בפרק זמן זה.³⁴

כחלק מתהליך ההתייעלות המתמשך הגביר סגל המחנה את המעקב אחר התנהלות האסירים במסגרתו שמו לב שבתי השימוש הפכו למקומות מילוט עבור החולים. אלה ישבו שם משך שעות בניסיון להתאושש. הקפואים ניסו להעלים עין מהתופעה אך מפקד המחנה התחתון החליט לשים לכך קץ ומינה "שייסהמייסטר"-ממונה על המחראה, שמתפקידו היה להבטיח שלא יותר מחמישה אנשים ייכנסו לבית השימוש לפרק זמן תחום של שתי דקות. "הסנטוריום בבית השימוש של טרבלינקה נסגר", כתב בכאב אוסקר סטרבצ'ינסקי ברשימותיו.³⁵ בתי השימוש היו תחנה עבור חלק מן הבורחים והגבלת השהות בהם פגעה בנתיב מילוט זה.

תקופת הארגון מחדש הייתה תקופת השיא בפעילות הרצח בטרבלינקה עם חידוש הגעת הטרנספורטים למן ה-3 בספטמבר 1942 בשעה שאל המחנה גורשו יהודים ממחוז ורשה, רדום ומן הנפות שבצפון מחוז לובלין.

מאמצע נובמבר 1942 עד ינואר 1943 לא נשלחו לטרבלינקה כמעט טרנספורטים מתחומי הגנרלגוברנמן. בחודשים אלו הגיעו למחנה מגורשים ממחוז ביאליסטוק שגירושם החל בנובמבר 1942 ונמשך עד ה-19 בפברואר 1943. במהלך למעלה משלושה חודשים אלה הושמדו בטרבלינקה כ-105,000 מיהודי מחוז ביאליסטוק. בינואר 1943 חוסלו חיסול סופי כמה גטאות קטנים שעדיין נותרו בערים אחדות, והובלו למחנה גם כמה טרנספורטים מגטו ורשה.³⁶ למן דצמבר 1942 ועד ראשית מרס 1943 הורגשה הפחתה במספרם של הטרנספורטים שהגיעו לטרבלינקה.³⁷ יהודי

³³ תנועת האסירים בין המחנה הראשי לאזור ההשמדה הייתה בכיוון אחד בלבד. מי שנשלח לעבודה באזור ההשמדה לא שב עוד אל המחנה הראשי: הפרטים על המתחולל באזור ההשמדה היו חייבים להישמר בסוד מפני שאר אסירי המחנה. עד חורף-1942 הוכרחו האסירים ללבוש שבועות ואף חודשים את אותם בגדים מזוהמים וספוגי דם. רק לעתים רחוקות קיבלו מהמחנה התחתון בגדים להחלפה. המטבח והמכבסה אוישו לראשונה בנשים שהגיעו בטרנספורטים מאזור גרודנה. ראה: Sereny, *Into that Darkness*, p. 247; עדות אליהו רוזנברג, איו"ש, O.33/39, עמ' 9; **ארד ריינהרד**, עמ' 197-198.

³⁴ ראה בהמשך עמ' 74-76

³⁵ Strawczynski, *Escaping*, p. 163

³⁶ על גירוש ינואר מגטו ורשה ראה: ישראל גוטמן, **יהודי ורשה**, עמ' 491-497. עדות שמואל וילנברג, איו"ש, O.3/567, עמ' 19-21.

³⁷ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 211-212, 219-224; 312-313 ארד מציין כי "עד דצמבר 1942 כל עוד הגיעו טרנספורטים לטרבלינקה כמעט בכל יום, יכלו אסירי המחנה הזה לקחת מזון ממשעני המגורשים... ואולם כשפחתה תדירות הטרנספורטים לקחו לעצמם אנשי הס"ס והאוקראינים את המזון שהובא למחנה... בשל הרעב התפתחו מסחר וספרות במזון". בנדר, **מול מוות אורב**, עמ' 205-203, 208, 218, עדות שיעיה ורשבסקי, איו"ש O.3/557, עמ' 3. ורשבסקי העיד על כך שמתחילת שנת 1943 כמות המשלוחים פחתה ואני משער שמתקופה זו ועד סוף פברואר 1943 היו מגיעים רק כשני משלוחים בשבוע."; עדות לייזר

המחנה התחתון, שכלכלתם התבססה בעיקרה על המזון שמצאו ואכלו בסתר במהלך מיון חפצי הנרצחים, החלו לסבול מרעב. שוק שחור שהתקיים עוד קודם עם הווכמנים צבר תאוצה נוכח זמינות הכסף עבור האסירים מחד גיסא, ואפשרויות רכישת המזון על ידי האוקראינים מכפריי האזור מאידך גיסא.

תהליך הארגון מחדש של המחנה ויצירת סגל אסירים קבוע נמשך שבועות רבים ואף חודשים.³⁸ סטרבצ'ינסקי הדגיש כי "לקח זמן עד שהחוקים והתקנות יושמו. בינתיים אף אחד לא התמהמה ומי שיכול היה להיעלם עשה זאת בכל דרך אפשרית".³⁹

ב. בריחות מהמחנה – מאפיינים ושיטות - מחצית ספטמבר 1942 - פברואר 1943

אוסקר סטרבצ'ינסקי הקדיש ברשימותיו עמודים שלמים לתיאור הבריחות מהמחנה. הוא גורש לטרבלינקה עם משפחתו ב-5 באוקטובר 1942, באחד הטרנספורטים האחרונים שיצאו מגטו צ'נסטוכובה. את זיכרונותיו כתב באביב ובקיץ 1944, לאחר שברח מטרבלינקה במהלך המרד של ה-2 באוגוסט 1943. זיכרונות מידיים אלה הם מקור חשוב לתקופה בה עוסק פרק זה במחקר.⁴⁰ על תופעת הבריחות עם הגעתו למחנה כתב סטרבצ'ינסקי: "בתקופה ההיא כ-30-40 איש ברחו מידי יום. רובם הוחזרו לטרבלינקה, נתפסו מחדש במהלך אקציות בערים שונות ובעיירות. היו לי כמה חברים שברחו עם סכומי כסף גדולים. אבל ברגע שיצאו החוצה, הם שוב נחשפו לפחד, נדדו ממקום למקום בלא שמצאו מחסה. לבסוף הובאו חזרה לטרבלינקה. אבל מאחר והכירו היטב את המחנה הם ידעו כיצד להתערבב עם העובדים ולהימנע משילוח לרחצה. בתקופה ההיא, תקופת הינקות של המחנה, לא היה עדיין משמעת וסדר. אם אחד "מזקני" המחנה⁴¹ היה שם לב שכמה 'אורחים' חסרים הוא עצמו היה מגניב כמה כאלה שזה מקרוב הגיעו מן הטרנספורטים בכדי למלא את הפער".⁴²

יעקובסקינד, איו"ש, M49E/83, עמ' 1; עדות העלפינג איזאק, איו"ש, M1E/460, עמ' 7; עדות תנחום גרינברג, איו"ש, O.3/568 עמ' 35

³⁸ ארד סבור כי התהליך נמשך למן המחצית השנייה של ספטמבר ועד סוף אוקטובר 1942. לאור העדויות נראה כי התהליך נמשך זמן רב יותר.

³⁹ Strawczynski, *Escaping*, p.148

⁴⁰ על נסיבות כתיבת הזיכרונות ראו הערות המתרגם לזיכרונותיו של סטרבצ'ינסקי: Strawczynski, *Escaping*, pp.123, 125-126

⁴¹ כוונתו לאסירים היהודים - הפרומיננטים, בעלי התפקידים במחנה
⁴² Strawczynski, *Escaping*, pp 145-146

כל האנרגיה של הפיקוד הגרמני הייתה מכוונת, לדבריו של סטרבצ'ינסקי, להמשכיות מפעל הרצח. הסגל גילו מעט מאוד עניין בעובדי המחנה, אך כאשר החלה "השתוללות של בריחות" והם הבחינו כי גדר התיל נחתכה במספר מקומות מידי יום ביומו הם החליטו לצאת בפעולות מנע כנגד התופעה. סטרבצ'ינסקי מדגיש כי צעדים אלה לא נעשו מכיוון שידעו הלכה למעשה בכמה בורחים מדובר או שאכפת היה להם מעצם הבריחה. הגרמנים ידעו שרוב רובם של הבורחים יוחזרו במוקדם או במאוחר באקציות החוזרות שהתרחשו תדירות בערים ובעיירות. "דאגתם העיקרית הייתה אחרת – שסוד היישוב מחדש לא ייודע לעולם".⁴³ סטרבצ'ינסקי הדגיש את כמות הבורחים הגדולה שמילטה עצמה מידי יום מן המחנה. האפשרות לברוח בשלב זה קשורה הן בהעדרם של סדרים ברורים של מספור האסירים וספירתם והן באדישות מסוימת שגילו הרשויות הגרמניות במחנה לתופעה. ממחקר זה עולה כי האסירים היהודים הניחו שבכל מקרה גם אם יצליחו לברוח ייתפסו בידי הגרמנים, או בהיותם תלויים באוכלוסייה הפולנית הסובבת יוסגרו על ידי האוכלוסייה הפולנית הסובבת ויובלו למחנה.⁴⁴

בארכיון עונג שבת בגטו ורשה נשמרה עדותו של בורח אנונימי, יליד 1922, שגורש מגטו צ'נסטוכובה ביום הכיפורים, 21 בספטמבר 1942, והגיע לטרבלינקה למחרת היום. לאחר שהגרמנים בחרו קבוצה של בעלי מקצוע, נמנה מוסר העדות עם הרבים שנאמר להם לפשוט את בגדיהם ולהעבירם לכיכר המיון. מוסר העדות הציל עצמו באמצעות שליפת בגדים מן הערמה, התחזה לקאפו ונתן הוראות לאחרים. אחד מן הקפואים ראה את מעשיו והורה לו שוב להתפשט, אך קאפו אחר הגן עליו. הוא ציין בעדותו כי "הרבה מהפועלים ברחו... בערב היו מתחבאים בתוך הבגדים האלה ובלילה היו עולים על ערמות החול שהיו גבוהות כמו הגדר והיו קופצים אל הצד השני".⁴⁵ מוסר העדות הועסק במיון רכוש הקרבנות בכיכר הגדולה במרכזו של המחנה התחתון. בשיפולי המחנה נערמו ערמות חול שהוציא הבאגר בעת כריית בורות הקבורה בסמיכות ל"מרפאה". שיטת הבריחה

⁴³ Strawczynski, *Escaping*, p. 146

⁴⁴ גם הנריק שפערלינג העיד כי "בתקופה הראשונה, כמעט בכל יום, ברחו יהודים מטרבלינקה. אבל אז הפיקוח נהיה מאד חמור. מי שברח היו תולים אותו עם הרגליים למעלה על עמוד גבוה עד שהוא הוא הוציא את נשמתו מתוך ייסורים נוראיים." שפערלינג, טרעבלינקע, עמ' 14; אהרון צ'כוביץ שגורש מוורשה ב-11 בספטמבר, כתב בעדות שנתן כבר ביולי 1945 כי "כולנו רצינו לברוח ועסקנו בתכנון בריחה" הוא מספר שיש שהתגנבו אל הקרונות אך הוא לא הצליח בכך. עדות צ'כוביץ', עמ' 14. הודז'קו מייצ'יסלאב, אסיר בטרבלינקה I שנמלט בספטמבר 1943, העיד כי אנשי הס"ס במחנה שלו טענו לאחר המרד בטרבלינקה II שגם אם מישו יצליח לברוח הוא ימות מרעב ומצימאון. ראה: אי"ש, M49E/5712, עמ' 1. עדותו מחזקת את הטענה לאדישות הסגל הגרמני ולתחושתם שתנאי הסביבה והאוכלוסייה הסובבת יביאו להסגרתם או למותם של הבורחים.
⁴⁵ עדות גבר אנונימי מצ'נסטוכובה שברח מטרבלינקה, אי"ש, M.10/ARII/297, עמ' 3-4.

אותה תיאר הכותב האנונימי שילבה בין מחבוא בערמות הבגדים שטרם מוינו לבין ניצול גובה ערמות החול ביחס לגדר ההיקפית של המחנה וקפיצה ומילוט בלילה.

מוסר העדות עצמו ברח שישה ימים לאחר הגעתו. הוא הצטרף לקבוצה של רפדים שעבדו בביתנים של אנשי הס"ס ותפקידם היה לבודד את צריפיהם באמצעות קש וגזרי עצים. קבוצתו, שמנתה שישה אסירים יצאה ליער בכדי לירות מקלות מעץ. מידי יום לוו אסירים אלה באיש ס"ס ובאוקראיני, אלא שבאותו יום שמר עליהם רק האוקראיני. האסירים עבדו בחלקת יער סמוכה למחנה במשך כשעה עד שעה וחצי ואז קנה האוקראיני וודקה מרועי צאן פולנים שהגיעו מהכפרים הסמוכים לשטח המחנה. מוסר העדות ניצל את שכרותו של האוקראיני שהוצב על שמירתם וברח.⁴⁶ גם עדות זו משקפת את תכיפות הבריחות מהמחנה בסוף חודש ספטמבר 1942 ותחילת חודש אוקטובר 1942. זאת ועוד, מן העדויות שבידינו ניכר כי לא מעט מהבורחים בתקופה זו הגיעו מצ'נסטוכובה, וחלקם גם בחרו לחזור לעירם. אם בחודשיים הראשונים לקיום המחנה, מירב הבורחים היו מוורשה, שכן רוב מניין המגורשים הגיע מגטו זה, הרי לאור העובדה שמרבית המגורשים בשלושת השבועות שבין ה-22 בספטמבר ל-7 באוקטובר 1942 היו כ-30 אלף יהודים מצ'נסטוכובה, מוסברת נוכחות הבורחים מגטו זה.⁴⁷

ברבות מהעדויות הסוקרות את התקופה הנדונה, קיים תיאור חוזר של אירוע ענישתם ותלייתם של שני בורחים יוצאי צ'נסטוכובה, שנתפסו במהלך ניסיון בריחה. האירוע זעזע את אסירי המחנה והותיר את רישומו עליהם. אריה קודליק הסביר בעדותו, כי השניים הצטיידו בכסף והחביאו אותו בתרמילים. כשהתקרב מועד הבריחה החליטו להוציא את הכסף ולהחביאו בבגדיהם, אך לרוע מזלם נתפסו בשעת מעשה על ידי השומרים האוקראינים והוסגרו לגרמנים. אנשי הס"ס העבירו אותם לכיכר המרכזית במחנה, שם הפשיטו אותם והכו בהם עד אובדן ההכרה. בכדי להפוך את תפיסתם של הבורחים למוקד הרתעה, אסף פיקוד המחנה את כלל האסירים לטקס התלייה.⁴⁸

⁴⁶ שם, עמ' 11-12

⁴⁷ כריסטופר ר' בראונינג, **זיכרון של הישרדות**, עמ' 100; לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער עמ' 824-825

⁴⁸ קודליק, אריה, המרד שחרר אותי, **ספר צ'נסטוכובה**, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968, עמ' 166 (להלן קודליק, המרד) עדות שמעון גולדברג, עמ' 2; Strawczynski, *Escaping*, p. 147; שפערלינג, טרעבלינקע, עמ' 15; עדות קלמן טייגמן, איו"ש, 0.3/1586, עמ' 10. בעדות שמסר שמואל וילנברג בפני הוועדה ההיסטורית ישנה גרסה מעט שונה "איש ס"ס... הבחין שאנשים מתרכזים בזמן העבודה על יד ערימות הסמרטוטים. כאשר התקרב לשם, ברחו כולם. נשאר שם במקום עובד אחד שלנו בשם לנגר. הוא היה מצ'נסטוכובה. עשו מיד חיפוש אצלו ומטבעות זהב נפלו מן הכיסים שלו. אחרי שקיבל מכות נוראות, הוא הוכנס למשרד ושם הוא נחקר. המקרה הזה היה נראה חשוד מאוד לגרמנים מכיוון שבמחנה לא היה שום ערך לזהב – בחוץ היה צורך בזהב. הם פירשו זאת שלנגר מתכוון לברוח. אחרי המסדר הוא נתלה עם הרגליים למטה, על עמוד תלייה שהיה מוכן מראש. כאשר היה תלוי בצורה כזו הוא קרא לכולם להתארגן למרד כללי." עדות שמואל וילנברג, איו"ש, 0.3/567, עמ' 9

האירוע נחקק בזיכרון של הניצולים בעיקר בשל הזעקה שהשמיעו לפני שנורו ונרצחו: "תברחו יהודים, תברחו, מכיוון שבסוף מחכה לכם המוות. אל תסתכלו על כך שבינתיים יש לכם עדיין מה לאכול – הגורל שלנו יהיה מחר הגורל שלכם!"⁴⁹

התלייה, שהתרחשה במהלך אוקטובר, לא הביאה להפחתה במספר ניסיונות הבריחה וזאת למרות הסכנות והקשיים ואף שהסגל הגרמני החל בהענשת שכניהם לדרגש של הבורחים.⁵⁰ שמעון רוזנטל מקוזייניצה (Kozienice) סיפר בעדותו על חברו לדרגש, יהודי מדמבלין (Dęblin-Irena), שביקש את סיועו בבריחה מהמחנה. רוזנטל סייע לו ולמחרת משהוברר במהלך המסדר כי אסיר חסר, הוטל על שכניו לדרגש, רוזנטל ושני אסירים נוספים, עונש של 50 מלקות לכל אחד. רוזנטל היה היחיד מבין השלושה ששרד את ההלקאה.⁵¹ כעבור זמן לא רב ביקש ממנו סיוע אדם אחר, שהיה בן העיירה שלו. מאחר והתארגנות לבריחה דרשה הסתייעות באסירים נוספים פנה רוזנטל ליהודי מצ'נסטוכובה בבקשת עזרה. השניים דאגו להברחת האסיר, בן העיירה, בקרון מטען עמוס חבילות וציידו אותו במזוודת כסף בכדי לאפשר לו קיום מחוץ למחנה. בקשתם ממנו הייתה להוות עבורם שליח: "כשתגיע לקוזייניצה, תספר להם על מחנה המוות טרבלינקה".⁵² זיכרונותיו של רוזנטל משקפים הן את תכיפות הבריחות באותה תקופה, הן את הצורך בהתארגנות ובסיוע לשם מימוש חלק ניכר מהן והן את ההתגייסות הרחבה של אסירים לטובתן. התגייסות זו נבעה בראש ובראשונה מן הרצון העז בהעברת מידע אודות הרצח לציבור היהודי הנותר.

אהרון גלברד, הגיע לטרבלינקה מצ'נסטוכובה ב-2 באוקטובר 1942. בעדותו כתב, כי משך יומיים הוכה בהלם ולא ידע את נפשו, אך ברגע שחזר להכרה ולמודעות החליט שלא יישאר בטרבלינקה. גלברד הדגיש בעדותו את אחוות בני הקהילה הצ'נסטוכובאית ואת מאמצי ההצלה וההקרבה של בני העיר האחד לטובת האחר. גם הוא הסתייע בחבריו בעת בריחתו, ככל הנראה באמצעות מעבר

⁴⁹ שפרלינג, טרעבלינקע, עמ' 15

⁵⁰ קודליק, המרד, עמ' 166. איגנצי גולדשטיין מעיד על בורח יחיד מהעיירה איווינסקה (Iwaniska) במחוז קלצה. גולדשטיין מציין אדם בשם ישראל זלצר שהצליח להימלט מטרבלינקה ולספר על רצח בני העיירה. עדות איגנצי גולדשטיין, (פולנית) אי"ש, O.3/1252, עמ' 7; מתוך עדויות שאסף המכון ההיסטורי היהודי מפולנים ישנו תיק הכולל את עדותם של מייצ'לב ילונק (Mieczyslaw Jelonek) וצ'סלב מיג'ץ (Czeslaw Migacz) שהיה בידיהם מידע על יהודים בעיירות ובכפרים של מחוז וולושצ'וב (Włoszczow) במחוז רדום. גירוש יהודי העיירה לטרבלינקה התקיים ב-3 באוקטובר. הם מציינים בורח מבין המגורשים בשם גרשון קצקה וכן בורח נוסף שהיה חייט בוולושצ'וב ולאחר המלחמה הגיע לבקר פולנים שככל הנראה סייעו לו. גרשון קצקה לא שרד את השואה. היה עגלון במקצועו. ראה דף עד מס' פריט 1615262.

⁵¹ צבי מאדאנעס, וואס דערציילן לאנדסלייט-קאצעטניקעס, בתוך: קפלינסקי, ברוך (עורך), ספר-זיכרון לקהילת קוז'ניץ, תל אביב, 1969, עמ' 449-450 (להלן מאדאנעס, וואס דערציילן)

⁵² הכותב מכנה את הבורח "בעלה של סלקה בענדלער". מאחר שהמידע לקוח ממאמר שנכתב עבור ספר קהילת קוז'ניץ הנחתו המקדמית הייתה שהוא פונה לציבור שהכיר את תושבי העיירה. מאדאנעס, וואס דערציילן, עמ' 450-451

מעל גדר התיל ההיקפית. הבריחה התקיימה בליל ה-21 באוקטובר, לאחר 19 ימים בהם היה גלברד היה אסיר בטרבלינקה. בעדותו ציין כי למחרת הגיע ליער שהיה במרחק של כשמונה קילומטרים מהמחנה ונשדד שם בידי פולנים, שידעו כי בורחים יהודים החזיקו בידם כסף ורכוש. גלברד מסר בעדותו כי ברח במטרה "להגיע אל היהודים שנותרו בגטו ולמחרת בכדי שאוכל להסביר להם את המתרחש ולקרוא להם להתנגדות, כך שניתן יהיה להציל את אלו שניתן עדיין להציל".⁵³ עם חזרתו לגטו צ'נסטוכובה במחצית נובמבר 1942 אכן סיפר ליהודים על הרצח אך נתקל בחוסר אמון ואף בעוינות. מאוחר יותר התגייס לארגון המחתרת ב"גטו הקטן" והעיד גם על קשר ששמר, באמצעות עובד רכבת פולני, עם חבריו הצ'נסטוכובאים שנותרו בטרבלינקה.

מיכאל לייזרוביץ גורש מגטו צ'נסטוכובה באחד הטרנספורטים שיצאו מהעיר ב-22 בספטמבר 1942, מוצאי יום הכיפורים.⁵⁴ קבוצות של 20-30 אנשים מן הטרנספורט שלו, שנבחרו לעבודה בטרבלינקה, חויבו למלא גלויות ולכתוב כי הגיעו למקום עבודה ומצבם טוב. לייזרוביץ ציין כי לאחר בריחתו וחזרתו לגטו צ'נסטוכובה פגש באנשים שקיבלו גלויות מעין אלו וסברו כי יש לתת אמון במידע שהועבר בהן.⁵⁵ בריחתו של לייזרוביץ, שהיה אז נער צעיר בן 15, קשורה קשר הדוק לקאפו יוצא עירו, שפרס עליו בטרבלינקה את חסותו, והזהירו מראש כי ביום שלמחרת יתקיים דילול מאסיבי באוכלוסיית האסירים.⁵⁶ בשל האזהרה ברח לייזרוביץ מהמחנה לבדו, בלילה גשום של מחצית אוקטובר, כשלושה שבועות לאחר הגעתו למחנה.⁵⁷ הוא נע לכיוון הגדר כשהוא מצויד בפלייר מיוחד. העובדה שלייזרוביץ עשה מאמץ להשיג פלייר שאפשר ניתוק של גדר מחושמלת קשורה בשמועות שהפיצו הגרמנים בקרב האסירים על חשמול הגדר, וזאת מתוך כוונה להרתיע בורחים פוטנציאליים.⁵⁸ בדומה לבורחים נוספים גם לייזרוביץ איבד במנוסתו כל אוריינטציה, נע בציר מעגלי וכמעט שמצא עצמו בטווח המחנה.⁵⁹

⁵³ גלברד, 19 טעג אין טרעבלינקע, עמ' 162-163

⁵⁴ עדות מיכאל לייזרוביץ, 'איו"ש', O.3/6744, עמ' 15-18

⁵⁵ שם, עמ' 23

⁵⁶ שם, עמ' 24-25. "אני לא הכרתי את הקאפו... הוא כנראה הכיר אותי. אמרתי לו שאני לייזרוביץ אז הוא כנראה הכיר את המשפחה כי המשפחה שלנו הייתה ידועה. דודה שלי, אחות של אבא שלי הייתה מנהלת בית ספר, אז הרבה אנשים למדו אצלה אז הכירו גם כן את אבא ואת כל המשפחה".

⁵⁷ שם, עמ' 25. לקחתי איתי פילובקה (כובע עם החלק הזה על האוזניים)... ומילאתי מסביב כל מיני טבעות, היה שם מלא. ערימות של טבעות, ברילנטים (יהלומים), מה שאתה רוצה, לחם קפה, כסף דולרים, היו שם ערימות שלמות... אז שמתו שמה כל מיני ביז'וטריה וכל מיני כספים מסביב בכובע וסגרתי מבפנים. גם כמה שעונים".

⁵⁸ שם, עמ' 24-25.

⁵⁹ ראה עדות אברהם בומבה. א. ל. באמבע, מיינ אנטלויפן פון טרעבלינקע, **טשנסטאכאו**, בעריכת ש.ד. זינגער, פאריינקטער טשענסטאכאווער רעליף-קאמיטעט, ניו יורק, 1958, עמ' 59 (להלן באמבע, מיינ אנטלויפן)

שמואל וילנברג גורש לטרבלינקה מגטו אופטוב (Opatów) בין ה-20 ל-22 באוקטובר 1942. בעדות שנגבתה ממנו סמוך לשחרורו, בראשית 1945, ציין וילנברג, כי זמן קצר לאחר הגעתו הועסק בהטענת כ-60 קרונות בחבילות של רכוש הנרצחים.⁶⁰ תכניתו הייתה להיכנס לקרון עם חבילה, להסתתר מאחוריה וכך לברוח, אך מעקב של אנשי ס"ס והוואכמנים אחריו לא אפשר זאת. אסירים אחרים הצליחו לחמוק ולאחר סיום העבודה והחזרה לבלוק גילה הממונה היהודי כי חסרים עשרה בורחים, שככל הנראה מצאו מסתור בכמה מקרונות המטען. הממונה החליט שלא לדווח על כך ובמהלך ספירת הבורח "ערך תמרונים בכדי שהגרמנים לא יגלו זאת. מן המשלוח הראשון שהגיע אחר כך לטרבלינקה הוצאו חמישה עשר איש ומילאנו בהם את החסר."⁶¹ מן העדות עולה כי הממונה על הבלוק ידע מהו מספרם הכולל של האסירים, אך יכול היה עדיין לערוך מניפולציות במהלך המפקד הגרמני כמו גם להבריח יהודים שזה מקרוב באו באחד מן הטרנספורטים הרבים שהגיעו בסוף אוקטובר-תחילת נובמבר לטרבלינקה. כאמור, הטמעת מדיניות רישום האסירים וההקפדה על סיווגם ונוכחותם נמשכה כמה חודשים.

כאמור לייזרוביץ' ברח לבדו, והחליט לחזור לצ'נסטוכובה בדומה לבורחים אחרים בני עירו.⁶² כמו גלברד, גם לייזרוביץ' הדגיש את אי האמון בו נתקל כשסיפר על ההשמדה בטרבלינקה ועל ודאות מותם של מי שגורשו מן העיר.

צבי וירניק סיפר בעדותו על בורחים שחזרו לצ'נסטוכובה בראשית נובמבר 1942, ימים ספורים לאחר ההעברה לגטו הקטן. היו אלו בורחים שנמלטו מטרבלינקה במהלך אוקטובר.⁶³ בהקשר זה הזכיר וירניק בעדותו את אהרון גלברד, שסיפר לו על תלאות המחנה וכן את מנדל פישלביץ', בורח נוסף מטרבלינקה, שהשיחות שנוהלו עמו היו לדבריו "הדחיפה למחשבת ההתנגדות והתגבשותה."⁶⁴

⁶⁰ עדות שמואל וילנברג, איו"ש, O.3/567, עמ' 10. שמואל וילנברג, **מרד בטרבלינקה**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב, תשמ"ו, עמ' 62-63 (להלן: וילנברג, מרד בטרבלינקה)

⁶¹ עדות וילנברג, עמ' 10-11

⁶² עדות לייזרוביץ' עמ' 30-34

⁶³ צבי וירניק, במאבק נגד החיה הנאצית, **ספר צ'נסטוכובה**, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968, עמ' 199 (להלן: צבי וירניק, במאבק); גם לולק קירשנבוים בעדותו מזכיר דיווח של בורח שהגיע זמן לא רב לאחר האקציה על כך שאיש מבני המשפחה לא נותר בחיים. הבורח היה שכן של קירשנבוים והתגורר באותה חצר. עדות קירשנבוים לולק, איו"ש, O.3/12871, עמ' 24.

⁶⁴ צבי וירניק, במאבק עמ' 199; עדות צבי וירניק איו"ש, O.3/4402, עמ' 29-30. פישלביץ' גורש לטרבלינקה במהלך הגירוש הגדול מרדומסק ב-9 באוקטובר והיה עד להשמדת ההמונים במחנה המוות. הוא הצליח להימלט במהלך אוקטובר והגיע בשלהי אוקטובר או תחילת נובמבר 1942 לגטו הקטן בצ'נסטוכובה, בו התריע מפני שאננות וקרא לעשיית נקמה בגרמנים. החלטתו הנחושה לפעולה מצאה אוזן קשבת בקרב הצעירים בגטו הקטן. ראה: **ספר צ'נסטוכובה**, עמ' 309

בורח נוסף, שהגיע לטרבלינקה באחד מהטרנספורטים הראשונים שיצאו מצינסטוכובה, היה נפתלי מילגרוים. מילגרוים, יליד ורשה, נמלט במהלך הגירוש הגדול מוורשה לצינסטוכובה, אך זהותו היהודית נחשפה והוא נכלא ונאסר.⁶⁵ מבית הסוהר הוא גורש באחד הטרנספורטים לטרבלינקה. על פי עדותו היה אסיר במחנה במשך ארבעה ימים וברח ממנו בערב הושענה רבה, ה-2 באוקטובר 1942.⁶⁶ מילגרוים ציין כי כבר במפקד הראשון במחנה הוא שם לב לכך שהגרמנים אינם שולטים במספרי האסירים למרות הספירות התכופות, וכי תחלופת היהודים גבוהה. קצין ס"ס נשא בפניהם נאום במהלכו ניסה להניא את האסירים מאפשרות של בריחה בתואנה שהדבר בלתי אפשרי ומי שבכל זאת יצליח לצאת מן המחנה ייווכח כי אין לו לאן ללכת וייתפס שוב. מילגרוים אולץ עם הגעתו למחנה לרוץ עירום עם בגדיו כמו רובם המוחלט של המגורשים לטרבלינקה. הוא הצליח להתלבש ולהצטרף לשורות העובדים, אך נוכח המראות אליהם נחשף רקם מילגרוים למן יומו הראשון בטרבלינקה תכניות בריחה. הוא ברח עם שני אסירים נוספים מקבוצת ממייני הבגדים והחפצים, הלומפנקומנדו, כאשר עם סיום עבודתם בכיכר המיון התחמקו והתחבאו בערימת בגדים, ונערכו לבריחה בהצטיידם מראש בכסף, חפצי ערך וסכין לצורך התגוננות. בחסות העשן שנישא מבור ה"מרפאה" חמקו השלושה מתחת לגדר ההיקפית, לאחר שחפרו פתח מעבר בידיהם ובסכין שלקחו עמם. מילגרוים החליט לחזור לוורשה, עירו, ובאמצעות הכסף שלקח עמו הצליח לרכוש תעודות אריות, בעזרתן תכנן להבריח את הגבול. החלטתו המודעת לברוח מטרבלינקה כחלק מקבוצה נועדה לסייע לו בהגשמת תכנית המילוט. כוונותיו היו מלכתחילה להמשיך ולברוח לבדו באמצעות הגעה לקרקוב ומעבר גבול להונגריה, הריכוז היהודי הגדול האחרון שטרם נכבש אז בידי הגרמנים.

בורח אחר (ה.ג.) שגורש מגטו ורשה בראש השנה, א' תשרי תש"ג, ה-12 בספטמבר 1942 הותיר עדות אך ביקש להיוותר בעילום שם.⁶⁷ הוא איבד עם הגעתו לטרבלינקה את כל משפחתו, אך גילה שאחיו, שעקבותיו אבדו בגטו, עובד כבר למעלה משבוע במיון חפצי הקרבנות.⁶⁸ הגעתו למחנה של ה.ג.

⁶⁵ עדות נפתלי מילגרוים, איו"ש, O.12/53, עמ' 2-3; עדות ממחנה ההשמדה טרבלינקה (מפי יהודי שהצליח להימלט), איו"ש, O.33/7250 וגם O.3/2290

⁶⁶ עדות מילגרוים, עמ' 2-3

⁶⁷ עדותו של ה.ג., איו"ש, O.25/113, ללא תאריך, (יידיש)

⁶⁸ שם, עמ' 5

בעיצומם של הטרנספורטים ההמוניים מורשה וממחוז רדום ניכרים בעדותו.⁶⁹ הוא הדגיש את אווירת הייאוש התהומית בטרבלינקה, שהובילה לדבריו להתנפלויות חוזרות של יהודים שיצאו כנגד אנשי הס"ס במחנה "בידיים חשופות".⁷⁰ הידיעה כי אין קיום במחנה לאורך זמן הביאה את ה.ג. ואת אחיו לחשוב על בריחה למן מפגשם הראשון. הם נסמכו על מראם הלא יהודי ועל הפולנית שהייתה שגורה בפייהם היטב, ולאחר 18 יום, כשהועסקו בהעמסת בגדי הקרבנות על הקרונות, הצליחו לברוח. מסתבר שהקאפו נתן את הסכמתו לבריחה, וזו בוצעה באמצעות פינוי מקומות עבורם בתוך ערמות הבגדים ובסמיכות לחלון. כותב העדות תיאר את הבריחה כחלק מהלך רוח במחנה וניתן להבין מעדותו את מידת ההזדקקות לעזרה ולסיוע הדדי לצורך חיפוי וטיוב הבריחה.⁷¹ אהרון צ'קוביץ, יליד ורשה, גורש אל המחנה ב-11 בספטמבר 1942 ולמן הגעתו היו לו מחשבות על בריחה שלא הפסיקו להעסיק אותו. בכדי לממשן החל לצבור כסף, זהב ותכשיטים. יום אחד היה עד לביקורת חפצים של סגל המחנה, שנועדה לזהות פוטנציאל בורחים מקרב העובדים. הבהלה שבה נתקף הובילה אותו להשלכת התרמיל שאסף על תכולתו. צ'קוביץ הדגיש בעדותו ש"כולנו רצינו לברוח ועסקנו בתכנון בריחה".⁷²

השיח השוטף בין האסירים שעבדו בטרבלינקה עסק במתווים שונים של בריחה ובזמני בריחה אפשריים. בשיחות אלה התגלו אי הסכמות. שמואל רייזמן סבר, למשל, שעדיף לנהל משא ומתן עם האוקראינים ולהיחלץ מהמחנה בסיועם. צ'קוביץ טען לעומתו כי קיימת דחיפות בבריחה מיידית מהמחנה ולכן החליט לחבור, שלא במקרה, לאדם בשם שוקן, שברח בעבר מן המחנה בקרון מטען, אך גורש בשנית במהלך אקציה שהתקיימה בעיירה וונגרוב (Węgrów). צ'קוביץ בטח בניסיונו של שוקן ובנועזותו, שכבר נבחנה. מעדותו של צ'קוביץ עולה כי אסירים שתכננו בריחה מהמחנה ניסו לכוון את מועדה לפרקי הזמן בהם שהה קורט פרנץ, סגן מפקד המחנה, בחופשה.⁷³ אך במקרה

⁶⁹ מחוז רדום חולק על ידי הגרמנים לעשר נפות, כאשר ערי המחוז רדום, קלצה וצ'נסטוכובה נהלו כל אחת בנפרד כיחידת מנהל עצמאית. הגירוש לטרבלינקה מהמחוז ומן הערים הראשיות בו נהל במהלך החודשים אוגוסט-אוקטובר 1942. ראה:

בנדר, המחנות לעבודת כפייה, עמ' 105; בנדר, בארץ אויב, עמ' 216

⁷⁰ "אז עס זאל בלייבן א פונק פון העפונג ביון לעצטן מאמענט" (בידיים חשופות על מנת שיישאר שמץ של תקווה עד הרגע האחרון), עדות ה.ג., עמ' 8

⁷¹ ה.ג. צין בעדותו כי ידידיהם הטובים בקבוצת העבודה היו משוכנעים ביכולתם לברוח בשל המראה הלא יהודי שלהם והפולנית הטובה. הם גם מציינים שלא היה להם מה להפסיד וכי לפנייהם ניסו לברוח שני יהודים שנתפסו ונרצחו מיד. ניכר שהיה שיח מתמיד בקבוצה סביב סוגיית הבריחה. שם, עמ' 9

⁷² עדות צ'קוביץ, עמ' 14

⁷³ קורט פרנץ, סגנו של שטנגל, מפקד המחנה, היה איש מבצע אותנטי. אחת לפרק זמן היו אנשי הסגל יוצאים לחופשות, בין השאר במטה אותנטי ברחוב טירגרטן (Tiergarten) מספר 4 בברלין. פרנץ, שכונה בידי האסירים לאלקע, בובה, היה בעיני האסירים איש הס"ס האכזרי והאימתני מכולם. את רצון האסירים לברוח בפרקי הזמן בהם נעדר מהמחנה יש להבין לאור זאת. ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 56, 294

הנדון חזר פרנץ מחופשתו והחל, במחצית השנייה של חודש נובמבר 1942, בחלוקת מספרים אישיים ובניהול רשימות אסירים על פי מיקומם בדרגשי השינה.

לאור התפתחויות אלו הבין כי צ'כוביץ'יש להאיץ את ההיערכות למילוט: "ראיתי שהבריחה תהיה קשה עוד יותר, הגיע הזמן לברוח בכל מחיר."⁷⁴ צ'כוביץ' ושותפו החליטו להכין מקום מסתור בערמת בגדים, להיכנס למחבוא לפני העברת האסירים למסדר ערב ולברוח בלילה. בריחה הייתה בדרך כלל תוצר של עזרה הדדית וסיוע מצד אסירים נוספים וצ'כוביץ' אכן תיאם עם אסיר בכדי שזה יכסה את פתח המחבוא, אך אותו אסיר נמלא פחד ברגע האחרון וסיפר למנהל העבודה היהודי על הבורח. מנהל העבודה היה, למזלו של צ'כוביץ', מכר שלו מוורשה, ולא חלילה אחד ממשפתי הפעולה במחנה והוא המליץ לו לפנות לאדם אחר בבקשת סיוע. צ'כוביץ' בחר לברוח בליל משתה החזרה של פרנץ, כשהוא ושותפיו נסמכים על שכרותם הצפויה של אנשי הסגל הגרמני. לעת ערב עברה חוליית אוקראינים ובדקה את הערמות, אך הייתה זו בדיקה חיצונית שלא גילתה דבר. הבריחה בוצעה אחרי חצות, בשלהי חודש נובמבר 1942, כשותפיו של צ'כוביץ' זחלו לעבר הגדר הסמוכה ל"מרפאה", ביוזעם ממידע פנימי כי הגדר אינה מחושמלת. הם עברו אותה בקפיצה, נמלטו ליער הסמוך ומשם לשוב קוסוב (Kosów) המרוחק כ-13 ק"מ מהמחנה.⁷⁵

עדותו של צ'כוביץ' כוללת מרכיבים המהווים תשתית להבנת סוגיית הבריחות בתקופה הנדונה: אינטנסיביות העיסוק בתכנון הבריחות; השיח בין האסירים על מועד רלבנטי ועל דרך בריחה מועדפת; קיומם של אסירים שזו בריחתם השנייה, וזאת לאחר שנתפסו באקציות חוזרות לאחר בריחה ראשונה, שהתקיימה ככל הנראה בתקופת ראשית פעילותו של המחנה והכאוס ששרר בו. עדותו של צ'כוביץ' משקפת גם את ההלשנות והדיווחים מצד אסירים על חבריהם בפני הממונים היהודים, וזאת בין השאר כתוצאה משינוי המדיניות במחנה סביב ספירת האסירים ומספורם והחרפת הענישה כנגד שכניהם לדרגש של בורחים. החרפת המעקב אחר אסירים הביאה לריבויים של משתפי פעולה. קיומם של מלשינים בטרבלינקה, שפעלו בחסות הסגל הגרמני, הייתה תופעה ידועה לכל ובצירוף הגברת האכיפה והמעקב כלפי האסירים היהודים יש כדי להסביר את אוירת החשש והפחד שבאו לידי ביטוי בעדותו של צ'כוביץ'.⁷⁶

⁷⁴ עדות צ'כוביץ', עמ' 13

⁷⁵ שם, עמ' 14-15

⁷⁶ על מלשינים בטרבלינקה ראה: ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 313-314; עדות וילנברג, עמ' 14-15

נוכחות הבורחים מטרבלינקה בגטו ורשה באה לידי ביטוי משמעותי ביוזמה שנקט הד"ר עמנואל רינגלבלום בסוף אוקטובר 1942 של כתיבת דו"ח שאמור היה להכיל על פי תכנונו שני חלקים עיקריים: הגירוש הגדול, שעל חיבורו היה אחראי הרש ואסר, ועדויותיהם וסיפוריהם של עדי ראיה מטרבלינקה, שעל חיבורם היה אחראי אליאש (אליהו) גוטקובסקי, מזכיר ארכיון עונג שבת.⁷⁷ לצורך הדו"ח נאספו ביו היתר רישומים של מחנה המוות, שהנמלטים ממנו סיפקו לארכיון. חלק מהשרטוטים צורפו לעדויות כתובות דוגמת רישום שצורף לעדותו של יעקב קשפיצקי ורישומים שצורפו לדיווחו של הבורח האנונימי מצ'נסטוכובה. בנוסף קיים בארכיון רינגלבלום שרטוט שאינו מצורף לעדות של קשפיצקי, אשר ללא ספק צויר בידי מי שהיה אסיר באזור ההשמדה. השרטוט מתמקד רק בצריף הנשים ובאזור ההשמדה וניכר כי הבורח לא הכיר את יתר חלקי המחנה. מאחר והשרטוט כולל הן את "בתי המרחץ" הישנים, כהגדרתו, והן את עשרת "בתי המרחץ החדשים", הוא ברח מהמחנה ככל הנראה בשלהי אוקטובר או בראשית נובמבר 1942, לאחר סיום בניית תאי הגזים החדשים.⁷⁸ ריבוי הנמלטים שהגיעו לגטו ורשה, הוא שהביא את אנשי הארכיון להחלטה להקדיש דו"ח שלם לתיעוד עדויותיהם של מי שברחו מטרבלינקה, מתוך הבנת חשיבות איסוף המידע על תהליך ההשמדה ממי שהיו עדי הראיה לו.⁷⁹

בשלוש אקציות שנערכו בין ה-20 ל-24 באוגוסט גורשו מגטו קלצה לטרבלינקה כ-19,800 יהודים.⁸⁰ כחודשיים לאחר מכן, במהלך אוקטובר, הסתננו לגטו הקטן שהוקם בעיר שני בורחים, תחילה משה מידלו ולאחריו יוסלה ואסר.⁸¹ הם ברחו מטרבלינקה באמצעות הסתתרות בקרון מטען וקפיצה ממנו במהלך הדרך. ואסר, שהיה נער צעיר כבן 13 בעת שנמלט, סיפר כי למעשה נשכב מתחת לקרון החפצים, על גבי הציר, ומכיוון שהיה קטן מידות הצליח לשכב כך בלא שבלט לעיני השומרים

⁷⁷ על הרש ואסר ואליהו גוטקובסקי, מזכירי ארכיון עונג שבת ראה קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 167-170.

⁷⁸ איו"ש, M.10 ARII/488.

⁷⁹ "חיסול יהודי ורשה", בתוך: איו"ש, M.10 ARII/192. בסתיו 1942 פנה הוועד היהודי הלאומי שהיה המקבילה הפוליטית של האי"ל וביקש מאנשי ארכיון עונג שבת להכין דו"ח על הגירוש שיישלח לחו"ל, לממשלה הפולנית הגולה בתקווה שיעורר את בעלות הברית. ראה קאסוב, **מי יכתוב**, עמ' 332-333.

⁸⁰ בנדר, **בארץ אויב**, עמ' 197.

⁸¹ בנדר, **בארץ אויב**, עמ' 224-225; עדות גרפינקל צבי, איו"ש, O.3/9147, עמ' 35-37. גרפינקל הכיר את ואסר שהיה בגילו, דהיינו כבן חמש עשרה ובנו של סנדלר מהעיר. גרפינקל העיד שבעקבות הרדיפה אחרי ואסר הוא הגיע לחנותם כדי להסתתר בה. בשלב מסוים הוא בא והתחבא בחנות המשפחה. "היות ואני הייתי בבית והיות וישבנו בבית ולי היה איזה מחבוא על יד הבוידעם אז הוא היה אצלנו כמה ימים הוא התחיל לספר לי... אחר כך אני הוצאתי אותו כי החברים של אחי ואחי עשו לי... שילך להתחבא במקום אחר." עדים אחרים מציינים כי ממחנה טרבלינקה חזר נער בשם ואסר שהיה בן 13, שרד ונותר בחיים ונמצא בעת מתן העדות, שנת 1947, בשבדיה. עדות ידידיה קליינלרר וגרשון לבקוביץ, איו"ש, M49E/2760, עמ' 2. יששכר רייס מזכיר גם הוא הגעת בורחים "כמה בחורים" לדבריו "שגורשו בזמנו עם הטורנספורט הקלצאי והביאו את עדותם המרה". עדות יששכר רייס, איו"ש, O.33/6442, עמ' 20.

הגרמנים והאוקראינים. בכדי שלא ייפול במהלך הנסיעה קשר את עצמו לציר הרכבת וכך ברח מטרבלינקה. מן העדויות על ואסר ומידלו עולה כי יעדס המכוון מראש הייתה עירם קלצה וזאת מתוך רצון לספר לבני קהילתם הנותרים על הרצח הטוטלי בטרבלינקה ועל כך שאיש מקרוביהם לא נותר בחיים. במרווח זמן קצר הופיע בגטו בורח נוסף, נער כבן שש עשרה בשם שפטל, שסיפר אף הוא כי נמלט עם שניים נוספים בקרון בגדים, הגיע לוורשה ועשה דרכו ברגל לקלצה. תיאורו של שפטל תאמו את תיאורי הבורחים הקודמים ושרטטו תמונה של טרבלינקה כמחנה מוות שייעודו אחד – רצח כולל. אפשר ובאותה תקופה הגיע בורח נוסף יליד העיירה חמיילניק (Chmielnik) שברח מטרבלינקה בקרון מלא נעליים.⁸² קליינלרר מזכיר בורחים נוספים שהגיעו מעט מאוחר יותר ובהם גוטליב, דיאמנט ואייזיקוביץ'.⁸³ דיווחיהם של הבורחים היכו בהלם את תושבי הגטו הקטן שסירבו להאמין למידע וראו בו פרי דמיון ותוצר הפחד שבו התנסו הנערים בדרכם. הם אף עוררו בציבור זעם ראשוני שהתנקז להפגנת אלימות. ואסר חש נרדף ולכן עבר בין כמה מקומות מסתור והבורח מחמיילניק הותקף פיזית. הבורחים הבינו שחיייהם בסכנה ועליהם להתחבא.⁸⁴ ניכר כי בתקופה זו קיים היה בקלצה פער גדול בין ידיעה לבין מודעות והפנמה. הגעתם של בורחים לקלצה במהלך אוקטובר 1942, כחודשיים לאחר הגירוש, יש בו כדי להעיד על הגברת ניסיונות הבריחה מטרבלינקה דווקא נוכח פעולות סגל המחנה להידוק השליטה על האסירים. ריכוז בריחות נוסף התרחש במהלך חורף 1942-1943, במהלך החודשים נובמבר-ינואר 1943. שרשרת סיבות הובילה לפרץ ניסיונות בריחה מהמחנה בעיתוי זה: הטרנספורטים שהגיעו בחודשים אלה היו בעיקר ממחוז ביאליסטוק וחלק לא מבוטל מהמגורשים מהאזור הגיעו לטרבלינקה כשהם מצוידים במידע אודות מעשי הרצחנות הגרמניים.⁸⁵

⁸² עדות שמואל יוסקוביץ', איו"ש, O.3/6782 עמ' 20-21

⁸³ עדות ידידיה קליינלרר וגרשון לבקוביץ', איו"ש, M49E/2760, עמ' 2. אייזיקוביץ' היה לדברי קליינלרר במחנה העבודה טרבלינקה. נחמן דיאמנט מקלצה, יליד 1914, הותיר עדות בקרקוב אודות שילוחו ב-22 באוגוסט לטרבלינקה ובריחתו מן המחנה כעבור חמישה ימים. בעדותו זו הוא אינו מזכיר את חזרתו לגטו. עדות נחמן דיאמנט, איו"ש, M49E/852, עמ' 1

⁸⁴ בנדר, בארץ אויב, עמ' 224-225

⁸⁵ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 223. בבגדי יהודים שנשלחו מטרבלינקה למפעלי הטקסטיל בגטו ביאליסטוק נמצאו תעודות, תמונות ופתקים, בהם נכתב כי טרבלינקה משמעה מוות. באראש העביר לטננבוים חלק מהמסמכים ואלו השפיעו עליו עד מאוד. ב-29 בינואר 1943 כתב טננבוים ביומנו: "הנני מתהלך בזה כל היום, אינני יכול להיפרד מזה אף רגע. דאכט זיך מיר, אז די קעשענע ברענט פון דעם, ס'ברייט. שרעקליך. שוידערליך." נדמה לי שהכיס בווער מזה, צורב. נורא. מחריד. טננבוים, דפים מן הדליקה, עמ' 31. חלק מן המגורשים ברח מן הקרונות מתוך מודעות ליעד השילוח. בעדותה של חנה ברש, ילידת ביאליסטוק, היא מספרת על זוג שהיה עמה ברכבת שבחר להרעיל את בנם בן העשר ולקפוץ, שכן "מוטב למות מכדור מאשר להיחנק בטרבלינקה". היא עצמה החליטה לברוח גם כן וזאת לאחר שדאגה שילדתה בת הארבע תיזרק מן הקרון לפנייה. עדות ברש חנה, איו"ש, M49E/15, עמ' 1

משני גטאות במחוז מהם בוצע גירוש ישיר לטרבלינקה, במהלך נובמבר 1942, צייחנוביץ (Ciechanowiec) וסימיאטיץ' (Siemiatycze), ניסו רבים להימלט תוך מהלך הגירוש, מאות קפצו מהרכבות ועשרות נמלטו לפרטיזנים. לאחר הטרנספורט הראשון שיצא מסימיאטיץ' ב-9 בנובמבר 1942 חזר אל הגטו בנימין ראק, שהצליח לברוח מטרבלינקה לאחר שנבחר לעבוד במחנה כנגר.⁸⁶ רפאל ביישנבאום סיפר בעדותו כי לאחר ששמע מפי ראק על הובלת הקרבנות בדרכים עקלקלות לטרבלינקה לצורכי הטעיה ורמייה ועל חיסול יהודי סימיאטיץ' מיד עם הגעתם, החליט בתגובה לברוח מהרכבת. ביישנבאום קפץ דרך אשנב הקרון והוא מעיד כי "אחרי קפצו עוד אחרים. רוב הבורחים נהרגו על ידי שומרי הרכבת."⁸⁷

סיבה נוספת לריבוי הבריחות מטרבלינקה בחודשי חורף אלו הייתה מגפת הטיפוס שפרצה אז, הפילה חללים רבים והובילה לרצון לברוח. מזג האוויר הקשה הביא גם הוא חלק מהאסירים למחשבה כי יוכלו לנצלו לטובת הימלטות יעילה. החגים הנוצריים החלים במחצית השנייה של חודש דצמבר נוצלו על ידי רבים מאנשי הסגל הגרמני ליציאה לחופשות והאסירים סברו כי ניתן יהיה לנצל את המצב לטובת בריחה.

סימוכין להגעתם של בורחים בעיתוי האמור ניתן למצוא ביומנו של אברהם לוי, שב-6 בדצמבר 1942 ציין את חזרתם לוורשה של בודדים "שברחו מגיא ההריגה בטרבלינקה".⁸⁸ לוי מספר על אחד הבורחים, יהודי שהגיע לגטו ב-4 בדצמבר לאחר שנמלט מטרבלינקה עשרה ימים קודם לכן, כלומר בסוף נובמבר 1942. אותו בורח דיווח על המשך פעילותה האינטנסיבית של מכונת ההשמדה בטרבלינקה. ב-28 בדצמבר 1942 דיווח לוי ביומנו כי שמע מפי בורחים מהמחנה שהגיעו לגטו ורשה עשרה ימים קודם לכן, על בואם של יהודים מגרודנה והסביבה לטרבלינקה.⁸⁹

פרשת הגעתם של יהודי גרודנה (Grodno) לטרבלינקה הכתה גלים במחנה. לא בכדי דיווח לוי כי הבורחים שנמלטו במחצית דצמבר 1942 הזכירו את שאירע בשבוע השני של החודש עם הגעתו של

⁸⁶ עדות רפאל ביישנבאום, איו"ש, M49E/415, עמ' 4-5. מוסר העדות חי בסימיאטיץ' מאז 1928

⁸⁷ שם, עמ' 4-5

⁸⁸ אברהם לוי, מפנקסו, עמ' 155; הלינה בירנבאום כתבה בספרה על חברו של חילק אחיה, איש תנועת השומר הצעיר, דוד קפלן, שברח מטרבלינקה והגיע לגטו ורשה בחורף 1943 (ככל הנראה במהלך ינואר). דוד קפלן סיפר למשפחתה של הלינה, משפחת גרינשטיין על הרצח בטרבלינקה אותו ראה במו עיניו. קפלן, שהיה נאמן על בני המשפחה אישר בדיווחו את כל השמועות שרווחו בגטו. קפלן ברח מטרבלינקה כשהסתתר בקרון בין חבילות הבגדים של המתים וההרוגים. הוא נמלט מהרכבת וחזר לגטו. "אבל שם לא הייתה לו כל משענת: ארבה לו הסכנה ששוב ייתפס ושוב יסיעו אותו..." בירנבאום מציינת כי רק קרבנות מעטים מאוד הצליחו להימלט מטרבלינקה וכי נדיר היה לפגוש בורח כזה בגטו. הלינה בירנבאום, החיים כתקווה, הוצאת המחברת, 2004, עמ' 51

⁸⁹ אברהם לוי, מפנקסו, עמ' 160

טרנספורט ממחנה המעבר קיילבשין (Kielbasin) ובו יהודים מגרודנה ומעירות הסביבה. הטרנספורט הוכנס אל המחנה בשעת לילה, בשונה ממרבית המשלוחים. רוב האסירים כונסו זה מכבר בצריפיהם ורק קבוצות של "אדומים" ו"כחולים" קיבלו את המגורשים. חבורת צעירים, שהייתה בין כ-2,000 יהודי הטרנספורט, הבינה בתוך זמן קצר לאן נקלעה - תוצר מידע מוקדם שהופץ בידי פליטים ובורחים על אודות טרבלינקה כמחנה מוות.⁹⁰ לא ייפלא לכן שעם ירידתם מהקרונות שאלו האם הגיעו לטרבלינקה. "הם התחננו לכחולים ומאוחר יותר בכיכר לאדומים: אתם יהודים כמונו. האם זו טרבלינקה? האם אנו הולכים למותנו?"⁹¹ האנשים הגיעו כשהם מודעים לקיומה של טרבלינקה ולאפשרות שהם גורשו אליה.⁹² "האדומים" אמרו להם שהגיעו למחנה מעבר והעבירו אותם למגרש. שם לאחר שכנועים רבים הצליחו להביא אותם לפשוט את בגדיהם. כאשר נשארו במגרש רק כמה עשרות גברים צעירים הם ראו לנגד עיניהם את גדרות התיל, את הלהבות שבקעו מה"מרפאה", העירום וההמולה ו"הבינו שהם רומו... והתנפלו על הגרמנים בידיים חשופות."⁹³ המגורשים התנפלו בבקבוקים ובסכינים שהיו ברשותם ובאגרופיהם, על סגל המחנה, וניסו במקביל לפרוץ את הגדרות ולברוח.⁹⁴ היו שפרצו לצריפי מגורי האסירים וחפשו שם מקלט. אחד מיהודי גרודנה עשה דרכו לאזור המגורים של האסירים היהודים, נכנס לצריף, דקר אסיר שחסם את דרכו ונכנס.⁹⁵ וילנברג העיד כי דלת צריף המגורים שלו קרסה בחבטה נוכח הסתערותם של מגורשי קיילבשין. הצריף עמד כולו בעלטה כך שלא יכלו להבחין מיהם המתפרצים פנימה, אך וילנברג חש באדם שעלה ושכב לידו בניסיון להסוות עצמו.⁹⁶ הגרמנים בתגובה החלו בירי ביהודים בכיכר הכניסה ובמקביל החלו בהוצאת המסתתרים בצריפים, תוך כדי הצלפה באסירי המחנה ששכבו המומים מעוצמת ההתנגדות. כ-20 צעירים נלכדו והוצאו לאחר מאבק מצריפי מגורי

⁹⁰ המידע הועבר באמצעות התנועות והקשריות שהופעלו על ידן וכך גם נשמר הקשר עם ורשה. הרצח בוילנה חדל זה מכבר להיתפש כאירוע מקומי, ומידע הן על הגירוש הגדול מוורשה והן טרבלינקה חדר באמצעות ערוצי התנועות השונות, הפליטים והבורחים. ראה: בנדר, **מול מוות אורב**, עמ' 192; ראה גם עדות שמואל וילנברג, איו"ש O.3/567, עמ' 8

⁹¹ לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 827-826

⁹² לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 827-826; Strawczynski, *Escaping*, pp 140-141; עדות קלמן טייגמן, איו"ש, O.3/7014, עמ' 86

⁹³ Strawczynski, *Escaping*, p 141

⁹⁴ ארד, **מבצע ריינהרד** עמ' 378. ארד מביא ציטוט מעדותו של קלמן טייגמן שהיה אחד האסירים שקיבלו את הטרנספורט. לדברי טייגמן נזרק רימון לעבר היורים וממגרש הקבלה של הטרנספורטים פונה אוקראיני שנפצע קשה. וילנברג בספרו הדגיש כי באין נשק תקפו מגורשי גרודנה את הגרמנים בבקבוקים ובנשק קר, סכינים. וילנברג, **מרד בטרבלינקה**, עמ' 8. תקוה פתל-כנעני, **זו לא אותה גרודנה, קהילת גרודנה וסביבתה במלחמה ובשואה 1939-1943**, יד ושם, ירושלים, תשס"א, עמ' 185-186 (להלן: פתל-כנעני, זו לא אותה גרודנה)

⁹⁵ לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 827-826

⁹⁶ וילנברג, **מרד בטרבלינקה**, עמ' 8

האסירים. אחרים נתפסו בשטח המחנה התחתון. כולם והובלו לאזור ההשמדה כשהם ממשיכים בהתנגדותם ומסרבים להיכנס לתאי הגזים. הגרמנים והאוקראינים הגיבו בירי מאסיבי לעברם ובדחיקת הנותרים לתאים. "עם שחר הסתיים הכל" כתב ויירניק.⁹⁷ למחרת הייתה הכיכר באזור ההשמדה זרועה בגופותיהם. "על יד כל אחד מהם כלי הגנתו".⁹⁸

התקוממותם של היהודים מהטרנספורט שהגיע מקיילבשין הייתה חסרת תקדים בתולדות המחנה בהיקפה ובעוצמתה. הצעירים הגיעו מאזור שהפעילות המחתרנית והפרטיזנית תססה בו ונראה שנוכח המידע על הסכנות הטמונות בגירוש הצטיידו בנשק קר וככל הנראה גם ברימון מאולתר והתכוננו לקפוץ מהרכבת. הייתה זו התפרצות ספונטנית ולא מתוכננת שהשפיעה על רוח ההתנגדות של האסירים בטרבלינקה.⁹⁹ הסגל הגרמני לעומת זאת קיבל מצדו החלטה שלא לאפשר עוד הגעתם של טרנספורטים בלילות.¹⁰⁰

כשבועיים לאחר הגעת הטרנספורט מגרודנה, בשלהי דצמבר 1942, ברחו מטרבלינקה ארבעה אסירים. שני אחים מצינסטוכובה ניצלו את החשכה ששררה בשעת ההשכמה המוקדמת לחיתוך הגדר שהפרידה בין הצריף בו שוכנו לכיכר המיון. לאחר מכן חתכו את הגדר ההיקפית וברחו לעבר היער. שניים נוספים, ששהו אותה עת במבנה השירותים, ניצלו את הפרצה שיצרו שני הנמלטים הראשונים וברחו גם הם.¹⁰¹ אחד משני האסירים שהיו במבנה השירותים, (הלאטרינה), היה דודעק לעווקאוויטש מפיוטרקוב, שסיפר בעדותו כי הוא וחבר נוסף כיוונו את מועד בריחתם סמוך לחג המולד, מאחר וידעו כי רבים מאנשי הסי"ס יצאו אז לבתיהם לחופשה. התכונה סביב אריזת חפציהם, שכללה גם זהב ואבנים יקרות מהשלל שהיה בטרבלינקה, הורגשה אז ברחבי המחנה. "הגעתי למסקנה שיהיה זה מועד הגיוני שיאפשר לנו יתרון והזדמנות להתגנב אל מחוץ למחנה".¹⁰² לעווקאוויטש וחברו יצאו עם ההשכמה לכיוון מבנה השירותים בכדי לבדוק את מיקומו של השומר ובהתאם לכך להכריע האם לברוח. בהיותם שם, הבחינו בשני אסירים אחרים שכבר חתכו את גדר התיל הגובלת בכיכר המיון והיו בדרכם לגדר שהקיפה את המחנה. השניים ניצלו את ההזדמנות

⁹⁷ ויירניק, **שנה בטרבלינקה**, עמ' 63

⁹⁸ שם, עמ' 63

⁹⁹ פתל-כנעני, **זו לא אותה גרודנה**, 186-185; ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 378-379. ארד מייחס להתקוממות ממד מתוכנן. פתל-כנעני חלוקה עליו בהקשר זה. על טרנספורט מאוחר יותר מגרודנה שהגיע למחנה בינואר 43 ראו עדותו של אברהם ברוידה, איו"ש, O.3/4183

¹⁰⁰ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 379

¹⁰¹ עדות וילנברג, עמ' 12-13. וילנברג, **המרד בטרבלינקה**, עמ' 71

¹⁰² לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 828

ובתוך דקות נמלטו תחת מעטה השלג הכבד שהחל לרדת.¹⁰³ גדר התיל החתוכה נותרה עדות ברורה לבריחה, וספירת האסירים בצריפים היוותה הוכחה נוספת להיעדרם של הארבעה. האסירים הועמדו במפקד שהתנהלותו נועדה ליצור תחושה וודאית של ענישה שתוצאתה הרג רחב ממדים. לאחר שנפרדו האסירים האחד מן האחר החל איש ס"ס בנאום: "הוא התחיל לשכנע אותנו ולאיים שעבור כל אחד מאתנו שיברח הם יוציאו להורג כל אדם עשירי. התקיים מסדר רגיל ויצאנו לעבודה".¹⁰⁴ הענישה בוצעה לאחר מכן עם הרדמתם של כעשרים חולים בידי רופאים יהודים, בהוראת הסגל הגרמני.

ב-31 בדצמבר 1942, ערב ראש השנה הנוצרית, התבצעה בריחה מהמחנה העליון - אזור ההשמדה. אברהם לינדווסר שגורש מוורשה ועבד באזור ההשמדה כדנטיסט, העיד לימים כי ביום השני להגעתו לטרבלינקה ולאזור ההשמדה פנה אליו הקאפו, משה פורמן, אותו הכיר עוד מוורשה, בבקשה שיגנוב זהב וחפצי ערך. לינדווסר עבד בנגישות יומיומית לפריטים מעין אלה מכיוון שחלק מתפקידיו היה איסוף כסף, זהב ודברי ערך שנמצאו על גופות הקרבנות לאחר הוצאתם מתאי הגזים. לינדווסר עבד על רמפה עליה נאספו הגופות ולצד עקירת השיניים אמור היה לערום את פריטי הערך בסמיכות לבאר שעמדה שם. משה הקאפו סיפר ללינדווסר על קבוצה בת חמישה אסירים המתארגנת לבריחה, ונדרשים לה כסף ורכוש לצורכי הישרדות מחוץ למחנה.¹⁰⁵ לינדווסר החל בגנבת זהב, תכשיטים ויהלומים אותם העביר לקאפו. ההכנות לבריחה החלו עם חפירת מנהרה מתחת לצריף מגורי האסירים באזור ההשמדה, שחמישה מטרים הפרידו בינו לבין גדר המחנה.¹⁰⁶ עם תחילת החפירה החליפו האסירים שנמנו עם קבוצת הבורחים את מקומות הלינה שלהם עם אסירים אחרים, וריכזו את דרגשיהם בפנית הצריף, בה החלו לחפור את הכניסה למנהרה. לינדווסר העיד כי הם חפרו מידי לילה: "תחילה חפרנו לעומק ולאחר מכן לכיוון המעבר. את האדמה שפכנו מתחת לרצפה שהייתה כחצי מטר מעל האדמה. היה לנו כלי ששימש לעשיית צרכים בלילה, אותו היינו מרימים ומפזרים את האדמה. עבדנו עד סוף חודש נובמבר וכל חודש דצמבר 1942. החלטנו לברוח בסוף דצמבר 1942."¹⁰⁷

¹⁰³ לעווקאוויטש, א פיאטרקאווער, עמ' 828-829.
¹⁰⁴ עדות וילנברג, עמ' 13. וילנברג, המרד בטרבלינקה, עמ' 72-73. וילנברג כתב כי אנשי הס"ס ניסו לשכנע את האסירים שאין טעם במנוסה מהמחנה, שידם של הגרמנים תשיג את הבורחים בכל מקום שבו יהיו ושבמקום כל בורח ירצחו רבים.
¹⁰⁵ עדות אברהם לינדווסר, איו"ש, M49E/4251, עמ' 5.
¹⁰⁶ עדות אליאס (אליעזר) רוזנברג, איו"ש, O.33/39, עמ' 7; עדות אליהו רוזנברג, איו"ש, O.3/4548, עמ' 1-4. רוזנברג העיד כי הייתה זו קבוצה של שבעה אסירים שהגיעו למחנה מבית כלא בפיוטרקוב
¹⁰⁷ עדות לינדווסר, עמ' 22-23.

עבודת החפירה התקיימה לסירוגין, בשעות הלילה, מראשית ספטמבר 1942 עד מחצית נובמבר ובמהלך כל חודש דצמבר 1942 וזאת בסודיות גמורה, תוך הסתרת העפר שהוצא מהמחפורת ובלא שנודע דבר לאנשי הס"ס והאוקראינים. רבים מדיירי הצריף, כ- 250 איש, ידעו על המנהרה ועל תכנון הבריחה, ואף שהדבר סיכן אותם לא הודלף כל מידע לרשויות המחנה. המניע המרכזי בשמירת הסוד היה רצונם של כלל האסירים להצטרף לבורחים. ב-31 בדצמבר 1942 בוצעה הבריחה. לפי התכנית היו אמורים האסירים לעבור את המנהרה אחד אחרי השני בהפרש של כמה דקות. בחצות החלו הבורחים להיכנס לתעלה החפורה, ולאחר שחמישה מהם יצאו דרכה ועברו את הגדרות החלו להישמע יריות.¹⁰⁸ אליהו רוזנברג סיפר לימים כי משה הקאפו לבש בעת בריחתו מעיל עור שנתפס בגדר התיל. הרעש הסב את תשומת ליבו של הזקיף האוקראיני, שפתח באש. כל אסירי אזור ההשמדה הוזעקו למסדר, במהלכו בוצעה ספירה, שהבהירה כי חמישה אסירים חסרים.¹⁰⁹ באותו לילה ירד שלג כבד והדבר הקל על הגרמנים והאוקראינים את המרדף אחר עקבות הבורחים. אלה הצליחו להשיג עגלה רתומה לסוסים ובין אם נמלטו או חסו באסם, ידוע כי נתפסו לאחר מאבק והובלו למחרת אל המחנה. נראה כי רק אחד מהבורחים הצליח למלט עצמו.¹¹⁰

מן העדויות עולה כי אחד הבורחים תקף את שוביו בסכין אך הוכרע לבסוף בידי האוקראינים. הנתפסים הובלו חזרה למחנה, עונו ונחקרו משך שעות בנוכחות אסירי המחנה בניסיון לבדוק באם היו מעורבים נוספים בבריחה.¹¹¹ הבורחים לא הסגירו איש, ולעת ערב, בשעת המפקד, נערכה תלייתם הפומבית. סגן מפקד המחנה, קורט פרנץ, העמיד את כל האסירים בחמישיות. את משה הקאפו גררו מהעגלה, היכו והתעללו בו ואז תלו אותו על עמוד תלייה מיוחד כשרגליו למעלה.¹¹² "כשעמד מתחת לעמוד התלייה קרא הקאפו, שהיה אחרון המוצאים להורג: "הלאה היטלר — יחי העם היהודי!" וכן "יהודים תצילו את עצמכם. הם יהרגו אתכם. הלאה היטלר".¹¹³

¹⁰⁸ לינדווסר טוען כי כל 400 היהודים שהיו במבנה היו אמורים לברוח אותו לילה. על פי עדותו רק שלושה ולא חמישה הצליחו לצאת מהמחנה. "נבהלנו והפסקנו את הירידה למנהרה. כיסינו את הפתח, שכבנו על הדרגשים והקשבנו." עדות לינדווסר, עמ' 24

¹⁰⁹ לדברי לינדווסר שלושה מן האסירים חסרו. שם עמ' 25

¹¹⁰ אריה נייברג, **האחרונים: בקץ המרד של גטו ורשה**, מפולנית: חנה הוכברג, ספריית פועלים, מרחביה, 1958, עמ' 98 (להלן, נייברג, האחרונים)

¹¹¹ לינדווסר בעדותו גורס שתחילה הובא בורה אחד, בסביבות 11 בבוקר ורק לאחר כמה שעות הובא משה ובורח נוסף. עדות לינדווסר, עמ' 25

¹¹² עדות יז'י רייגרודזקי, איו"ש, M.49/5483, עמ' 8-9. רייגרודזקי לא זכר את שמו של הקאפו אך בהיותו מוזיקאי זכר שקאפו זה מסר לו פעם כינור.

¹¹³ עדות אליאס (אליהו) רוזנברג, איו"ש, O.33/39, עמ' 7-8; עדות אליהו רוזנברג, איו"ש, O.3/4548, עמ' 1-4; ויירניק, שנה בטרבלינקה, עמ' 64-65; "על בריחות חשבו כל זמן היותי במחנה. חפרו בלילות מתחת לגדרות ואחדים אף הצליחו, מעטים. בדרך כלל נתפסו והוחזרו למחנה מס 2.

לייזר שרשן היה היחיד מאנשי קבוצה זו שהצליח לברוח. הוא חזר לגטו ורשה, הצטרף למחתרת, ובמהלך מרד גטו ורשה באפריל-מאי 1943, פיקד על קבוצת לוחמים. לאחר דיכוי המרד המשיך להילחם בין החורבות, במה שהיה שטח הגטו, עד ספטמבר 1943. שרשן היה ככל הנראה היחיד שהצליח לברוח בחודשים אלה מאזור ההשמדה בטרבלינקה.¹¹⁴

לינדווסר דיווח על ניסיון מילוט נוסף מאזור ההשמדה שהתרחש במחצית ינואר 1943. אחר הצהרים, כשהיו האסירים בדרכם חזרה מהעבודה הודיעו הגרמנים על מסדר, במהלכו התברר כי חסרים למעלה מעשרים יהודים. לאחר חיפוש הם נמצאו באחד הצריפים כשהם עסוקים בחפירת מנהרה. בעת הובלתם אל מחוץ לצריף מיקם עצמו איוואן האיום בפתח כשהוא מכה עד מוות חלק מהיוצאים. כל היתר הובלו לבור קבורה, שם נורו למוות. לינדווסר העיד כי "בדרך לבור הם שרו את "התקווה". רייגרודזקי הדגיש בעדותו כי באזור ההשמדה היו האסירים עסוקים כל הזמן במחשבות על בריחה.¹¹⁵ גם בחלק זה של המחנה, בדומה לאסירי המחנה התחתון, השאיפה לברוח הייתה חלק מהוויית יומם של האסירים. יש לציין כי כל הבריחות המתועדות מאזור ההשמדה בוצעו כולן באמצעות חפירת מנהרות שהובילו אל מתחת לגדרות, שיטה שהייתה ייחודית לחלק זה של מחנה ההשמדה טרבלינקה. תנאי הקיום הקשים באזור זה של המחנה לצד השמירה הקפדנית הביאו למיעוט ניסיונות בריחה ולצורך בהשקעה רבה יותר מצדם של האסירים בעת ניסיון המילוט עצמו.¹¹⁶

במקביל לניסיונות הבריחה המתוארים מאזור ההשמדה בוצעו במהלך דצמבר 1942 וינואר 1943 גם בריחות מאזור המחנה התחתון.¹¹⁷ אברהם בומבה, יליד צ'נסטוכובה, גורש לטרבלינקה ב-25 בספטמבר 1942, ועבד כספר בצריף הפשטת הנשים. את עדותו הוא פותח באמירה הבאה: "כל מי שעבד בטרבלינקה הסתובב עם תכנית בריחה, אך לממש את התכנית הייתה משימה קשה."¹¹⁸ בומבה הזכיר את הצורך בכסף ובמקביל את ההכרח בהסתרה תמידית של כל תכנית מילוט, בשל

¹¹⁴ לדברי נייברג ברח שרשן מטרבלינקה רק בפברואר אך נראה שלקח לו זמן לחזור ולהגיע אל גטו ורשה ממנו גורש. נייברג, האחרונים, עמ' 98, 190-191.

¹¹⁵ עדות רייגרודזקי, עמ' 8.

¹¹⁶ "חפרו בלילות מתחת לגדרות ואחדים אף הצליחו, מעטים. בדרך כלל נתפסו והוחזרו למחנה מס 2. שם, עמ' 9.

¹¹⁷ הערש פינקלשטיין גורש עם משפחתו מגטו שדלצה באוגוסט 1942. הוא ברח מהקרן בדרכו לטרבלינקה וחזר לגטו. ב-30 בנובמבר 1942 גורש פינקלשטיין שוב משדלצה לטרבלינקה ובמהלך דצמבר ברח לאחר שהתחבא בקרון בגדים. חי מאז בזהות שאולה כנער פולני. ראו עדות הערש פינקלשטיין, איו"ש, M.49.E/4506.

¹¹⁸ באמבע, מיין אנטלויפן, עמ' 57.

תופעת ההלשנה שרווחה בקרב אסירי המחנה.¹¹⁹ בומבה היה חלק מקבוצה שמנתה שמונה-תשעה יהודים מצינסטוכובה, שתכננה לברוח. ההשתייכות לקבוצה כחלק מהיערכות לבריחה הייתה עוגן משמעותי, שכן סיוע הדדי בתהליך המילוט כמו גם הצטיידות באמצעים, היו מרכיבים קריטיים במהלך. קאפו בשם בנימין רקובסקי, שמוצאו מהעיירה ינדז'יוב (Jędrzejów) הסמוכה לקלצה, פנה אליו בבקשה לסייע לאחיו שעמד לברוח בקבוצה של כעשרה מיוצאי העיירה. רקובסקי ביקש מבומבה סיוע והתגייסות מצדו ומצד בני עירו לטובת חיפוי והסוואה של בריחת הקבוצה מינדז'יוב, וכך אמנם אירע. בורחים אלה הצליחו לחזור לעיירתם והיו הראשונים שסיפרו לכ-250 היהודים שנתרו בגטו על זוועות טרבלינקה.¹²⁰

כחלק מגל הבריחות מטרבלינקה במהלך אוקטובר 1942 ביצעה קבוצתו של בומבה ניסיון בריחה בחסות החשכה, אך הניסיון כשל והשומרים האוקראינים התנפלו על מוביל הקבוצה, אדם בשם יצחק זיידמן.¹²¹ כחלק מאקט התפיסה נקטו השומרים בשתי פעולות מרכזיות: האחת, שוד כספי הבריחה שנתפסו בכליו של זיידמן והעלמתם מעיני הגרמנים. השנייה, הזעקת זקן היהודים, גלבסקי, ועריכת מסדר אסירים בכדי לחפש אחר משתפי פעולה עם זיידמן. שתיקה גורפת מצדו של זיידמן ומצד יתר האסירים לא קידמה את חקירת הווכמאנים האוקראינים. לייבל רוזנטל, שהיה חלק מקבוצת הבורחים, טען לאחר תפיסת זיידמן, שהקבוצה נתפסה משום שהייתה גדולה מידי. רוזנטל החליט לחבור ליהודי מוורשה, שהכיר לדבריו דרך בריחה מן המחנה.¹²² רוזנטל תבע מבומבה מחצית מסכום הכסף שנאסף בידי הקבוצה ומשהועבר אליו הסכום הוא אכן נעלם מן המחנה. רוזנטל שב לטרבלינקה לאחר כארבעה שבועות ולטענתו חזר מתוך רצון להראות לקבוצה דרך בריחה, אך התעקש כי רק אחד מחבריה, שהיה בעל חזות נוצרית יוכל לצאת עמו. לבסוף ברח רוזנטל לבדו כשהוא מצויד בחבילות כסף שקיבל בהסתר מן הקפואים.¹²³

¹¹⁹ שם, עמ' 57. על מלשינים ושחיתות במחנה ראה למשל פרק שלם ברשימותיו של סטרבצ'ינסקי: Strawczynski, *Escaping*, pp. 151-154 בין השאר כתב סטרבצ'ינסקי: "המחנה הפך להיות שדה משחק של הגרועים ביותר: המלשינים, העוזר חזקל, והבלוקאלטסטה קובה.... קובה, חזקל והסוכנים שלהם שמו את כולנו תחת פיקוח. לעיתים תכופות הם חיפשו מסביב ובתוך הדרגשים ובשקי הלחם ולעיתים קרובות גם הצליחו. הבוגד קובה ארגן משמר מיוחד מסביב לגדר שלנו דרכה ניסו כמה שומרים להעביר מזון ליהודים שלהם. למרות כל זאת המסחר לא הפסיק" ראה גם עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7913, עמ' 11

¹²⁰ עדותו של ברק גולברג, אבלה"ג, 27507, מתוך עדויות שניגבו על ידי מרים נוביץ' בצרפת, מרס 1946.

¹²¹ יצחק זיידמן נזכר גם בידי אהרון גלברד כצ'נסטוכובאי שהוא לקח חלק בסיוע להצלתו אך הוא נהרג בשעת בריחה. ראה: גלברד, "19 טאג אין טרעבלינקע", עמ' 160

¹²² באמבע, מיין אנטלויפן, עמ' 58

¹²³ שם, עמ' 58

מידע על בורח שלקח עמו כספים רבים לא נעלמה מעיני הגרמנים, שלא הסתפקו בנזיפה ובהכאה של "זקן" היהודים במחנה, גלבסקי, אלא שבתגובה הוציאו להורג שישה יהודים שנבחרו בידי המפקד הגרמני. גם בומבה היה בין הנבחרים להמתה, אך הקשר הייחודי שיצר עם רקובסקי הביא להצלתו בידי האחרון. בעקבות רצח היהודים ב"מרפאה" החליטה קבוצת הבורחים, שבומבה נמנה עליה, על התפצלות לשלוש חוליות משנה בנות שלושה בורחים כל אחת. הבריחה עתידה הייתה להתבצע באמצעות יצירת מחפורות-בונקרים בין הררי הבגדים בכיכר המיון ומילוט באמצעות זחילה לעבר ה"מרפאה" ומעבר דרך גדר התיל שמאחוריה. קבוצתו של בומבה הייתה השלישית והאחרונה שיצאה מטרבלינקה. הבריחה עצמה התרחשה בסוף השבוע הראשון של ינואר 1943. עיתוי הבריחה כוון למועד זה בשל היעדרותם של רבים מאנשי הסגל, שניצלו את פרק הזמן של חג המולד וראשית השנה האזרחית (דצמבר-ינואר 1943) לחופשות בבית. היעדרותם השפיעה על התרופפות השמירה במחנה.¹²⁴ בומבה וקבוצתו, כיוצאי צ'נסטוכובה קודמים, שבו גם הם לעירם ומצאו דרכם ל"גטו הקטן".¹²⁵

גל הבריחות מטרבלינקה בחודשי דצמבר 1942 - ינואר 1943 היה האחרון בחיי המחנה עד בריחתם של היהודים ממנו בתקופת המרד, בראשית אוגוסט 1943. החודשים שבין מרס לאוגוסט 1943 עמדו לאור כל אלו בסימן מעבר מהתארגנות פרטנית-קבוצתית זעירה לבריחה מהמחנה, למילוט באמצעות התארגנות למרידה כוללת.

¹²⁴ RG-50.030*0033, Interview with Abraham Bomba, August 1990, p. 16 גם בומבה, כמו הבורח לייזרוביץ' ואחרים, נע בציר מעגלי וכמעט ולא התרחק משטח המחנה.

¹²⁵ על בורחים שהגיעו בשלב זה אל הגטו הקטן בצ'נסטוכובה ראה עדותו של דוד בראונר, איו"ש, O.3/11253, עמ' 27-28.

פרק שלישי

מרס-אוגוסט 1943 – מחיפוש אחר נתיבי בריחה לתכנון מרד במחנה

א. השינויים במחנה בעקבות הפחתת המשלוחים

בין ה-18-22 בינואר 1943 בוצעה בגטו ורשה אקציה נוספת בהוראת ראש הס"ס היינריך הימלר.¹ במהלך ארבעת ימי האקציה גורשו לטרבלינקה בין 4,500-6,000 מתושבי הגטו.² בפברואר 1943, במקביל לטרנספורטים האחרונים ממחוז ביאליסטוק, גורשו לטרבלינקה יהודים מישובים שונים ממחוז רדום.³

בסוף פברואר או בתחילת מרס 1943 סייר הימלר במטה מבצע ריינהרד בלובלין ובמחנות ההשמדה סוביבור וטרבלינקה.⁴ לקראת הביקור הצטוו האסירים לנקות את המחנה ניקוי יסודי.⁵ במהלך סיורו בטרבלינקה ביקר הימלר בשני חלקי המחנה ונוכח לדעת, שלמרות הוראותיו, לא נשרפו גוויות היהודים אלא נקברו.⁶ בתום הביקור הוחל מיד במבצע שרפת הגוויות בטרבלינקה, משימה שהעסיקה את המחנה בחודשים האחרונים לקיומו. באזור ההשמדה הוקמה משרפה ואורגן צוות עובדים מיוחד שתוגבר באסירים שהועברו מהמחנה התחתון. עם הקמת מתקן השרפה הוחל בהוצאת הגופות מן הבורות באמצעות דחפור. כדי להאיץ את קצב העבודה התקבלו שורה של החלטות תפעוליות ובכללן הגדלת מספר המשרפות ובנייתן בסמוך לקברים ההמוניים. הלהבות התנשאו באותה תקופה עד לגובה של כעשרה מטרים והמחנה התחתון כוסה לעיתים קרובות בעשן.⁷ הימלר למד בביקורו שמחנה טרבלינקה כמעט בטל מעבודה והחליט שהטרנספורטים מהשטחים המסופחים שבשליטת בולגריה, מקדוניה היוגוסלווית ותרקיה היוונית יגורשו למחנה.⁸ לאחר יותר מחודש של היעדר טרנספורטים ושל רעב שהתפתח כתוצאה מכך, הוצף אזור המיון בשפע של

¹ גוטמן ישראל, יהודי ורשה, עמ' 491-497

² אין מספרים רשמיים ובדוקים על המגורשים בינואר. ראה גוטמן ישראל, יהודי ורשה, עמ' 497

³ בנדר, בארץ אויב, עמ' 215-216

⁴ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 265-268

⁵ אל הימלר נלוותה בביקורו פמליה של 10-15 קצינים בכירים במדי ס"ס ובמדי צבא. עדות תנחום גרינברג, איו"ש, M.49.P/153, עמ' 28-29; וירניק, שנה בטרבלינקה, עמ' 57

⁶ על שרפת הגוויות בטרבלינקה במסגרת זונדרקומנדו 1005 ראו: ספקטור שמואל, מבצע 1005 לטשטוש רצח המיליונים במלחמת העולם השנייה, יהדות זמננו כרך 4, תשמ"ח, עמ' 207-225; ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 276-280; וירניק, שנה בטרבלינקה, 58-61;

⁷ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 278-280

⁸ שם, עמ' 268

סחורות ומזון שהביאו אתם למעלה מ-11 אלף המגורשים.⁹ האסירים בטרבלינקה התאוששו במהלך מרס 1943 הן מהרעב שפשה במחנה למן דצמבר 1942, והן ממגפת הטיפוס שגבתה קרבנות רבים בשני חלקי המחנה. פעולות ניקוי וחיטוי עליהן הכריזו שלטונות המחנה בפברואר 1943 לצד השינוי במזג האוויר עם בוא האביב הביאו לבלימתה של המגפה, שאחרוני החולים הבריאו ממנה בסביבות מרס 1943.¹⁰

גירושים אחרונים למחנה התבצעו בסוף אפריל ובתחילת מאי 1943, במהלך דיכוי המרד בגטו ורשה. בהיעדר טרנספורטים נותרה במחנה התחתון עבודה מעטה במיון חפצי הנרצחים והכנתם למשלוח, ולכן רוב אסירי המחנה הועסקו באביב ובקיץ 1943 בעבודות שירותים ובינוי המחנה. הסגל הגרמני הגה בחודשים אלה מגוון יוזמות, חלקן גרוטסקיות.¹¹

האבסורד הנורא שריחף מעל כ-850 האסירים היהודים שנותרו במחנה למן מאי 1943, ובאופן חד יותר באזור ההשמדה, הייתה ההבנה שקיומה של טרבלינקה נשען על פונקציונליות מפעל הרצח שנוהל בה. בהיעדר טרנספורטים שרר בקרבם חשש אמתי, שאם המחנה יחוסל ירצחו גם אותם. האטת המשלוחים ולבסוף הפסקתם האיצה את תחושת הדחיפות במימושו של אקט מרי כולל במחנה ובריחה ממנו.¹²

⁹ Richard Glazar, *Trap with a Green Fence: Survival in Treblinka*, ;Strawczynski, *Escaping*, p. 165 Northwestern University Press, pp 89-93 המנהיגים של המשלוח. הם לא ידעו דבר והאמינו כי האנשים נשלחו לחיטוי ואחר כך לעבודה; ויירניק, שנה בטרבלינקה, עמ' 62;

¹⁰ מחשש להתפשטות המחלה גם בקרב אנשי הס"ס והאוקראינים פתחו בפעולות ניקוי וחיטוי נרחבות בשטחי המחנה שכללו ריסוס וחיטוי הצריפים. באזור ההשמדה הוקמה מכבסה, וקבוצת נשים נשלחה לעבוד במקום. על בניית המכבסה ראה ויירניק, שנה בטרבלינקה עמ' 56; על פעולות השרפה במחנה 2 ראה ויירניק, שנה בטרבלינקה, עמ' 58-61.

¹¹ Strawczynski, *Escaping*, p. 168 רחוב קורט זיידל באמצעות פסלים בסטייל ימי ביניים. בפתח המאפייה הוצבה לחמנייה מעוצבת בצורת חצי סהר. אצל רופא החיות עם מזרקה היוצאת מפיה של הצפרדע. הצפרדע הושלמה על ידי האסירים, אבל בעת חציבת אבני הגבול של הבריכה פרץ המרד באוגוסט 1943.

¹² ארד, מבצע רינהרד, עמ' 399-400

ב. תכניות המרד והבריחה מן המחנה במהלכו

במהלך חודשי ינואר-פברואר 1943 התגבשה ההבנה בקרב קבוצה של אסירים דומיננטיים במחנה התחתון בדבר חוסר התוחלת בבריחות אקראיות נוספות.¹³ גל הבריחות בחודשי דצמבר 1942-ינואר 1943 הביא להגברת השמירה והאכיפה על האסירים באמצעות הידוק המעקב השמי והמספרי אחר האסירים, עריכת מסדרים וחיפושים בעקבותיהם נאלצו האסירים למסור את שעוני היד שלהם וכל תעודה אחרת שהייתה ברשותם.¹⁴ בנוסף החמיר הסגל הגרמני את השמירה באמצעות הקפדה על תאורת הלילה ובמקביל הגביר את צעדי הגמול והענישה.¹⁵ כל אלו תרמו להכרת האסירים היהודים שעבדו בטרבלינקה בהכרח בשינוי דפוסי החשיבה והתכנון.¹⁶ בשורת הבריחה והמרד יצאה דווקא מיהודי החצר, אליטת המחנה, שזכתה מן הגרמנים לפריבילגיות. הם, שהסתייגו משך חודשים מן הבריחות הספורדיות הרבות, הגיעו להכרה כי רק התארגנות כוללת שתתמצה במרד מזויין ובבריחה המונית, היא שתאפשר אופציה של הצלה והעברת מידע אודות טרבלינקה. רק משהתגייסו גם הם, על ניידותם ונגישותם לאזור מגורי הגרמנים, החלה להתגבש בין סוף פברואר לתחילת מרס 1943 קבוצת מחתרת, שיעדה היה הכנת תכנית כוללת של מרד ובריחה.¹⁷ הוועד המארגן בחן חלופות להתקוממות ועסק בשלב הראשון בניסיונות להשגת נשק. מוסכם היה שתנאי ראשוני להתארגנות קשור בהתחמשות ובהצטיידות, תוך ניצול תסכולם של האוקראינים מן הגרמנים בכל הקשור לגזל הקרבנות. הכוונה הייתה לשדל את האוקראינים למכור אקדחים, רובים ואמצעי לחימה אחרים.¹⁸

¹³ יצחק ארד, "מרידות אסירים במחנות ההשמדה טרבלינקה וסוביבור", בתוך ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר היהודי במחנות - הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, יד ושם, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 289 (להלן: ארד, מרידות אסירים); ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 399-401; וילנברג טען בעדותו כי מחתרת פעלה במחנה למן הקמתו. בתחילה ניסו קומץ הפעילים לרכוש נשק מן האוקראינים, אך משלא צלח המיזם הגבילו עצמם לאיסוף מידע מרדיו ועיתונים וחסול מלשינים. עדות וילנברג, עמ' 14-14 עדות וילנברג, עמ' 25

¹⁴ וילנברג סיפר כי משהחליט הסגל הגרמני על בנייה במחנה והוצאתן של קבוצות עבודה לקוסוב להבאת אבנים גרם חששם מבריחות לנקיטת אמצעים נוספים. הגרמנים שהרגישו כי האסירים היהודים עלולים לברוח נתנו להם מכות ויצרו בכך אווירת פאניקה. עדות וילנברג, עמ' 22

¹⁶ Strawczynski, *Escaping*, pp. 173-174

¹⁷ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 401-400; טייגמן העיד כי האסירים ידעו שללא עזרת יהודי החצר לא יוכלו לעשות דבר ראה: עדות קלמן טייגמן בפני חוקרי משפט אייכמן, TR.3/1385, עמ' 4 (להלן, טייגמן משפט אייכמן)

¹⁸ מריאן פלאטקביץ', מרד בגיהנום-פרשיות זוועה וגבורה במחנה ההשמדה טרבלינקה, בתוך **פלוצק: תולדות קהילה עתיקה-יומין בפולין**, בעריכת אליהו אייזנברג, "המנורה", תל אביב תשכ"ז, עמ' 547

בין חברי הוועד יש לציין את ד"ר יוליאן כורונז'יצקי מוורשה, שהיה רופא במרפאת הס"ס¹⁹; זאב קורלאנד, הקאפו של "המרפאה"; ז'ילו בלוך מצ'כיה, שהיה ראש קבוצת המיון וסגן לשעבר בצבא צ'כיה; לוציאן-ישראל סודוביץ', אגרונום מוורשה, האחראי על קבוצת הגננים; הרש לייב זלצברג, סוחר מקלצה וחייט במחנה, ששני בניו היו אף הם אסירים בטרבלינקה ופעילים במרד;²⁰ אדולף פרידמן מלודז', שהיה ראש קבוצת עובדים במגרש המיון ובעל ניסיון צבאי משירותו לפני המלחמה בלגיון הזרים²¹; חיים טיק שהיה אחראי על מחסן תפוחי האדמה וחברים נוספים כולם משכבת יהודי החצר ומן המשויכים לאינטליגנציה במחנה.²² הניסיון להתחקות אחר קורות המחותרת בין החודשים מרס לאוגוסט 1943 נדמה כמעקב אחר מטוטלת הנעה מצד לצד בקצב מואץ.

זמן קצר לאחר הקמת הוועד המארגן וראשית פעילותו ניחתה עליו מכה קשה: ז'ילו בלוך ואדולף פרידמן הועברו על ידי רשויות המחנה לעבוד באזור ההשמדה.²³ השניים, שהיו היחידים מבין חברי הוועד, שהיו בעלי ידע צבאי אופרטיבי, הוצאו ממנו והותירו את ההנהגה חסרה, אך דבקה בתכניתה לרכישת נשק. ד"ר כורונז'יצקי, לקח על עצמו את המשימה, באמצעות כספים שקיבל ממקורות שונים ובכללם "יהודי הזהב" (הגולדיודן). במהלך ביקור פתע של קורט פרנץ במרפאתו של כורונז'יצקי הוא חשף אותו מנסה להסתיר סכום כסף גדול שהיה ברשותו.²⁴ ניסיון התנפלות נואש של הרופא המבוגר על סגן מפקד המחנה הצעיר והחזק ממנו, הסתיים בבליעת ציאניד על ידי

¹⁹ עדות יעקב מילר, איו"ש, M.1.E/1406, עמ' 2

²⁰ זלצברג אינו נזכר בשמו הפרטי בעדויותיהם של אסירי המחנה. באוסף היכל השמות ישנם דפי עד שמסר גיסו, אברהם בליצקי, לזכרו ולזכר שני בניו הנייק ווולף שנזכר גם כוולולה. ראה מספרי פריטים 622651; 671992; 1074395

²¹ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 401

²² סטניסלאב קון ציין כדמות מרכזית נוספת את משה לובלינג משלזיה, יליד וולברום, שגורש מצ'נסטוכובה. לכשהתרחב המעגל מציין קון את ליאון הברמן בעל מלאכה מוורשה. סטניסלב, קון, המרד בטרבלינקה, בתוך **ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות**, בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הקבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב תשט"ז, עמ' 535 (להלן, קון, המרד). גם יעקב מילר בעדותו מזכיר את אבלינג משלזיה. כוונתו ככל הנראה ללובלינג. עדות יעקב מילר, איו"ש, M.1.E/1406, עמ' 2. לובלינג יורם, **מת פעמיים-משה י' לובלינג, האתיקה של הזיכרון והמרד בטרבלינקה**, תל אביב, 2009

²³ Richard Glazar, *Trap with a Green Fence*, pp 80-81 גלזר מתאר את תפיסתו של ז'ילו כחלק מקונספירציה של קיטנר, הממונה על המחנה התחתון בטרבלינקה, נגדו. Sereny, *into that darkness*, p.210; על הגעתו של ז'ילו למחנה 2 ראה עדות אליהו רוזנברג, o.33/39 עמ' 9

²⁴ על פי עדות יעקב מילר לא היה זה ביקור פתע של קורט פרנץ אלא הזעקה שלו על ידי איש ס"ס אחר בשם מילר, שעמד בראש קבוצת הגננים במחנה התחתון. איש הס"ס מילר שם לב לבלטיה מתחת לחלוק הרופא ובה סך ניכר של שטרי כסף והזעיק את קורט פרנץ. עדות יעקב מילר, עמ' 3

כורונז'צקי.²⁵ ניסיונות אנשי הס"ס להשיבו לחיים לא צלחו.²⁶ מותו של הרופא היכה בוועד, לאור אובדנה של אישיות מובילה וכריזמטית נוספת.²⁷

הניסיונות להשיג נשק באמצעות קנייתו מהשומרים האוקראינים לא צלחה, אך בדרך מקרה עלה בידי הוועד להשיג את מפתח מחסן הנשק הגרמני. קלקול במנעול המחסן הוביל לפניית הגרמנים למסגרים יהודים, שהועסקו כיהודי חצר, לצורך תיקונו. הבאת הדלת למסגרייה הובילה לשכפול המפתח ולהעברתו לידי הוועד.²⁸

יש להניח כי במחצית השנייה של אפריל 1943 החליט הוועד המארגן על הוצאת נשק ממחסן הנשק של המחנה ואם יוכתר המבצע בהצלחה לפתוח במרד. הוצאת ארגזי התחמושת יכולה הייתה להתבצע רק בשעות היום, כאשר נעדרו אנשי הס"ס והאוקראינים מצריפיהם ומעמדות השמירה הסמוכות. המשימה הוטלה על קבוצה של ארבעה פוצרים, שעבדו בצחצוח מגפי אנשי הס"ס ובניקוי מדיהם. ביום המבצע ציפו אנשי המחותרת בדריכות לתוצאות. הפעולה עצמה הסתיימה בהצלחה, אך משנבחנו הרימונים על ידי אסירים שהיו בעלי רקע צבאי התברר, כי הוצאו ללא הנפצים שהוצאו מהם והונחו בארגזים נפרדים. הסתבר כי את הנפצים אחסנו הגרמנים בנפרד בקופסה אחרת וזו הושארה בנשקיה. הוועד החליט על החזרתם המידית של הרימונים למחסן לפני שהגרמנים יחוו בהיעלמם והנערים אמנם הצליחו להשיב את הרימונים למקומם.²⁹ עשרות מבין אסירי המחנה היו עסוקים בהכנות למרד ובבתי המלאכה ייצרו אמצעי לחימה דוגמת סכינים, גרזנים ופגיונות וכן בקבוקים מלאים בחומצה. דחיית המרד גרמה לאכזבה קשה לפעילי המחותרת שטיפחו ציפיות נוכח התקדמות ההכנות. ביטול האופרציה מבחינתם נבע בראש ובראשונה מכישלון השגת נשק כשיר, אך נוספו לכך הסתייגויות וחוסר קואופרציה מצד קבוצות שונות במחנה.³⁰

²⁵ עדות יעקב מילר, עמ' 2-3; פלטקביץ, מרד בגיהנום, עמ' 548. פלאטקביץ' טען שד"ר כורונז'צקי השיג את הכסף מיהודי הזהב, הגולדיון, ככל הנראה באמצעות סבל יהודי מפלוצק בשם קוז'ברודצקי שכינויו היה פופצ'יק. פלאטקביץ' טען כי כורונז'צקי הספיק לרכוש שני תתי מקלעים אצל שני אוקראינים ולהסתירם בצריף המגורים. כניסת הגרמנים למשרדו הייתה לדבריו לאחר גילוי הנשק.

²⁶ קון, המרד, עמ' 536; טייגמן, משפט אייכמן, עמ' 5; Richard Glazar, *Trap with a Green Fence*, p 101; וילנברג בעדותו מ-1945 טוען כי השתתף בישיבה בה הוחלט על רכישת נשק מן הוואכמנים. וילנברג העיד כי הוחלט שכורונז'צקי הוא שיהיה אחראי על הרכישה עצמה. וילנברג העביר לידיו לדבריו חבילה ובה 750 אלף זלוטי. את החבילה העביר לידיו לפני הצהריים ויצא ממשרדו. בחלוף זמן לא רב נכנס אליו קורט פרנץ. ראה עדות שמואל וילנברג, עמ' 31-32.

²⁷ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 402-404.

²⁸ אוגניוש טורובסקי בעדותו טוען כי בהיותו מסגר תיקן את מנעל מחסן הנשק והתחמושת והצליח לשכפל ממנו מפתח נוסף. הוא טוען כי ניצל את המפתח ביום ה-2 באוגוסט ושלף מהמחסן נשק ותחמושת. עדות אוגניוש טורובסקי, עמ' 2.

²⁹ עדות יעקב מילר, איו"ש, עמ' 3-4; עדות וולף שניידמן, עמ' 4. שניידמן טוען כי נותר רק אקדח אחד בידי המורדים מן הפריצה הזו.

³⁰ Strawczynski, *Escaping*, pp. 174-175. סטרבצ'ינסקי טען כי בסוף אפריל או תחילת מאי 1943 נקבע שוב יום למרד בטרבלינקה. "ביום זה היגיע הטרגספורט האחרון לאחר החיסול של גטו ורשה." אך גם עיתוי מרד זה לא צלח.

בסמיכות לאירוע זה, בסוף אפריל ובתחילת מאי 1943, הגיעו למחנה טרנספורטים מגטו ורשה. כמה מאות גברים וקבוצת נשים שהושארה מקרבם לעבודה הביאה אתה למחנה את בשורת המרד בגטו ורשה מחד ואת המידע על דיכוי מאידך.³¹ וילנברג העיד כי "הידיעה על המרד [בוורשה] חשמלה את כולם".³² מצד אחד היה בידיעה על לחימה יהודית בגטו ורשה, ממנו גורשו ונרצחו בטרבלינקה קרוב ל-300 אלף יהודים, משום תרומה לרוח המרד בקרב האסירים ולחיזוק שאיפתם להתקומם.³³ מאידך, דיכוי המרד בידי הגרמנים הוביל לתחושות של דכדוך בקרב השורדים שהובלו לטרבלינקה והפכו לחלק מסגל האסירים. סטרבצ'ינסקי כתב עליהם ביומנו: "הם היו מיואשים ופסימיסטים" וטענו כי 'אין לאן לברוח או להתחבא. כוחם של הגרמנים עצום ומקיף'.³⁴

יש לזכור שהתקופה הייתה לאחר המפלה בסטלינגרד ומידע שהגיע לאסירים היהודים בטרבלינקה מקריאה חשאית בעיתוני הגרמנים על קריסת הרייך בחזיתות השונות התקבלה בקורת רוח, אך תוך ידיעה ודאית שכידועי סוד הרצח וההשמדה, לא יותירו אותם הגרמנים בחיים.³⁵

בכדי לנסות ולהעריך את שהתרחש בחודשים הספורים שבין הכישלון בהשגת הנשק בשלהי אפריל 1943 לבין ביצועה של ההתקוממות ב-2 באוגוסט 1943, יש להפריד בין שני חלקי המחנה. בעקבות הברחת הנשק הכושלת ובעקבותיו ההכרח בדחיית מועד מרד הביאה לתחושת אכזבה בקרב פעילי המחתרת במחנה התחתון וכתוצאה מכך פעילותם פחתה. יחידים וקבוצות החלו אז בהתארגנות מחודשת לבריחות מטרבלינקה.³⁶ "שוב התחלנו לטוות את תכניות הבריחה האינדיבידואליות שלנו" כתב סטרבצ'ינסקי על כוונתו להימלט מהמחנה בתחילת מאי 1943. עם שותפיו לבריחה, אחיו זיגמונט וחברם מונייק הרשקוביץ, תכנן לנצל את האפלה ששררה בלילות באזור מגורי האסירים היהודים, שהגדר סביבו נבנתה אך טרם חובר החשמל. תכנית הבריחה מהמחנה כללה מעבר של האחים אחרי חצות מצריף מגוריהם לסדנת החייטות, שם אמור היה לחכות להם הרשקוביץ. כוונתם הייתה לנצל את קרבת הסדנא לגדר ולברוח מטרבלינקה. את המעבר מצריף המגורים שלהם לסדנא הכינו מראש, כשאוסקר סטרבצ'ינסקי בהיותו פחו הוציא את המסמרים

³¹ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 406. ארד מציין שמגורשים אלו הושארו לעבוד הן במחנה התחתון והן באזור ההשמדה במקום העובדים שנספו במגפת הטיפוס.

³² עדות שמואל וילנברג, עמ' 31. וילנברג כתב על הפעלת חומר נפץ שאירעה במהלך הגעת אחד המשלוחים מהגטו הלוחם.

³³ קון, המרד, עמ' 536; עדות יעקב מילר, עמ' 3

³⁴ Strawczynski, *Escaping*, p. 175

³⁵ Strawczynski, *Escaping*, p. 178; ארד, מרידות אסירים, עמ' 291

³⁶ Strawczynski, *Escaping*, pp. 175-176. סטרבצ'ינסקי כתב כי לאחר הכישלון בהשגת הנשק "שוב התחלנו לטוות את תכניות הבריחה האינדיבידואליות שלנו". אחיו זיגמונט, חברם מונייק הרשקוביץ והוא החליטו לברוח. לאחר שנמנעה בריחתו של מונייק התבטלה תכניתם. "זיגמונט רצה שנברח שנינו. לא יכולתי להכריע וברגע האחרון אומץ ליבי ותעוזתי הכשילו אותי."

מחלונות הסדנא כדי להקל עליהם את הכניסה והיציאה ממנה. הוכן ציוד נלווה לבריחה שכלל בין השאר כסף, חבלים וחוטך תיל אך התכנית השתבשה כאשר איש ס"ס מצא את הרשקוביץ במחבואו כשבדק את סדנת החייטות לפני סגירתה. זיגמונד סטרבצינסקי ניסה לשכנע את אחיו לברוח בכל זאת אבל אוסקר סטרבצינסקי התקשה לקבל החלטה "וברגע האחרון אומץ ליבי ותעוזתי הכשילו אותי", כתב לימים.³⁷

דוגמא נוספת לחיפוש המחודש אחרי דרכי בריחה קבוצתיות הייתה יוזמתו של בנימין רקובסקי, שמונה בסביבות ינואר 1943 ל"זקן" היהודים במקומו של גלבסקי. גם הבריחה אותה ביקש לזווג רקובסקי תוכננה לתחילת מאי 1943, ימים ספורים לאחר כישלון תכניתם של האחים סטרבצינסקי. רקובסקי תכנן בריחה של כ-15 אסירים, תוך ניצול עיתוי פינוי צריפי האוקראינים הסמוכים לגדר המחנה. הוא עמד זה מכבר בקשר עם שני אוקראינים, שסיפקו לו מזון ומשקאות חריפים ובתמורה לשוחד ניאותו לסייע לו בביצוע הבריחה מטרבלינקה.³⁸ כחלק מההכנות אסף רקובסקי כסף וזהב והסתירם בקיר צריף המגורים שלו. תכנית הבריחה הייתה להכין פתח מילוט בצריף החייטים, להסתתר בו ערב הבריחה, לפני נעילת האסירים בצריפיהם, ועל פי אות מוסכם שיינתן ממשתפי הפעולה האוקראינים, להימלט בעד הפתח דרך גדר המחנה המזרחית. הבריחה נקבע ללילה שבו שני האוקראינים אמורים היו להיות בתורנות שמירה. אלא שכבר בשלב ההכנות סוכלה התכנית כולה. חשד שעלה בקרב אחד מאנשי הס"ס, אוגוסט מיטה, מפקד "המרפאה", הוביל לחיפוש פתע בחדרו של רקובסקי ולגילוי תיק עמוס בכספים ובזהב. הוא הובל מידיית ל"מרפאה" ושם נרצח.³⁹

נראה כי בחודשים יוני עד תחילת יולי 1943 נמשכה עבודת הוועד אך באורח מצומצם בלבד. רק מיעוט מקרב האסירים, כמה עשרות בלבד, היה שותף סוד הן לרעיון והן לתכנון המרד הצפוי. המהנדס גלבסקי, שחזר לאחר החלמתו ובעקבות רצח רקובסקי לתפקידו, כזקן היהודים, הצטרף לוועד והפך לדמות מרכזית בו. לצדו צורפו גם קאפו מונייק שעמד בראש יהודי החצר, רודי מסאריק, יהודי למחצה, שהיה סגן בצבא הצ'כי ורודק לוברניצקי מפלוצק, שהיה אחראי על מוסד הרכב. הוועד המארגן בהנהגתו של גלבסקי המשיך להתכנס במסווה של פגישות עבודה, לרוב בבית המלאכה לחייטות.⁴⁰ תכנונו האופרטיבי של מבצע ההתנגדות והמרד בטרבלינקה התגבש והלך, אך

Strawczynski, *Escaping*, p. 176³⁷

שם, עמ' 176³⁸

שם, עמ' 176-177; ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 405-406³⁹

⁴⁰ חלק ניכר מפעילי המחתרת היו בעלי רקע צבאי. עדות מריאן פלאטקביץ, איו"ש, O.3/4229, עמ' 6

ההחלטה על העיתוי בוששה לבוא. הדחייה בקבלת ההחלטה הייתה תוצאת הקונפליקט אתו התמודדו ראשי הוועד בחודשי מאי יוני עד תחילת יולי 1943: מצד אחד, התנהלות רגועה יחסית של הסגל הגרמני הביאה להטבה במצבם הקיומי של כ-850 האסירים בטרבלינקה ובפרט בזו של כ-500 אסירי המחנה התחתון. מאידך, ידעו ראשי הוועד בוודאות, כי כל פעולה של מרד במחנה תביא לקרבנות רבים בנפש. נוכח הדילמה האנושית הזו נדחתה קבלת ההחלטה.⁴¹

בתחילת יולי 1943 חלו התפתחויות שהביאו להאצה במהלכי תכנון המרד. מתוך עיתונים שנגנבו ממגורי הגרמנים למדו האסירים על תבוסת מוסוליני ועל ניצחונות הצבא הסובייטי. האמונה בהתמוטטותו הקרובה של הרייך לצד הידיעה שנוכח תבוסה לא יושארו בחיים הובילה גם את הסקפטיים מבין האסירים לתבונה שאין להם מה להפסיד.⁴² לכך יש להוסיף את האולטימטום, שהוצג על ידי אסירי אזור ההשמדה, אשר נוכח סיומה הקרב של אופרציית שריפת הקרבנות דרשו מהוועד המארגן במחנה התחתון לקבוע מועד למרד לא יאוחר מראשית אוגוסט ולא ינקטו בצעדים עצמאיים. התפתחויות אלה הביאו לקביעת מועד ההתקוממות.⁴³

העברתם של בלוך ופרידמן לעבודה באזור ההשמדה העתיק את פעולת המחנתת גם לאזור זה של המחנה.⁴⁴ את פעולתם של אסירי אזור ההשמדה ליוותה הידיעה שכוחו של המרד המתוכנן טמון בהתרחשותו בשני חלקי המחנה. התיאום הושג באמצעות יעקב ויירניק, נגר מומחה, שהיה מאסירי אזור ההשמדה אך בשל כישוריו הועסק בידי הגרמנים גם במחנה התחתון.⁴⁵ התארגנותם למרד של אסירי אזור ההשמדה הייתה שונה מזו של אסירי המחנה התחתון: בעוד גלבסקי שימש ככוח המניע בהתקוממות, הרי "זקן היהודים" באזור ההשמדה-המחנה העליון, זינגר, היה ידוע בשיתוף הפעולה שלו עם הגרמנים וכל תכנית מחתרתית תלויה הייתה בראש ובראשונה בהסתרתה ממנו.⁴⁶ נשק לא היה בר השגה באזור זה של המחנה ולכן תכנון ההתקוממות כלל שימוש בכלי עבודה בלבד. תחושת הדחיפות בקרב אסירי אזור ההשמדה הייתה מואצת פי כמה נוכח הידיעה שמלאכת שריפת הגויות

⁴¹ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 408-409

⁴² Strawczynski, *Escaping*, p. 178

⁴³ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 411-412; עדות טייגמן משפט אייכמן, עמ' 10; Strawczynski, *Escaping*, pp. 178-179

⁴⁴ עדות שמעון גולדברג, עמ' 3

⁴⁵ ויירניק, **שנה בטרבלינקה**, עמ' 77, 80, 82-83, 88-89

⁴⁶ זקן היהודים הראשון באזור ההשמדה היה יהודי ושמו בלאו. אחר כך החליפו אותו באסיר ששמו זינגר. שניהם היו ממוצא

אוסטרי. ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 188

וטשטוש עקבות הרצח עומדת להסתיים. ודאות הקץ הקרב היא שהביאה אותם להגשת האולטימטום לאסירי המחנה התחתון.⁴⁷

התאריך שנקבע לבסוף היה יום שני, ה-2 באוגוסט 1943 והשעה, לפי מרבית העדויות, נעה בין ארבע לחמש אחר הצהריים.⁴⁸ תכנון המרד במחנה התחתון כלל הצטיידות בנשק ממחסני הגרמנים, חיסול אנשי ס"ס באמצעות הזמנתם לבתי המלאכה ובריחה ליערות בחסות החשכה. בעוד שתוכנית הוצאת הנשק עובדה לפרטיה, כמו גם חיסול הגרמנים והרס המחנה, הרי השלב שלמעשה לא תוכנן, היה שלב הבריחה וההתארגנות ביער. אף שתוכנית המרד נותרה חסויה ומוסתרת, רבים מן האסירים, בשני חלקי המחנה, ידעו כי קיימת מחתרת וחשו כי הולך ונרקם מהלך של מרי ובריחה. ביום המרד עצמו שררה במחנה התחתון אווירת ציפייה ומתח ורבים הכינו עצמם למילוט על ידי אריזת בגדים והוצאה ממסתור של כספים ודברי ערך. פלאטקביץ' העיד על התנהלותו של גלבסקי שעבר באותו יום בין בתי המלאכה הרגיע את הרוחות, הקפיד שתישמר שגרת עבודה אך במקביל נשא נאום הכנה למרד: "תזכרו, הקרב יהיה קשה, אבל תדעו לכם, למען האימהות שלכם, למען האחים והאחיות שלכם, למען הדם השפוך שלנו..."⁴⁹

ביום המרד, ה-2 באוגוסט 1943, בשעה 13:00, ערך גלבסקי את מסדר הצהריים היומי ולאחריו התפזרו האסירים למקומות עבודתם. חלק מקבוצות העבודה תוגברו בחברי מחתרת ובאנשי הוועד המארגן. אלה התפזרו בין חלקי המחנה בכדי שיוכלו לפקד על המבצעים המתוכננים. גלבסקי, המפקד, התמקם באזור ה"מרפאה", בקרבה למקום הנוח ביותר לבריחה, בעוד האגרונום סדוביץ' התמקם באזור גן הירק הסמוך למחסן הנשק ומשם פיקח על הוצאת הנשק.⁵⁰

בשעות אחר הצהריים המוקדמות של אותו יום יצאה מהמחנה קבוצה של אנשי ס"ס ואוקראינים בראשותו של קורט פרנץ, סגן מפקד המחנה, לרחוץ בנהר הבוג. יציאתם של ארבעה אנשי ס"ס ו-16 אוקראינים החלישה את אבטחת המחנה והיעדרותם בשלב הראשון של המרד סייעה למורדים.⁵¹

⁴⁷ עדות יז'י רייגרודזקי, עמ' 10; Jerzy Rajgrodzki, "Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblince," *BŻIH* 25 (January–April 1958), pp. 114 (להלן: Rajgrodzki, Jedenaście miesięcy).

⁴⁸ תכנון השעה לקח בחשבון את הגעתה היומית של רכבת ובה אסירים פולנים ויהודים מטרבלינקה I. עדות שמואל רייזמן, איו"ש, M49E/687, עמ' 6-7.

⁴⁹ עדות מריאן פלאטקביץ', איו"ש, 0.3/4229, עמ' 5; שמואל רייזמן העיד על כך שגלבסקי ביצע אז חלוקה אחרונה לקבוצות "לחיצת היד הלבבית האחרונה ללא מילים מהמפקד שלנו שאיחל לנו שעבודה תבוצע בשלמות ובכבוד, הוציאה דמעות מעיניהם של בעלי האופי החזק ביותר. אף אחד לא היה מסוגל באותו רגע לשלוט בעצמו". שמואל רייזמן, "דער אויפשטאנד אין טרעבלינקער לאַגער", *קהילת ונגרוב: ספר זיכרון*, בעריכת משה תמרי, יוצאי ונגרוב בישראל בהשתתפות יוצאי ונגרוב בארגנטינה, תל אביב תשכ"א, עמ' 221 (להלן: רייזמן, דער אויפשטאנד).

⁵⁰ ארד, *מבצע ריינהרד*, עמ' 420.

⁵¹ שם, עמ' 421.

פעולות ההכנה לקראת המרד, החלו מיד אחרי מסדר הצהריים עם ביצוע חבלה במשוררין שהוצב סמוך למגורי הס"ס. שעה 14:00 הייתה השעה שנקבעה בתכנית להוצאת כלי נשק, רימונים ותחמושת ממחסן הנשק, אך חל עיכוב מה בפעולה. בשל נוכחות לא צפויה של איש ס"ס באזור.⁵² שני מנקים – פוצרים החלו, כחצי שעה לאחר מכן, בהוצאת הנשק ממחסן הכלים שהיה ממוקם בסמיכות למגורי הגרמנים. היה זה מבצע סבוך שדרש פריצה מתוחכמת, הסוואה של כלי הנשק עם הוצאתם, הובלתם בהסתר כפסולת בניין לעבר מוסך סמוך וחלוקתם בין חברי המחותרת. במקביל להוצאת הנשק בוצעו הכנות להצתת המחנה, כאשר חבר מחותרת, שעבד בחיטוי מבנים התיז באותו יום דלק במקום חומר חיטוי על מבני המגורים, המחסנים ובתי המלאכה שהיו מלכתחילה בנויים מעץ ולכן דליקים.⁵³

ויירניק הגיע ביום המרד למחנה התחתון בשעות הבוקר וקיבל אז מידע על שעת האפס לפתיחתו. בשבו לאזור ההשמדה סמוך לשעת הצהריים הודיע על כך לאנשי המחותרת.⁵⁴ הכנות מקדימות בוצעו עוד קודם לכן. המשוכה עליה נאלצו להתגבר הייתה הנוהל לעבוד בשריפת גוויות עד שעות הצהריים ואז לכלוא את האסירים בצריף המגורים שלהם. למתכנני המרד נדרשו אנשים בעלי יכולת פיזית, שיוורשו לעבוד בשטח המחנה גם בשעות הצהריים, ולשם כך יצוידו באתים, גרזנים וקלשוניים. אלה נועדו לשמש עבורם אמצעי תקיפה עם פרוץ המרד. באותו יום אישרו הגרמנים לקבוצה של 30 איש להמשיך לעבוד בשרפת הגוויות ולקבוצה של 5 אסירים בראשותו של זילו בלוך, מפקד המרד באזור ההשמדה, לצאת לשאוב מים מהבאר, שהייתה ממוקמת במרכז, ואפשרה מוטת שליטה על האזור כולו.⁵⁵

תכנית המרד שובשה בשל אירוע שאיש לא יכול היה לצפותו מראש - ביקור ספונטני של הממונה על המחנה התחתון, קיטנר, באזור מגורי האסירים. קיטנר ניפגש שם עם קובה, ראש צריף ומלשין ידוע. הדיאלוג בין השניים עורר אי נוחות וחשש בקרב מארגני המרד שמא חש קובה באווירת התסיסה בקרב האסירים והעביר מרחשי ליבו למפקד הגרמני. בצאתו ממגורי האסירים נתקל קיטנר בצעיר שלא אמור היה להימצא באזור זה בשעות העבודה. חיפוש שערך בכליו הוביל לגילוי כסף שהוכן על ידו לקראת הבריחה הצפויה. קיטנר היכה את הצעיר והוליכו לכיוון שער היציאה

⁵² שם, עמ' 421

⁵³ עדות יעקב מילר, עמ' 5

⁵⁴ ויירניק, *שנה בטרבלינקה*, עמ' 88-89

⁵⁵ ארד, *מבצע ריינהרד*, עמ' 422-423

ממגורי האסירים. מאחר וחברי המחתרת חששו מחקירתו של הצעיר הוחלט על התנקשות בקיטנר. הירייה באיש הס"ס הייתה למעשה האות לפרוץ המרד, מרד שפרץ בטרם הושלמה הוצאת הנשק מהמחסן ובטרם היה סיפק בידי חברי המחתרת להשלים את חלוקת הנשק שהוצא.⁵⁶

גלבסקי, מפקד המרד, שהתמקם כאמור באזור ה"מרפאה", היה עם פרוץ המרד רחוק ממרכז המבצע, שנוהל באזור המיון ובעיקר באזור מגורי הגרמנים. הדבר הביא להיעדר יד מכוונת במהלך האירועים. חלק מחברי המחתרת המשיך במשימות שהותוו עוד במהלך שלבי התכנון: הצתת מחסני הדלק, הבערת אזור בתי המלאכה, פתיחה באש על אוקראינים שהיו בתפקידי אבטחה במגדלי השמירה שהקיפו את המחנה. אך רוב האסירים, מאות במספר, שלא היו שותפים למידע אודות המרד ושלביו, היו שרויים נוכח היריות והלהבות, בתחושת בהלה וחוסר ודאות. הם הבינו שמתרחש מרד ועם זאת, עקב הכאוס והיעדר ההכוונה, חלקם הגדול החל להתרוצץ ברחבי המחנה אחוז בהלה ו שנותרו משותקים. באזור מגורי האסירים היהודים במחנה ובבתי המלאכה התרכזו כ-300 אסירים שניסו לברוח מן החצר החסומה. בעזרת פלאיירים וגרזנים הם חתכו את חוטי התיל והמחסומים. חלקם רץ לכיוון אזור ההשמדה, המחנה העליון, וחלקם האחר רץ לכיוון הגדר החיצונית של המחנה התחתון באזור הקבלה.⁵⁷

דווקא באזור ההשמדה, בו המתינו האסירים לאות הפתיח למרד וחסרו את ציוד הלחימה של המחנה התחתון, הצליחו האסירים היהודים להשתלט במהירות על המחנה באמצעות פגיעה בשומרים האוקראינים, חטיפת נשקם ושריפת חלק מצריפי המגורים של האסירים היהודים.⁵⁸ נראה כי חלק ניכר מאסירי אזור ההשמדה הצליחו לנוס בבהילות לעבר הגדרות ולברוח אל מחוץ לשטח המחנה. אליהם הצטרפו כאמור חלק מאסירי המחנה התחתון.⁵⁹

⁵⁶ ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 424; על פי רייזמן ההחלטה להקדים את שעת המרד קשורה הייתה במתח ששרר במחנה בקרב האסירים ובאובדן שליטה של חברים חלשים ובלתי ממושמעים שהחלו להיפרד אחד מהשני. חשדותיו המתגברים של קיטנר הובילו להתיעצות של גלבסקי, לייכרט, סודוביץ קורלאנד ואחרים. הם חששו מהחלטה של קיטנר על איסוף האסירים והיסול כולם ביריות. לכן הוחלט על פעולה מידית. ראו: רייזמן, דער אויפשטאנד, עמ' 222.

⁵⁷ שם, עמ' 424-425; פרלשטיין מציין כי בשל הקדמת המרד לא הספיק לבצע את תפקידו – ניתוק כבלי הטלפון – לכן קרע את חוטי התיל בכדי להגיע ליציאה האחורית מהמחנה. ראו, עדות ליאון פרלשטיין, איו"ש, M49E/106, עמ' 4.

⁵⁸ סוניה לבקוביץ' שהייתה אסירה באשור ההשמדה בעת המרד הדגישה בעדותה כי ז'ילו בלוך החזיק רובה ביד אותו הוציא ככל הנראה מאוקראיני שהרג. לבקוביץ' זכרה כיצד ז'ילו שכב ליד הבאר ואפשר לבחורים לפרוץ מהצריף לכיוון גדר המחנה. ראו, עדות סוניה לבקוביץ', איו"ש, O.3/4181, עמ' 1-4.

⁵⁹ עדות אליאס (אליהו) רוזנברג, עמ' 10

כ-25 אנשי הס"ס שנותרו במחנה וכ-80 האוקראינים שהיו ממוקמים במגדלי השמירה החלו לטווח באסירים שהתרכזו בבהלה באזור הגדרות בניסיון למצוא פתחי מילוט.⁶⁰ נראה כי מאות אסירים נורו בשטח המחנה ובהיקפו וכן במהלך מנוסתם לעבר פאת היער הסמוכה. עד מהרה התעשת הסגל הגרמני והזעיק תגבורת שהגיעה הן ממחנה העונשין טרבלינקה I, והן מקרב כוחות המשטרה, הזינדרמריה, משמר הרכבות ומכבי האש שהגיעו מאזור מלקיניה ועיירות הסביבה.⁶¹ מטרתם הייתה להקיף את האזור ולחסום ככל הניתן את נתיבי הבריחה. המצוד נוהל בראשיתו בשעות אחר הצהריים המאוחרות כשהאיר עדיין האור והאסירים היו בשלבי מילוט לעבר יערות הסביבה. הקדמת שעת פרוץ המרד הייתה בעוכרי המורדים. הם תכננו מילוט על סף החשכה, שינטרל את יכולת המעקב אחריהם. הקדמת שעת פרוץ המרד בשעה לערך והמילוט המהיר מהמחנה, תוצר הכאוס ואובדן השליטה, היו לרועץ מבחינתם של הבורחים. הם נמלטו כשהם חשופים ליריות השומרים האוקראינים שצלפו בהם ממגדלי השמירה.⁶² לאחר פרק זמן לא ארוך הם מצאו עצמם מוקפים בחוליות מעקב וחיפוש, שנעזרו בתושבים המקומיים לצורך מציאתם והסגרתם של הבורחים.

⁶⁰ מספרם של אנשי הס"ס במחנה נע בין 30 ל-40. מספרם של הוואכמנים האוקראינים נע בין 90 ל-120. לאור היעדרותם של 4 אנשי ס"ס ו-16 אוקראינים, זהו ככל הנראה הסגל שנותר במחנה. ארד, **טרבלינקה**, עמ' 38.
⁶¹ על הצטרפות סגל טרבלינקה I למצוד אחר בורחי המרד בטרבלינקה II ראה עדות ז'פקה מנדל, איו"ש, O.33/884, עמ' 30;
על הגעת אנשי ס"ס ממלקיניה ומשדה התעופה הסמוך בקוסוב, כמו גם יחידת ס"ס מוורשה, ראה: עדות יעקב מילר, עמ' 6.
⁶² חלק מן הנמלטים הגיעו לכפרי האזור כשהם פצועים. עד פולני תושב כפר באזור העיד כי "הם נאלצו להיכנס לבית כלשהו בכדי לחבוש את פצעייהם". כמו כן סיפר על אישה ירויה שהתחננה שיירה בה ויגאל אותה מסבלה. היא נפטרה לבסוף מפצעייה. העד מדגיש כי המשטרה הפולנית לא עשתה דבר לעזרת הנמלטים מאחר והגרמנים איימו עליהם. ראה עדות Kalembasiak Michala, איו"ש, M49E/4870, עמ' 3

ג. הישרדותם ואובדנם של הבורחים

ההיסטוריון יצחק ארד בספרו "מבצע ריינהרד" מעריך כי ביום המרד היו בטרבלינקה כ-850 אסירים. יותר מ-100, רובם חולים וחלשים, שלא יכלו או העדיפו שלא לברוח, נותרו בשטח המחנה. מחצית מהאסירים שהשתתפו בהתקוממות ובבריחה, קרי כ-350 איש נהרגו במחנה עצמו או בקרבת הגדרות במהלך המילוט הראשוני. מספר דומה של אסירים הצליח לפרוץ את משוכת הגדרות ולברוח אל היער הסמוך. להערכתו של ארד כמחציתם נתפסו כבר במהלך היממה הראשונה שלאחר המרד, כתוצאה ממחסומי דרכים, מרדפים וסריקות שקיימו הגרמנים ועוזריהם. ארד סבור שכ-200 מהאסירים שרדו את המצוד המידי אך כמחציתם נתפסו בחודשים שלאחר מכן, אם במהלך סריקות גרמניות נרחבות שנערכו בטווח של עשרות קילומטרים מטרבלינקה ואם כתוצאה מהסגרה לידי הנאצים ורצח שבוצע בידי איכרים מקומיים.⁶³ מסקנתו של ארד היא, כי יותר ממאה מהבורחים הצליחו להימלט מטרבלינקה והתפזרו ברחבי הגנרלגוברנמן ואף מחוצה לו, מביניהם שרדו בסופה של המלחמה כ-70 איש לכל היותר.⁶⁴

ברצוננו לבחון את נתיבי בריחתם של האסירים: מה היו יעדיהם? מהם המכשולים בהם נתקלו? לאיזה יחס זכו מן האוכלוסייה המקומית? היכן מצאו מילוט ולבסוף האם שוחררו ושרדו? נראה כי המחתרת והוועד המארגן במחנה טרבלינקה היו מרוכזים טרם המרד בתכנון שלביו ובהיערכות לקראתו ולא הקדישו דיונים אופרטיביים להתארגנות ולדרכי ההישרדות לאחר המילוט הראשוני. בידודם המוחלט כאסירי מחנה השמדה ניתק אותם מזה זמן ממציאיות הקיום שמחוצה לו. לבד מכך היעדר שימת לב ליום שאחרי קשורה ככל הנראה לעובדה שחלק נכבד מהמתכננים היה סקפטי מאוד ביחס לסיכויי המילוט וההישרדות: שמואל גולדברג מסטוצ'ק כתב: "זו הייתה התקוממות של מיואשים, של כאלה שאין להם מה להפסיד, כי ממילא עבור כולנו, מי קודם ומי אחר כך, יגיע המוות".⁶⁵ גולדברג ציטט חשמלאי בשם יענקלה שאמר לפני המרד כי "ממילא אין מה להפסיד אז שלפחות נמות בצורה אנושית וגם נהרוג כמה מרוצחינו".⁶⁶ זאב קורלאנד, הקאפו של "המרפאה"

⁶³ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 435

⁶⁴ שם, עמ' 520-521

⁶⁵ גולדברג, סטאק, עמ' 433

⁶⁶ גולדברג, סטאק, עמ' 433; Lewandowska, Stanisława, Powstania zbrojne w obozach zagłady w Treblince i Sobiborze, **Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej** 35, 1993, p. 118 (להלן: Lewandowska)

השביע אור ל-2 באוגוסט 1943, ליל המרד, את הוועד המארגן ודרש כי יילחמו למען כבוד העם היהודי עד טיפת הדם האחרונה".⁶⁷ לצד גילויי סקפטיות נזכרת בעדויות גם תכנית שהגו האסירים לקראת המרד שכללה הריגת גרמנים ואוקראינים ויציאה במכוניות משא של המחנה לכיוון היער במטרה להצטרף לקבוצות פרטיזנים או להקים מחלקות פרטיזניות משל עצמם.⁶⁸ יער ביאלובייסקה, הממוקם כ-60 ק"מ דרומית מזרחית לביאליסטוק נזכר על ידי כמה מהניצולים כיעד בריחה.⁶⁹ מחשבה ראשונית זו של האסירים לא הייתה מעוגנת במידע קונקרטי על התארגנות של פרטיזנים ביערות. הם סברו שריחוק ממוקדים רבי אוכלוסייה יגן עליהם ולכן חתרו לבריחה לאזורים מיוערים.⁷⁰

חלק מן הקשיים בהם נתקלו הבורחים היה קיומו של מעגל ראשון של כפרים, ששכנו מרחק של ק"מ ספורים מטרבלינקה, והפכו למן הקמת המחנה לחלק מתעשיית כסף הקשורה בשוד הקרבנות שבוצע בו. לכפרים כמו וולקה אוקרונגליק (Wólka Okrąglik) וזלוטקי (Złotki), שאדמותיהם גבלו במחנה, הגיעו אנשי הסגל, הגרמנים והאוקראינים, והוציאו את הכספים הזמינים שהיו ברשותם על קניית משקאות וצריכת זנות.⁷¹ ריבוי הבריחות מהמחנה ומפגשיהם התכופים של תושבי האזור עם הבורחים, הביא לכך שמבחינתם כל יהודי שהגיע מטרבלינקה נמצאים עליו או אתו סכומי כסף ופריטי רכוש יקרי ערך. ידיעה זו הביאה לריבוי מקרים בהם נשדדו הבורחים, הוסגרו לגרמנים ואף נרצחו בידי מקומיים. החוקרת פרקובה מדגישה, שאסירי המחנה היהודים ידעו, שאם בורחים חשוב לברוח רחוק ולא להתעכב בסביבת המחנה, כי הכפרים שהיו מרוכזים באזור היו המסוכנים ביותר.⁷² מי שברחו במהלך המרד ידעו זאת ונוכח הכוחות הגרמניים הגדולים שנעו בשטח הם ניסו להתרחק ככל הניתן מסביבת המחנה. שמעון גולדברג התייחס בעדותו למעגל הכפרים בסביבת המחנה: "הכפרים באזור טרבלינקה וולקה, ליפקי (Lipki) וקוסוב לא אהדו

⁶⁷ רייזמן, דער אויפשטאנד, עמ' 221.

⁶⁸ עדות טייגמן משפט אייכמן, עמ' 7

⁶⁹ Rajgrodzki, Jedenaście miesięcy, pp. 116-117; עדות טייגמן משפט אייכמן, עמ' 7

⁷⁰ יאן גרבווסקי, ציד היהודים – בגידה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני, יד ושם, 2016, עמ' 234

⁷¹ הכפרים בסביבתו המידית של המחנה הפכו למוקד משיכה לתעשיית הזנות שהגיעה לאזור מכל רחבי פולין. Prekerowa, Teresa, Stosunek ludności polskiej do żydowskich uciekinierów z obozów zagłady w Treblince, Sobiborze i Belzcu w świetle relacji żydowskich i polskich, **Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej** 35, 1993, p. 103 (להלן: Prekerowa); Rusiniak, pp 203-204. עדות מנדל ז'פקה, איו"ש, O.33/884, עמ' 22. במקביל לכך התנהל כל זמן קיומו של המחנה גם שוק שחור הן ביישובים הנזכרים והן ביערות הסמוכים לטרבלינקה. כך למשל ראו: קזשעפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 121-122; Strawczynski, *Escaping*, p. 151; Prekerowa p. 103 ⁷²

אותנו. אפשר לומר שכל הכפרים בסביבה שדדו ומסרו אותנו לגרמנים... אולי היו מקרים יוצאי דופן אבל הם היו מעטים מאוד... הם עזרו לגרמנים לתפוס יהודים ובעצמם ערכו מצוד ביערות, תפסו יהודים והוליכו אותם לגרמנים. עבור זה לא קיבלו דבר מהגרמנים, עשו זאת מתוך אנטישמיות.⁷³ כבר במהלך המצוד הראשוני הבטיחו הגרמנים לתושבים המקומיים תמורה חומרית של וודקה ושקי סוכר אם יסגירו יהודים.⁷⁴ האפשרות להרוויח באמצעות הסגרת הבורחים לגרמנים הביאה להתנפלויות עליהם מצדם של כפריים פולנים. אוסקר סטרבצ'ינסקי נתפס בידי פולנים חמושים ביער הסמוך לטרבלינקה. אחיו זיגמונט, שנמלט עמו ולא נתפס על ידם, ניסה לשחדם בכדי שישחררו את אחיו, אך הפולנים סירבו והתעקשו לקחת אותו לעיירה הסמוכה ולהסגירו לגרמנים. אוסקר סטרבצ'ינסקי הצליח לבסוף להימלט, לאחר שפגע בפולני שהחזיק בו בגרון אותו הצליח להסתיר.⁷⁵

סוניה לבקוביץ' סיפרה בעדותה על רצח בורחים בידי איכרים מתוך תאוות בצע ותנחום גרינברג כתב על כך שבמהלך בריחתו מהמחנה ראה גופות של יהודים שנרצחו במהלך מנוסתם ומגפיהם הורדו מעל רגליהם על ידי רוצחיהם.⁷⁶ וילנברג היה עד להסגרת קבוצה של בורחים מטרבלינקה. הוא ראה אותם מובלים בעגלת איכרים ועליה שוטרים פולנים כשהם קשורים בתיל דוקרני.⁷⁷ היכרותם של המקומיים הן עם הסגל הגרמני והאוקראיני והן עם פוטנציאל הרווח הטמון בבורחים הוא שהפך את האזור הזה למוקד של הסגרה ושיתוף פעולה.⁷⁸ במציאות זו של מצוד גרמני רב היקף אחר הבורחים ויחס עוין של האיכרים בפרט במעגל הכפרים הקרוב לטרבלינקה, הצליחו רק חלק מהבורחים, להערכתנו בסביבות ה-200, להיחלץ מן האזור הקרוב ולהמשיך בבריחתם.⁷⁹

⁷³ שמעון גולדברג ציין כי פולנים מהכפר מלישבה (Maliszewa) גם ערכו מצוד אחר יהודים ואם תפסו מישהו מסרו אותו לגרמנים. ראה עדות שמעון גולדברג, איו"ש, M.49.E/656, עמ' 3. ברברה אנגלינג בספרה מצטטת חלקים מעדותו של גולדברג בתארה יהודים שברחו ממחנות עבודה או השמדה ונזקקו לסיועה של האוכלוסייה המקומית. ראה: Engling, p.57.
⁷⁴ עדות קלמן טייגמן O.3/1586, עמ' 8; חיל רייכמן, **אני היהודי האחרון**, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2011, עמ' 134 (להלן: רייכמן, היהודי האחרון); וילנברג כתב על מודעה אותה ראה בחדר המתנה של רופא בשדלצה. בהודעה נאמר כי שלוש מאות שוודים יהודים ברחו והאוכלוסייה הוזהרה שלא לעזור להם. עוד נאמר כי יש מבניהם נגועים במגפת הטיפוס וכי ניתן להכירם לפי ראשיהם המגולחים. ראה וילנברג, **מרד בטרבלינקה**, עמ' 147-148.

⁷⁵ Strawczynski, *Escaping*, p. 187

⁷⁶ ארד, **טרבלינקה**, עמ' 227; גרינברג תנחום, "המרד בטרבלינקה: קטעי עדות", **ילקוט מורשת ה'** (ניסן תשכ"ו), עמ' 64

⁷⁷ וילנברג, **מרד בטרבלינקה**, עמ' 144

⁷⁸ לבנדובסקה מדגישה כי לאסירים לא היו תעודות אישיות וכל מעצר בידי פטרול משטרת או אחר חשף אותם מידית. ראו:

Lewandowska, pp. 115-116

⁷⁹ הבאנו לעיל את חישוביו של ארד בנדון. נראה כי כ-200 הצליחו לחצות את ימי המצוד המיידים שלאחר הבריחה והחלו במאבק ההישרדות. פחות ממחציתם שרדו עד השחרור.

הבריחה מהמחנה התנהלה תוך כדי מילוט בהול בקבוצות גדולות של אסירים, אך מתוך הבנה שיקל על הגרמנים לתפוס אותם כך ושלא יצליחו למצוא מקומות מסתור, החלו הנמלטים להתפצל לקבוצות משנה.⁸⁰ אהרון גלייט היה חלק מקבוצה של כחמישים איש שנמלטה מאזור ההשמדה במחנה. היה ברור לו שלא ניתן יהיה להימלט בעילות עם קבוצה גדולה כל כך ולכן אסף את הבורחים והודיע כי יתחלקו מעתה לחמש או שש קבוצות. "אבל אף אחד לא רצה להיפרד. אחד אחז את השני. אז סיכמנו עשרה אנשים בשקט, שבלילה אנחנו העשרה נלך."⁸¹ הדינמיקה העולה היא של רצון להיוותר בקבוצה רחבה אך מוכרת, למול הידיעה הקוגניטיבית שבתנאי מרדף אלה לא ניתן יהיה למצוא מקלט לקבוצה גדולה של בורחים. באותו לילה יצא גלייט עם קבוצה שמנתה כתריסר יהודים מהם נותרו בהמשך הבריחה חמישה.⁸² רוב הבורחים נעו בקבוצות שמנו בתחילה בין עשרה לעשרים יהודים, אך ישנן עדויות על מי שבחרו במכוון לנסות ולהינצל כשהם נודדים לבדם.⁸³

הניסיון למפות את הסיבות לאובדן נמלטים רבים במהלך הבריחה הראשונית מהמחנה לצד ניתוח דרכי ההצלה וההישרדות של אחרים, לוקים בבעיה מתודית בסיסית: הרבים שנתפסו בידי הגרמנים, האוקראינים או משתפי פעולה מקרב האוכלוסייה המקומית לא הותירו רישום או תיעוד, זולת אזכורים ספוראדיים בעדויות הניצולים והערות בעדויותיהם של פולנים שחיו באזורי המילוט השונים אליהם הגיעו הבורחים במהלך המרד. העדויות שמסרו הניצולים עוסקות בחלקן הגדול בחייהם כאסירים בטרבלינקה. אודות קורותיהם לאחר המרד הם ממעטים בדרך כלל למסור פרטים, למעט מי שניצלו בידי מי שהוכרו לימים כחסידי אומות העולם.⁸⁴

רק חלק קטן מהבורחים בזמן המרד בטרבלינקה היו תושבי העיירות הסמוכות למחנה, שגורשו אליו בתקופת הבנייה ושרדו בו משך יותר משנה. מעדויות השורדים עולה כי כל הבורחים שהגיעו לטרבלינקה מסטוצ'ק והאזור נמלטו לאחר המרד לעיירתם ומצאו מסתור בה ובסביבתה. חלקם

⁸⁰ עדות טייגמן משפט אייכמן, עמ' 8; עדות יחיאל רייכמן, יידיש, איו"ש, עדות יחיאל רייכמן O.33/4821, עמ' 63; Strawczynski, *Escaping*, p. 181

⁸¹ עדות אהרון גלייט, איו"ש, O.3/3989, עמ' 10-11

⁸² גלייט אינו מפרט מה אירע לבורחים מקבוצתו ובאילו נסיבות פחת מספרם. עדות גלייט, עמ' 10-11

⁸³ עדות פנחס אפשטיין, איו"ש, מס' פריט 3561624 (עדות שטרם קוטלגה). ברח לבד. נע בין שדות וכפרים. כמה ק"מ לפני ורשה פגש שני בורחים. אחד בשם יענקל מפיוטרקוב ואחד בשם מוטלה מצ'נסטוכובה. מוטלה נכנס לכפר להחליף כסף ולא חזר. אפשטיין המשיך ללכת עם יענקל עד פיוטרקוב, עירו של האחרון, ומשם והמשיך אפשטיין לבדו לצ'נסטוכובה שם נעזר בגוי אותו הכיר; גם יעקב וירניק הגיע לוורשה לבדו כשהוא מסתתר ברכבת משא.

⁸⁴ הגעתי ליותר משמונים שמות של נמלטים מטרבלינקה במהלך המרד ששרדו וישנה עדות עליהם או שלהם. לא כל העדויות מבהירות את אופן ההצלה. בחרתי לכן לא לערוך סטטיסטיקה אלא להאיר היבטים משמעותיים בסיפורי הבריחה, המילוט לצד רצח הבורחים.

הסתייעו במקומיים, אתם היו בקשר טרום המלחמה. אחרים הגיעו למחנות משפחתיים שהתהוו ביירות הסמוכים לעיירה.⁸⁵ כך לדוגמה וולף שניידמן, יליד סטוצ'ק, אשר ברח במהלך המרד לכיוון עיירתו. התלווה אליו יהודי נוסף שנמלט עמו מהמחנה. שניידמן, שהכיר היטב את האזור, בחר נתיב בריחה שעבר בין שדות תפוחי אדמה וחטיטה וכך נמלט מן הפטרולים הגרמניים. משהגיע לסטוצ'ק פנה לאיכר אותו הכיר עוד טרום המלחמה, אך הוא סירב לספק סיוע. שניידמן וחברו עברו ליער בקרבת סטוצ'ק שם פגשו שני יהודים שהסתתרו בו מזה כשנה. שניידמן והבורח הנוסף הצליחו לקחת עמם כסף לפני בריחתם מטרבלינקה ובעזרתו התקיימו ביער ורכשו מזון מאיכרי הסביבה. איכר אחר אותו הכיר שניידמן סייע להם בכך שהעביר מידע על התנהלות הגרמנים והזהיר אותם מראש מפני חיפושים. כך שרדו ביער כשנה עד הגעת הרוסים.⁸⁶

הגרמנים הפעילו כוחות חיפוש בעיירות אלה גם שבועות לאחר המרד וחלק מן הבורחים נרצח כשמקומות המסתור שמצאו בקרב משפחות מקומיות התגלו, והמצילים נרצחו עם היהודים אותם ביקשו להציל. חיים צ'כנובייצקי, יליד סטוצ'ק, סיפר, כי ברח עם אחיו לאחר המרד ליערות סטוצ'ק, אותם הכירו היטב, אך לא פגשו שם אף יהודי. הם החליטו לפנות למכרה, אישה נוצרייה בשם אוסטרובסקי, שהסכימה להסתירם בעליית גג של אורווה. הם הסתתרו שם מספר שבועות עד שנודע לפולנייה כי תפסו אצל שכן שלה, פולני בשם פוסטק (Postek), 18 יהודים, ביניהם גם בורחים מטרבלינקה. הגרמנים ירו במצילים ובמסתתרים כאחד. האירוע הפחיד מאוד את הגב' אוסטרובסקי שהתחננה לעזיבתם.⁸⁷

כמה מהבורחים בחרו את יעדי בריחתם מתוך כוונה לחבור למכרים בהם בטחו. יעקב ויירניק נמלט לוורשה וחבר למעסיקו לשעבר סטפן קשיבושבסקי (Krzywoszewski), כותב, מוציא לאור ומחזאי ידוע, שהצליח להשיג עבורו תעודה מזויפת תחת השם קובאלצ'יק (Kowalczyk).⁸⁸ אין כל ספק שקשריו של ויירניק לצד חזותו ושפתו הפולנית הרהוטה, סייעו להישרדותו במהלך חודשי התחזותו בוורשה. בחסות העבודה שהשיג כשומר, יצר ויירניק קשר גם עם הוועד היהודי בוורשה, שחבריו

⁸⁵ גולדברג שמואל, **סטאק**, עמ' 434. גולדברג יליד סטוצ'ק ברח לאזורים אותם הכיר וחבר לקבוצה של יהודים מסטוצ'ק שהסתתרו ביערות הסביבה. שרד איתם עד השחרור; חיים טשעכאנאוויצעקי, פון סטאק קיין טרעבלינקע, עמ' 426-427. גם ויליאם שניידמן מסטוצ'ק ברח לאזור העיירה שלו ובסביבתה שרד. RG- 50.030288 - Interview with William Shneiderman, September 1994, pp. 25-28

⁸⁶ עדות וולף שניידמן, עמ' 5-6.

⁸⁷ צ'כנובייצקי ואחיו עזבו בעקבות בקשתה של הגב' אוסטרובסקי ליער סמוך לסטוצ'ק ושם חברו לשלוש משפחות, שתיים מהן לא מסטוצ'ק. הם שרדו עד השחרור במחנה המשפחתי שהקימו. ראו חיים טשעכאנאוויצעקי, פון סטאק קיין טרעבלינקע, עמ' 426-427.

⁸⁸ עדותו של יעקב ויירניק, עדויות משפט אייכמן, עמ' 1085, 1087.

לאון פיינר, סלו פישגרונד ואדולף ברמן, ששהו בצד הארי של העיר, דאגו לו לתמיכה כספית וארגון עבורו מקום מסתור אצל אנדז'יי קלימוביץ (Andrzej Klimowicz), איש המחותרת הפולנית וחבר ז'אגוטה, אשר בביתו כתב את זיכרונותיו מהמחנה בחוברת "שנה בטרבלינקה", שהוצאה ב-1944, בוורשה.⁸⁹

יז'י רייגרודזקי בחר לברוח לשדלצה (Siedlce), שם למד בגימנסיה. היכרותו עם לא מעט משפחות באזור, הן בשל לימודיו והן בשל היותו מוזיקאי, אפשרה לו ולשותפו לבריחה מעבר בין מכרים שאירחו והלינו אותם.⁹⁰ כאשר חש שמיצה את אפשרויות הסיוע באזור החליט רייגרודזקי לעבור לעיירה פרציב (Parczew) בה נולד ולעיירה הסמוכה חמיילוב (Chmielów k Parczewa) שם התגורר בין השנים 1941-1942. מאחר שחשש לסכן את מכריו החליט בצוותא עם חברו לבריחה לחזור לשדלצה, אך בשל התגברות הסכנה גם שם, עברו השניים לוורשה, עיר מגוריהם.⁹¹ הם התפצלו וסיכמו ביניהם כי יחפשו, כל אחד בנפרד, מסתור אצל מכריו. רייגרודזקי איבד קשר עם שותפו לבריחה ומצא לעצמו מסתור אצל שכניו מרחוב דז'ילנה.⁹² רייגרודזקי הסביר בעדותו כי בחר לברוח ליעדים אחרים מאלה שאליהם חתרו רוב הבורחים ונסמך על מקומות בהם למד, שירת והתגורר.⁹³

מריאן פלאטקביץ' נמנה על קבוצה שמנתה עשרים יהודים שברחו מטרבלינקה והקפידה, לדבריו, על כללי זהירות ועל משמעת ברזל. הקבוצה נעה רק בלילות וכיוון התקדמותה היה קלצה. אחד מחברי הקבוצה, יעקב לקס, הציע לחבריו להגיע לעיירה לנצ'נה (Łęczna), שם היו לו ידידים מקרב איכרי המקום.⁹⁴ הוריו של לקס היו הבעלים של שטח אדמה בכפר וטוו בחלוף השנים קשרי ידידות עמוקים עם שכניהם. זו הייתה הסיבה להיערות הקבוצה להצעתו של לקס, שמשמעותה הייתה צעידה של למעלה מ-200 ק"מ דרומית מזרחית לטרבלינקה. לאחר ימים ארוכים ואובדן של אחד

⁸⁹ חיבורו "שנה בטרבלינקה" הוצא לאור כבר ב-1944 על ידי "הוועד היהודי הלאומי" (Zydowski Komitet Narodowy), לאחר שהודפס בחשאי על ידי אנשי מחתרת פולנים שעבדו בבית הדפוס (הכפוף לגרמנים) של העיתון הפולני "נובי קורייר ורשבסקי" (Nowy Kurier Warszawski). ב-24/5/1944 נשלחה עדות זו יחד עם צרור מסמכים מחתרתיים אחרים מוורשה ללונדון ומשם הועברה גם לארצות הברית ולארץ ישראל. בארץ הוצאה העדות לאור בעברית בדצמבר 1944 (כסלו תש"ה), בסדרה "פנקס קטן", על ידי ההסתדרות הכללית. קלימוביץ' הוכר ב-1981 כחסיד אומות העולם. איו"ש, M.31.2/2063

⁹⁰ עדות יז'י רייגרודזקי, עמ' 11-12

⁹¹ עם הגעתו לדירת הידיד בשדלצה, שם שהה טרום המעבר הוברר לו כי הז'נדרמריה ערכה במקום חיפוש. עדות יז'י רייגרודזקי, עמ' 11-12

⁹² הוא התחבא בביתם בתקופת היותו בגטו כשחמק לחלק הארי של העיר; עדות יז'י רייגרודזקי, עמ' 13; Rajgrodzki, Jedenaście miesięcy pp. 117-118

⁹³ עדות יז'י רייגרודזקי, עמ' 13

⁹⁴ פלאטקביץ', מרד בגיהינום עמ' 552; עדות פלאטקביץ' מריאן, איו"ש, O.3/4229, עמ' 19-20

הבורחים, שנורה ככל הנראה בידי אנשים מהמחתרת הפולנית, הארמיה קראיובה, הגיעו 19 הנותרים אל הכפר. איכר מקומי שיכן את כולם בארבעה אסמים שהיו שייכים לקרובי משפחתו, ובמשך שבעה חודשים, עד ראשית 1944, העניקו הכפריים מחסה ומזון לאנשי הקבוצה. "התמורה היחידה הייתה הבטחתו של לקס שאחרי המלחמה ייתן להם לצמיתות את האדמה שהייתה שייכת להוריו".⁹⁵ עם התקרבות החזית הסובייטית גבר החשש לסיכון הכפר כולו. בהזדקת בניהם של האיכרים הגיעו חברי הקבוצה ליחידה פרטיזנית ביערות הסמוכים לקלצה של ה"ארמיה לודובה" – מחתרת פולנית שקיבלה את הוראותיה מברית-המועצות. מפקד הקבוצה הטיל עליהם תפקידי שמירה בלבד, "מתוך רצון לשמור על חיינו היסס לשלוח אותנו לפעולות מסוכנות".⁹⁶

שמואל רייזמן, יליד ונגרוב (Węgrów), שכנע את חברו אריה קודליק לברוח לכיוון עיירת הולדתו מתוך מחשבה שהיכרותו עם העיירה ותושביה עשויה לסייע להישרדותם. לאחר שנדדו ימים ארוכים ללא מזון ומחסה, הגיעו למשק שהיה ממוקם בפאתי הכפר ונגרוב, שם פגשו אדם שהציג עצמו כאדוארד גולוס. גולוס זיהה מיד שהמדובר בבורחים מטרבלינקה ובמהלך השיחה שהתפתחה ביניהם גילה כי הכיר את משפחתו של רייזמן. הוא החליט לסייע לשניים, תחילה באספקת מזון למקום מחבוא אותו הקים עמם ביער סמוך לעיירה, ומאוחר יותר, בימות החורף הקרים של 1944-1943, באמצעות בניית מסתור. גולוס, עורך דין תושב ונגרוב, הכין עבורם מסתור מתחת לערמות תבן במתבן שהיה ממוקם בחצר המשק בו התגורר עם בני משפחתו. רייזמן וקודליק שהו תחת חסותו של גולוס מספטמבר 1943 ועד שחרורם באוגוסט 1944.⁹⁷

יחיאל רייכמן פגש בבריחתו במציאות המורכבת של הסגרה ועוינות מצד אחד וסיוע והושטת יד מצד ידידים משכבר מן הצד האחר. לאחר שנדד משך שבועיים פגש רייכמן במשפחת איכרים שהציעה לו להתחבא במשך היום בגורן ולעת ערב להגיע לביתם בכדי לאכול. באותו ערב נכנס לבית האיכר, בלא התראה מוקדמת, שכן שניגש ישירות לרייכמן, סטר לו על פניו וצעק לעברו: "יהודון בוא אחרי!". אשת האיכר הפצירה בשכן שיניח לרייכמן אך הוא השיב לה: "את לא יודעת

⁹⁵ פלאטקביץ', שם, עמ' 552.

⁹⁶ שם, עמ' 552. מן הקבוצה שמנתה בראשיתה 20 בורחים נותרו עם השחרור - 18.

⁹⁷ עדות שמואל רייזמן, איו"ש, M49E/687, עמ' 7. תיק מחלקת חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/1485. לצורך התיק נגבו עדויות משמואל רייזמן ומאריה קודליק. בעדותו של קודליק שנכתבה בלודז' ביולי 1945 הוא אינו מזכיר את מצילו כלל. עדות אלכסנדר קודליק, איו"ש, O.3/562 (פולנית), עמ' 8. הוא מדבר במעורפל על אנשים הגונים אך אינו מזכיר את גולוס. האווירה האנטי יהודית באותה תקופה לצד בקשתם של המצילים שלא לספר שמא ייפגעו כתוצאה מכך הביאה אותו לגרוע פרטים הקשורים בסיפור הצלתו. לעומת זאת בדיווחו לספר צ'נסטוכוב שיצא לאור ב-1967-1968, כולל קודליק אמירת תודה למצילו: אריה קודליק, המרד, עמ' 170.

שהיהודים המטונפים האלה הציתו את טרבלינקה? אני רוצה את התגמול שלי!" משהבינה שלא תצליח לשכנעו היא אחזה בשכן ואפשרה לרייכמן לברוח.⁹⁸ רייכמן ברח לוורשה ומשם לעיר פיאסטוב (Piastów) המרוחקת כ-16 ק"מ מהעיר לבית ידיד פולני בשם יונאש שהשיג עבורו ניירות מזויפים תחת השם הנריק רומנובסקי ושכנע אותו להיאחז בחיים.⁹⁹

החבירה לפרטיזנים סובייטיים, שהייתה משאת ליבם של רבים עוד במחנה, הפכה ליעדם של חלק ניכר מן הבורחים.¹⁰⁰ עוד בהיותם בטרבלינקה נזכרת הכוונה להגיע ליער ביאלובייסקה באזור ביאליסטוק. שאיפה זו הוגשמה על ידי מעטים בלבד. מן העדויות נראה שרבים עשו דרכם לכיוון זה, אך מעטים שרדו את מעבר הבוג ואת החיפושים והבלוקדות החוזרות שערכו הגרמנים באזור. איזידור (איזאק) העלפינג תיאר בעדותו כיצד מקבוצה בת עשרה בורחים, נותרו עד מהרה שניים בלבד. לאחר חצייה סבוכה של נהר הבוג, בתמורה לכסף, הם הגיעו לנפת ביאליסטוק וניסו לחבור לקבוצה של כ-15 יהודים שהתקיימה ביער. מששמעו אנשי הקבוצה על קיומם של בורחים מטרבלינקה הם פנו אליהם בהצעה להצטרף לקבוצתם. בעדות שמסר העלפינג במחנה עקורים, זמן קצר לאחר שחרורו, הוא תיאר את יעדיה של קבוצת הפרטיזנים היהודית כנקמה בפולנים באמצעות חבירה ליחידה פרטיזנית סובייטית שפעלה נגד פולנים, סיוע ליהודים במנוסה והפחדת האוכלוסייה המקומית לבל יפגעו עוד ביהודים.¹⁰¹

אהרון גלייט הגיע במסגרת מקבוצה של חמישה יהודים נמלטים לאזור יערות סימיאטיץ' (Siemiatycze). הקבוצה שרדה ביערות ישינובקה (Jasionówka) במשך כשנה, משלהי אוגוסט 1943 עד אוגוסט 1944, תוך הקמת מחפור (זימלנקה) בחורף ומקום מסתור עילי בחודשי הקיץ.¹⁰² את הישרדותם מיחס גלייט לסיועה של האוכלוסייה המקומית באזור הכפר ישינובקה, ולאחדתו הבלתי מסויגת של ראש הכפר. היותם של הבורחים בעלי מלאכה סייעה להם במציאת פרנסות בכפרי האזור. גלייט ציין בעדותו, כי את הבגדים תפרו לעצמם משקים לבנים שנתנו להם הכפריים ואת הנעליים הכינו מחתיכות ישנות של עור. לצורך הרכבת הסוליות השתמשו בעצי הסביבה. גלייט

⁹⁸ רייכמן, היהודי האחרון, עמ' 136-137

⁹⁹ שם, עמ' 138-139

¹⁰⁰ בנימין רקובסקי, שמונה בעקבות מחלתו של גלבסקי לזקן היהודים, נהג להעביר את האסירים תרגילי צעידה והתעמלות. לפי עדות וילנברג הוא ביקש שהאסירים יהיו מוכנים בזמן היסול טרבלינקה לצאת מן המחנה כקבוצה פרטיזנית. עדות שמואל וילנברג, עמ' 26

¹⁰¹ עדות העלפינג איזאק, איו"ש, MIE/460 עמ' 11-13. קבוצת הפרטיזנים החלה את פעילותה בראשית 1943

¹⁰² עדות גלייט, עמ' 11-12

השתמש בידיעותיו כבורסקאי כדי ללמד את הכפריים ולרכוש את אמונם. יכולת ההישרדות שפיתחו האסירים בטרבלינקה, סייעה להם לאחר בריחתם במציאת פתרונות טכניים וטקטיים בתנאי היער, האוכלוסייה והמלחמה.¹⁰³ גלייט תיאר בעדותו מפגש ביער עם "הלבנים", אנשי מחתרת הארמיה קראיובה, שלדבריו היה ידוע שמפגש עמם משמעו רצח יהודים. אך בשל היחסים הטובים שהיו ארמיה קראיובה עם האוכלוסייה המקומית הפולנית באזור, שהעסיקה את קבוצת היהודים, הם הותירו אותם בחיים. "הם ידעו שאנחנו יהודים, הם לא היו צריכים לשאול." כתב גלייט.¹⁰⁴ גלייט וחבריו התקיימו ביער אך לא היו חלק מיחידה פרטיזנית כלשהי.

בורחים אחרים הצטרפו לקבוצות פרטיזניות שפעלו באזורים קרובים יחסית לטרבלינקה, בטווח של כמה עשרות ק"מ מהמחנה. אזור מאזוביה (Mazowsze), שהעיר הגדולה בו היא ורשה, הינו למעשה מישור חדגוני דל ביערות ורק בחלקיו המזרחיים, בסביבות וישקוב, סוקולוב פודלסקי וונגרוב קיימים יערות לא גדולים.¹⁰⁵ מבחינה טופוגרפית האזור אינו נוח לבניית כוח פרטיזני, מה גם שבשל חשיבותה האסטרטגית של העיר ורשה, פרושים היו בנפה כוחות גרמניים גדולים של צבא ומשטרה. חוסר היציבות שאפיין את הקבוצות הפרטיזניות שפעלו במזרח מאזוביה לצד ריבוי המצודים הגרמניים ופגיעות מצד פרטיזנים רוסים ופולנים כאחד, הפך את הבריחה ליערות אלה לחרב פיפיות עבור מי שברחו במהלך המרד בטרבלינקה.¹⁰⁶

לאחר ההיתקלות בקבוצת פולנים חמושים, מהם נמלט בעור שיניו, המשיך אוסקר סטרבצ'ינסקי בבריחתו. בנדודיו עבר ליד הכפר ישירובקה (Jasirowka), שם פגש את סטניסלבה רוגושבסקה (Roguszewska Stanisława) ושאל אותה היכן יוכל לקנות לחם לאחר שלא בא מזון אל פיו מזה שלושה ימים. היא זיהתה מיד שהמדובר בבורח מטרבלינקה ושיכנה אותו בבית המשפחה בעיירה לוחוב (Lochow), בנפת ורשה, עד שהתאושש.¹⁰⁷ לאחר מספר שבועות הכירה לו משפחת רוגושבסקי קבוצת יהודים שהתחבאה ביערות והסתייעה מידי פעם בבני המשפחה. הקבוצה,

¹⁰³ עבדתי עם פרוות והבטחתי להם שאני אתן להם אם אשאר בחיים. מה אני אתן להם לא ידעתי אבל הבטחתי להם. הלא רצינו להינצל". עדות גלייט, עמ' 12

¹⁰⁴ עדות גלייט, עמ' 12

¹⁰⁵ מאזוביה היא אחת משש-עשרה הנפות של פולין. היא שוכנת במזרח פולין, וגובלת בצפון בנפת פודלסיה, במזרח בנפת ורמיה-מזוריה ולובלין, בדרום בנפת שְׁוֹוִיֵנְטוֹקֶן וְ'סְקֶה, ובמערב בנפות קויאווייה-פומרניה ולודז'. מזוביה היא הנפה הגדולה ביותר בשטחה בפולין וכך גם המאוכלסת ביותר. האזור מאוכלס בצפיפות וכולל רשת כבישים ומסילות ברזל מפותחת. זוהי נפה מישורית במיוחד, ובניגוד לחלקים אחרים בפולין, היא חסרה אגמים וגבעות. כחמישית משטח הנפה מכוסה ביערות, וחלק ניכר אחר מכוסה בשטחים חקלאיים וכפריים. ראה: קרקובסקי שמואל, **לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944**, יד ושם והמכון ליהדות זמננו האוניברסיטה העברית ירושלים, תשל"ז, עמ' 154-155

¹⁰⁶ קרקובסקי, **לחימה יהודית**, עמ' 154-170

¹⁰⁷ ארכיון מחלקת חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/522

שפעלה והסתתרה ביערות וישקוב (Wyszków), צירפה אליה את סטרבצ'ינסקי למשך מספר חודשים. לאחר מכן הוא הצטרף ליחידה פרטיזנית פעילה נוספת שנקראה על שמו של מרדכי אנילביץ', וחבריה השתייכו לארגון היהודי הלוחם במרד גטו ורשה.¹⁰⁸ גריש פרישדורף, אחד ממנהיגי היחידה, הוא שעודד את סטרבצ'ינסקי להעלות על הכתב את זיכרונותיו המידיים מטרבלינקה, ואף השיג עבורו נייר ואמצעי כתיבה מכפר סמוך. במהלך אביב וקיץ 1944 שקד סטרבצ'ינסקי על כתיבת רשימותיו, שהועתקו על ידי אשתו של פרישדורף, חנה, והועברו לוורשה לארכיון הבונד וכן ליוו"א.¹⁰⁹

שמעון גולדברג סיפר בעדותו על יחסם העוין של הפולנים בכפרים בסביבת טרבלינקה. הוא עצמו הותקף ביער על ידי בחור פולני: "היה בידי סכין, פצתי אותו והוא עזב אותי. המשכתי לברוח הלאה. כשבעה קילומטרים אחרי טרבלינקה רדף אחרי יערן עם כלב וירה בי אבל ברחתי."¹¹⁰ משהגיע לאזור יערות וישקוב והסביבה נתקל בתושבים מן הכפרים קוקבקי (Kukawki), בשינוב (Basinów) וקיצ'יני (Kiciny), שסייעו בידו וסיפקו לו מזון.¹¹¹ מספטמבר 1943 ועד מאי 1944 שרד גולדברג לבדו, וממאי ועד השחרור, באוגוסט 1944, נמנה על קבוצת פרטיזנים שפעלה ביערות וישקוב.

בורחים נוספים מצאו מסתור ביערות הממוקמים כמה עשרות ק"מ דרומית לטרבלינקה. חלקם הסתתרו ביערות באזור סוקולוב פודלסקי (Sokołów Podlaski),¹¹² אחרים פנו דרומית מערבית יותר לאזור ונגרוב¹¹³ ומינסק מזובייצק (Mińsk Mazowiecki).¹¹⁴ יוסף צ'רני הצטרף ליחידה שפעלה ביער סטאז'ב בקרבת פאריסוב (Parysów) והצטרפה בסוף 1943 ליחידה סובייטית

¹⁰⁸ קרקובסקי, **לחימה יהודית**, עמ' 164-167

¹⁰⁹ Strawczynski, Escaping, pp. 187-191 ארכיון הבונד הושמד במהלך המרד הפולני. העותק שנותר הועבר בידי חנה פרישדורף לארכיון יוו"א בניו יורק. סטרבצ'ינסקי שוחרר בידי הצבא הסובייטי באוגוסט 1944 ועבר לוורשה.

¹¹⁰ עדות שמעון גולדברג, עמ' 3

¹¹¹

¹¹² עדות אברהם גולדפארב, איו"ש, O.3/1846, עמ' 27-28. גולדפארב ציין כי לאחר בריחתם מהמחנה פנו לכיוון סוקולוב פודלסקי. משם התפזרו והוא עצמו הגיע לחורשת יער סמוכה בשם סטערדינער פושטשע, שם שהה שלושה חודשים. הוא פגש שם את יעקב פוליאקביץ', שעמד בקשר עם מורה פולני, שהיה ראש יחידה גדולה שהשתייכה לארמיה קראיובה, מחתרת פולנית שקיבלה את הוראותיה מהממשלה הפולנית הגולה בלונדון. גולדפארב ציין כי הודות לקשריו של פוליאקביץ' נותר בחיים. בוריס ויינברג בעדותו ציין כי שוחרר סמוך לסוקולוב ראה עדות בוריס ויינברג, איו"ש, O.3/565, עמ' 6.

¹¹³ עדות סוניה לבקוביץ', איו"ש, 0.33/295, עמ' 5

¹¹⁴ קרקובסקי, **לחימה יהודית**, עמ' 161. באזור מינסק מזובייצק פעלה קבוצה פרטיזנית עמה נמנו פליטי גטאות מאוטבוצק, רדזימין, מינסק מאזובייצק, פליניצה וקאלושין. הצטרפו אליהם נמלטים מגטו ורשה והנמלט מטרבלינקה יוסף צ'רני

שהועברה ליער זה. אחרים ברחו דרומה וחברו לקבוצות פרטיזניות שפעלו באזור לוקוב (Łuków).¹¹⁵ ארבעה שורדים נוספים ברחו כשהם מצוידים ברובה אחד ובשני אקדחים: קלמן טייגמן מוורשה, יעקב מילר מוולודז'ימייז' וולינסקי, ולאדק זלצברג מקלצה וברק רויזמן מגרוייץ. תחילה הגיעו ליערות באזור ונגרוב ובמשך שלושה חודשים הסתתרו בבונקר שהקימו. איכר שהתגורר בחוה מבודדת בקרבת היער סייע להם באספקת מזון, בתמורה לכסף שסיפק לו יעקב מילר, אחד הבורחים, שהצליח לקחת אתו פריטי רכוש וכסף לפני שנמלט מטרבלינקה. אותו איכר הניח שבהיותם בורחים מטרבלינקה הם מצוידים בכסף ובהב ובניסיון לגזול אותו מהם הטעה אותם לחשוב שמתקיים מצוד ביער. הם נמלטו מהבונקר וכאשר חזרו אליו מצאו אותו הרוס עד היסוד.¹¹⁶ לאחר מכן החליטו לעזוב את האזור, אך בסביבת ונגרוב נתקלו באנשי ארמיה קראיובה ונקלעו עמם לחילופי ירי.¹¹⁷ בנדודיהם עברו הארבעה לכפר בשם סמונייב (Smuniew), הממוקם בין סוקולוב לבין שדלצה. איכר מקומי בשם סמונייבסקי איפשר להם לחפור בונקר מתחת לרפת שבחצרו.¹¹⁸

רוב הבורחים מטרבלינקה שעשו דרכם ליערות במהלך אוגוסט-ספטמבר 1943 הגיעו לאזור מזרח מאזוביה ורדום. כאשר הגיעו ליערות באזורים אלה גילו שם פעילות פרטיזנית דלילה שקיבלה תאוצה רק באביב 1944.¹¹⁹ מרבית היהודים התרכזו בקבוצות פרטיזניות שכונו "בלתי מודרכות", כלומר, ללא גיבוי תנועתי או פוליטי. ככאלה היו הבורחים נתונים למתקפות, הן מצד הגרמנים במהלך המצודים אותם ניהלו והן מצד יחידות צבא המולדת, הארמיה קראיובה (א"ק), והארגון הלאומני מן הימין הפולני הקיצוני הנ.ס.ז (Narodowe Sily Zbrojne, NSZ).¹²⁰ אברהם גולדפארב שהגיע במנוסתו ליערות סטרדין (Sterdyń) צפונית מזרחית לסוקולוב פודלסקי הדגיש בעדותו את יחסם האכזרי של אנשי הא"ק ליהודים: "ביערות של סטרדינר היו כנופיות של ארגון המחתרת הפולנית א"ק. הם רצחו יהודים באכזריות מיוחדת. כאשר היו תופסים יהודי הם

¹¹⁵ עדות לינדווסר אברהם, איו"ש, TR.3/1617 עמ' 5.

¹¹⁶ עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7193 עמ' 21; טייגמן משפט אייכמן עמ' 8

¹¹⁷ טייגמן משפט אייכמן, עמ' 8

¹¹⁸ עדות קלמן טייגמן עמ' 153-157; טייגמן משפט אייכמן, עמ' 11

¹¹⁹ קרקובסקי, לחימה יהודית, עמ' 20-22

¹²⁰ יחידות וקבוצות של פרטיזנים יהודים וכן יחידות מעורבות הותקפו לעיתים קרובות גם על ידי יחידות א"ק. היתר רשמי להתקפות אלו שימשה פקודה 116 של הגנרל בור קומורובסקי. על כך ראה: קרקובסקי, לחימה יהודית, עמ' 29-30

היו שורפים אותו בעודו בחיים.¹²¹ עדות נוספת לרצח יהודים ביערות, ביניהם בורחים מטרבלינקה, מביא בספרו אדי ויינשטיין. בן עיירתו לושיצה, לייזר מורדסקי ברח מטרבלינקה, ככל הנראה באוקטובר 1942, והתחבא ביערות באזור קונסטנטינוב (Konstantynów). בתחילת יולי 1944, שלושה שבועות לפני שחרור האזור בידי הצבא האדום, נרצח מורדסקי ושני חברים נוספים בידי אנשי א"ק.¹²² עם התקדמות מתקפת הצבא האדום בסוף 1943 החל מעבר של יחידות סובייטיות ופולניות-סובייטיות לאזורים שממערב לבוג. יחידות אלה שיתפו פעולה עם הארמיה לודובה (A.L.) שקיבלה נשק מברית-המועצות והפכה לכוח פרטיזני משמעותי בעיקר ביערות לובלין, אך גם בנפת רדום ובמזרח מאזוביה. בורחים שמצאו מסתור בכפרים ובעיירות משך כמה חודשים עברו באביב-קיץ 1944 לפעילות פרטיזנית במסגרת ה-א"ל, הן ביערות בסביבות קלצה והן ביערות וישקוב.¹²³

תשעה בורחים נוספים מטרבלינקה זכו בפריסת חסות כוללת מצדם של איכרים שהסתירו אותם תוך סיכון נפש ובלא כל תמורה בכפר אוז'שובקה (Orzeszówka), פחות מ-30 ק"מ דרומית למחנה. לאחר שישה ימי נדודים ביערות סביב טרבלינקה פגשו הבורחים איכר צעיר בשם סטניסלאב פוגוז'לסקי (Stanisław Pogorzelski). הוא נעתר לבקשותיהם והכין עבורם בסיוע אביו יוליאן מקומות מסתור בחוותם. משך כמעט שנה דאג פוגוז'לסקי לכל צרכיהם של המוחבאים, כולל השגת תרופות למחלת ריאות שתקפה את הנייק קליין מצ'נסטוכובה, הצעיר בחבורה, שנפטר לבסוף ממחלתו והוא בן 18 בלבד.¹²⁴

שני בורחים נוספים, ישעיהו ורשבסקי ושלמה הלמן, הגיעו גם הם ליערות וישקוב, לסביבת הכפר מוסטובקה (Mostówka). השניים חבים את חייהם לבני הזוג סטניסלבה ויוליאן סרפינוביץ' (Stanisława and Julian Serafinowicz) שבתחילה, בהסתתרם ביער, דאגו להם למזון ולמידע, אך

¹²¹ גולדפארב מדגיש בעדותו שהיהודי שבזכותו ניצל, יעקב פוליאקביץ' היה בקשר עם אחד המנהיגים של אחת מיחידות הא"ק, אך למרות זאת לא חש בטוח והיה מוכרח לברוח ולהסתתר. ראה עדות גולדפארב, עמ' 28-29.

¹²² ויינשטיין, **פלדה רותחת**, עמ' 50.

¹²³ קרקובסקי, **לחימה יהודית**, עמ' 164-167.

¹²⁴ עדות גוסטב בורקס, איו"ש, O.3/3061, עמ' 7-8. זה היה הגואל שלנו. "זה היה האיש שסיכן את חייו והיי הוריו ואשתו והציל 6 יהודים." בורקס הביע בעדותו תסכול על שאין ביכולתו לממן את ביקורו של פוגוז'לסקי בארץ ועל רצונו העז לגמול לו על דאגתו להם בתקופת המלחמה; עדות קולסקי אברהם, איו"ש, O.3/4102, עמ' 22-24; תיק חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/522.

בהמשך, נוכח פגעי מזג האוויר, הציעו להסתירם בביתם. המציל ושני הבורחים חפרו בונקר מתחת לרפת, ובו הסתתרו עד יום השחרור.¹²⁵

במחקרו הדגיש ארד כי האוכלוסייה המקומית, שהתגוררה בסמיכות לטרבלינקה, לא הושיטה כל סיוע לבורחים אלא לקחה חלק בהסגרתם וברציחתם. להערכתו של ארד איכרים אלה לא הונעו רק ממוטיבציות כלכליות דוגמת הפרס שהובטח להם או מניע חומרי אחר של גזל רכוש אלא עשו זאת כתוצאה מהאנטישמיות הקתולית המושרשת שהתחזקה בהשפעת התעמולה הנאצית.¹²⁶ מבין כ-200 הנרצחים במהלך הימים הראשונים שלאחר המרד, בתקופת המצודים המאסיביים, עשרות רבות הוסגרו לגרמנים על ידי האוכלוסייה המקומית שזיהתה את הבורחים טוב מן הגרמנים. מבין כ-200 האסירים שניצלו מכוחות המרדף בשלב הראשון שרדו להערכתנו כ-80.¹²⁷ מרבית הנרצחים בשלב זה נרצחו בידי אנשי א"ק, נס"ז או א"ל, או הוסגרו בידי מקומיים לגרמנים. יחס האוכלוסייה המקומית היה הגורם המכריע בסיכויי ההצלה של הבורחים מטרבלינקה או באובדנם.

הטבלה המצורפת בנספח ב' נועדה לנסות ולסכם את נתיבי בריחתם ויעדיהם של שורדי הבריחה בעקבות המרד. מבין כ-70 השורדים, שנסיבות בריחתם והצלתם תועד, עולות העובדות הבאות: מחציתם ניצלו בידי חסידי אומות עולם או בסיוע כפריים שסייעו בידם אך לא זכו להכרה פורמלית.¹²⁸ 23 מהבורחים הסתתרו ביערות, כולם בסיוע כזה או אחר של האוכלוסייה המקומית. חלקם הקטן הצטרף ליחידות פרטיזניות. רובם התקיימו בחסות היער.¹²⁹

אלכסנדר קודליק כתב על ניסיונות הישרדותו: "באזורים מסוימים היו אנשים רעים והיה צריך להיזהר מהם. הם יכלו להוציא ממך את כספך, לכאורה כדי לקיים אותך, ואחר כך למסור אותך לגרמנים תמורת קילו סוכר או ליטר וודקה. אך היו גם אנשים הגונים. היו נותנים פרוסת לחם, חתיכל בשר וכך התקיימו וחיינו."¹³⁰ מורכבות הנושא מודגמת בהצגת ההיבטים המספריים: פחות

¹²⁵ עדות שלמה הלמן, איו"ש, O.3/2267, עמ' 15; הכפר מוסטובקה ממוקם בנפת רדזימין, מחוז ורשה. תיק מחלקת חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/1706. הניצולים ורשבסקי והלמן עלו ארצה ודאגו להוקרת מציליהם בשנת 1979. בתיק מצויה עדותו המפורטת של שלמה הלמן.

¹²⁶ ארד, **טרבלינקה**, עמ' 226-227; ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 493-494.

¹²⁷ מריאן פלאטקביץ' ויעקב לקס היו חלק מקבוצה שמנתה 19 בורחים, מהם שרדו 18. שמות החברים בקבוצה חסרים. אהרון גלייט הסתתר עם ארבעה בורחים. הוא אינו מציין את שמותיהם. וילנברג הותיר רשימה חלקית של ניצולים שורדי טרבלינקה בהם פגש לאחר השחרור, אך אין הוא מפרט דבר זולת שמם וכתובתם ב-1945. חלק מן המוזכרים היו אסירים בטרבלינקה I. נראה שמספרם הכולל של השורדים גבוה יותר מזה הנזכר במחקרו של ארד. ראה: ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 521.

¹²⁸ 35 איש על פי החלוקה הבאה: 12 ניצלו ישירות על ידי חסידי אומות עולם. 18 ניצלו בקבוצת פלאטקביץ' ולקס בכפר לנצ'נה. 4 נוספים היו בקבוצת טייגמן בכפר סמונייב וניצלו בסיועו של איכר מקומי.

¹²⁹ יתר השורדים שרדו במחנות עבודה, התקיימו בחסות מכרים, או שרדו בזהות שאולה.

¹³⁰ עדות קודליק, עמ' 8.

מ-10 אחוזים מכלל הבורחים במהלך המרד שרד עד השחרור, רובם הודות לעזרה כזו או אחרת שהוגשה להם על ידי האוכלוסייה המקומית. אך מבין הנתפסים והנרצחים - למעלה מ-500 למן המילוט מהמחנה - רב חלקה של האוכלוסייה המקומית, שהפכה למשתפת פעולה עם מנגנון הרצח הגרמני. לצד העשרות שניצלו ניצבים המאות עליהם הלשינו או רצחו הפולנים במו ידיהם.¹³¹

מסקנות וסיכום

בהיותו פרטיזן ביערות וישקוב באביב-קיץ 1944, כמחצית השנה לאחר בריחתו במהלך המרד בטרבלינקה, כתב אוסקר סטרבצ'ינסקי את זיכרונותיו המידיים. פרק שלם מבין התשעה שחיבר הקדיש לנושא ה"מוות במחנה ותקוות לבריחה". בראשית הפרק כתב סטרבצ'ינסקי על הפגישה בטרבלינקה עם זיגמונד, אחיו, אשר למן "יומו הראשון במחנה חשב רק על בריחה"¹. בהמשך תיאר את נוכחות הבריחה בחיי היום יום, כאשר השיח אודות דרכי מילוט העסיק לדבריו את הוויית אסירי המחנה. הוא מתאר התייעצות שקיים עמו מכר שתכנן לברוח: "יעצנו לו לא לחכות. אם הוא נחוש לעשות זאת ואם יש סיכוי טוב. הוא אכן ברח למחרת"².

סקירת קורות הבריחות מטרבלינקה מעלה כי בשונה ממחנות מבצע ריינהרד שקדמו לו, בלז'ץ וסוביבור, המדובר בתופעה המתייחדת בהיקפה, במשמעותה בחיי המחנה, בתרומתה ובהשלכותיה. אסירים יהודים ברחו גם ממחנות בלז'ץ וסוביבור. הבריחות מבלז'ץ היו מעטות וגם מסוביבור הנמלטים, ככל הידוע לנו, היו ספורדיים ואין המדובר בתופעה שאפיינה את חיי המחנה. בשונה מטרבלינקה גם לא נמצאו כמעט אזכורים במסמכים בני התקופה ובעדויות מאוחרות אודות מפגש עם מי שברחו משני מחנות אלה. את השוני המהותי בין המחנות בהקשר הבריחות ניתן לייחס קודם כל לעובדה שיישום מדיניות "הפתרון הסופי" בגנרלגוברנמן החל בבלז'ץ ובסוביבור. גורמים נוספים שהקשו על הבריחות משני מחנות ריינהרד הראשונים היו המשטר המוקפד שהונהג בהם על ידי מפקדיהם למן ראשית פעולתם.³ לאחר כמה בריחות שאירעו בסוביבור באביב 1943 החליט הסגל הגרמני על הנחת מוקשים סביב המחנה והקפתו בתעלה, פעולה שהגבילה מאוד את אפשרויות הבריחה.⁴

בטרבלינקה הבריחה הייתה נוכחת בחיי היום יום של המחנה למן הקמתו. בחודש הראשון לפעילותו רבו ממנו הבריחות כתוצאה מאובדן שליטה של מפקד המחנה. הבורחים ניצלו את הכאוס ואת קריסת מנגנוני האבטחה. עד ה-21 בספטמבר 1942 רוב המגורשים לטרבלינקה גורשו מגטו ורשה. נוכחות הבורחים בגטו ורשה, עליה הצבענו בעבודה, היא תוצר העובדה שהבורחים שאפו להגיע למקום שיש בו קיום יהודי. זו גם הסיבה לכך שרבים מהבורחים גם בחודשים אוקטובר-דצמבר ברחו גם הם לגטו ורשה. גל הבריחות בחודש הראשון לקיום טרבלינקה הפך גם לאחר

¹ Strawczynski, Escaping, p. 145

² Strawczynski, Escaping, p. 145

³ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 393-390

⁴ ארד, מבצע ריינהרד, עמ' 394-395

התחלת השינויים במחנה, למן שלהי אוגוסט 1942, לחלק משיח האסירים. שני המקורות בני הזמן שעמדו לרשותנו במהלך כתיבת עבודה זו: עדותו של יעקב קשפיצקי ורשימותיו של אוסקר סטרבצ'ינסקי, מעידים על כך. האסירים דחפו זה את זה לברוח. רוב הבריחות היו בריחות בקבוצות, והדחף לברוח נבע לרוב מהתאגדות של בני עיר או עיירה. גם אם האסירים התחבטו, בעיקר באשר ליכולת ההישרדות אל מחוץ למחנה, השיח היומיומי בנושא לצד ודאות המוות במחנה, דחפה רבים לברוח. חלק משמעותי ממוטיבציית הבריחה לכל אורך תקופת הבריחות במחנה נבע מהרצון האימננטי להישרדות. היות המחנה מחנה מוות לצד ההרג היומיומי באסירים ש"זכו" לחיים זמניים במחנה עודד בריחה. חלק משמעותי נוסף שהיה רלבנטי בפרט בשלבים הראשונים לקיום המחנה היה הרצון לדעת מה עלה בגורל המשפחה, שלא תמיד גורשה עם הבורח. היבט בולט נוסף הוא הרצון לספר לקהילת המוצא אודות האמת על טרבלינקה. בין אם במטרה להתריע ולעורר מודעות ובין אם בתחושה ש"הפושעים לא יותירו עדות חיה" ומישהו חייב לספר על המתרחש.⁵

מספרם הכולל של הבורחים אינו ידוע וניתן רק להערכה. כבר הוזכרו דבריו של סטרבצ'ינסקי על ממדי הבריחה בתקופת הגעתו למחנה, ראשית אוקטובר 1942. סטרבצ'ינסקי העריך את מספרם של הבורחים בחודשים הראשונים להגעתו ב-30-40 מידי יום. הוא הדגיש כי רובם הוחזרו לטרבלינקה כאשר "נתפסו מחדש במהלך אקציות בערים שונות ובעיירות".⁶ הנריק שפערלינג שגורש גם הוא מצינסטוכובה בתחילת אוקטובר 1942, אינו נוקב במספרים, אך מציינ בעדות אותה כתב ב-1947 כי "בתקופה הראשונה, כמעט בכל יום, ברחו יהודים מטרבלינקה".⁷ גם אהרון צ'וביץ שגורש מוורשה ב-11 בספטמבר, כתב בעדות שנתן כבר ביולי 1945 כי "כולנו רצינו לברוח ועסקנו בתכנון בריחה".⁸ גם אם לא נקבל כפשוטם את המספרים בהם נוקב סטרבצ'ינסקי, העדויות מצביעות על תכיפות בורחים יומית. זו משתקפת גם בתגובותיהם של הפולנים, המזהים את הבורחים וגם מעדויות בנות הזמן ועדויות מאוחרות על מפגשים עם בורחים. גם אם נעריך את מספרם של הבורחים מידי יום בחמישה יהודים נמלטים, סדר גודל התופעה נמדד במאות רבות של בורחים, כ-600-700 לפחות, לאורך התקופה שבין שלהי יולי 1942 ועד ראשית ינואר 1943. על רקע מספרי הנרצחים בטרבלינקה כ-870-900 אלף קרבנות, המדובר לכאורה בתופעה זעירה. עם זאת

⁵ קזשפיצקי, טרעבלינקע, עמ' 95

⁶ Strawczynski, Escaping, pp. 145-146

⁷ שפערלינג, טרעבלינקע, עמ' 14

⁸ עדות צ'וביץ', עמ' 14

נוכח התנהלות טרבלינקה כתעשיית מוות נראים ממדי הבריחה והעיסוק המתמיד בנושא בחיי המחנה כתופעה יוצאת דופן בתולדות עולם המחנות. כבר הצבענו על תופעת הבריחות ממחנות אושוויץ-בירקנאו, אך נוכח קיומה של מחתרת בינלאומית במחנות אלו וקיומו של עורף אוהד לאור ריבוי הקרבנות הפולנים במחנה זה, נראית תופעות הבריחות מטרבלינקה, מחנה שכל אסיריו יהודים, בבחינת אירוע מתמשך ויוצא דופן.

מן התעודות והעדויות עולה כחוט השני סוגיית דחיית המידע על ידי הציבור היהודי בגטאות במהלך החודשים הראשונים לפעילות המחנה, אוגוסט-אוקטובר 1942. הציבור נטה לדחות את דברי הבורחים כעדות דמיונית בשטניותה וכבלתי מתקבלת על הדעת. עדותם של הבורחים שהגיעו לגטו ורשה למן אוגוסט 1942 הביאה בפועל לתגובה זו קוטבית. רוב הציבור בגטו התקשה לתת אמון במידע, בעיקר לאור עוצמת הדברים, שהיו כה יוצאי דופן בקיצוניותם וגם נוכח העובדה שחלק מן הבורחים מטרבלינקה היו צעירים, לעיתים נערים, והציבור התקשה להאמין להם. לצד הרתיעה והדחייה הוביל המפגש עם הבורחים למהפך תודעתי בקרב אנשי ארכיון עונג שבת וחוגי תנועות הנוער, שהפכו אז למחתרת בגטו. בחוגים אלה הידיעה הפכה למודעות כבר במחצית השנייה של אוגוסט 1942. לכמה מהבורחים הייתה נגיעה אישית לחוגי המחתרת: דוד נובודבורסקי היה אישיות מוכרת בחוגי השומר הצעיר ודיווחו היכה גלים במכלול התנועות. יעקב רבינוביץ היה קרובו של איש ארכיון עונג שבת ובעצמו בן למשפחה בעלת השפעה. בקרב החוגים שעסקו באיסוף מידע והפצתו היה המפגש עם הבורחים בבחינת מהפך תודעתי שהביא להחלטת הד"ר רינגלבלום ליזום באוקטובר 1942 תיעוד מקיף אודות הבורחים, כחלק מהרצון הכולל בכתיבת דו"ח שיזעזע את בעלות הברית בכל הנוגע ל"פתרון הסופי". בקרב האוכלוסייה היהודית שנותרה בגטו ורשה חלחול המידע והמעבר מידיעה למודעות היה תהליכי. רוב תקופת הגירוש עיסוקם של יהודי הגטו היה בהישרדות ורק בחודשים שלאחר מכן, לקראת סוף 1942, התבהרה תמונת הקטסטרופה. ברצונו להדגיש את תפקידם של הבורחים ביצירת המהפך התודעתי בגטו ורשה, תחילה בחוגי המחתרות ולקראת שלהי 1942 בגטו כולו. לא ייפלא לאור זאת תפקידם ומקומם של הבורחים מטרבלינקה בשורות המורדים במרד גטו ורשה.

בחודשים הראשונים לפעילות המחנה ברחו מטרבלינקה כאמור מאות אסירים אך ככל שחלף הזמן נעשתה הבריחה קשה יותר. אמצעי האבטחה שופרו, הפיקוח על האסירים הוחמר ועונשים כבדים הוטלו על הבורחים ועל הנותרים במחנה. הוודאות, שכנגד כל אסיר בורח, יירצחו עשרה אסירים או כל אסיר עשירי הרתיעו אף הם. בדצמבר 1942 ובינואר 1943 בוצעו הבריחות האחרונות. נוכח קשיי המילוט הוחלט על נקיטת דרך בריחה קולקטיבית והוחל כבר בראשית 1943 בתכנון המרד.

העובדה שבשניים משלושת מחנות מבצע ריינהרד התחוללו מרידות, היא משמעותית כשלעצמה. לצורך עבודה זו חשובה הדגשת ייחודיות המרד בטרבלינקה והבורחים ממנו. על אף הכשלים בביצוע תכנית המרד ובהיעדרה של תכנית חלופית למקרה של תקלה שאכן אירעה, היה זה המרד היחידי שנטלו בו חלק שני חלקי המחנה.⁹ ייחודיות נוספת קשורה בגנבת הנשק ובחלוקתו בין האסירים.¹⁰ על אף שלא הספיקו לחלק את כל כלי הנשק, נוכח התקלה הבלתי צפויה שהובילה מוקדם מידי לפתיחה במרד, הימצאותו של נשק בידי חלק מהבורחים הייתה עובדה משמעותית להישרדותם.

לטבלת שורדי המרד עד סופה של המלחמה, צירפנו את מספרם המועט של מי שברחו מטרבלינקה במהלך פעילות המחנה ושרדו עד סופה של המלחמה. אין ספק שלשרידותם של מי שהיו אסירים בטרבלינקה יש חשיבות החורגת מעצם הישארותם בחיים. נותרו בחיים עדי הראייה הממשיים לרצח, שסיפרו, תיעדו וגם העידו על כך.

שתי הטבלאות המצורפות, על אף שהן מאגדות אינפורמציה חלקית, נוכח העובדה שמרבית הבורחים נרצחו ורק על חלקם הקטן יש בידינו מידע, הרי בעצם יכולתנו לציין בהן עשרות שמות ודמויות יש בה כדי להעיד על נוכחות הבריחה, ייחודה, מקומה והשפעתה בטרבלינקה ועל טרבלינקה. מסקנתנו על קיומם של מאות רבות של בורחים לצד מספר גבוה יותר מהמקובל למנות של שורדי טרבלינקה, יש בה כדי להעיד על מקומו של הנושא בסדר היום המחקרי. תופעת הבורחים על מספרם ועל נוכחותם יש בה כדי להעיד הן על יעילותו המוכחת של מנגנון "הפתרון הסופי", הן על שיתוף הפעולה של אוכלוסיית הספר הכפרית ברצח היהודים ובהסגרתם, והן על רוח האדם שהתמצתה בהיאחזותם של הבורחים מטרבלינקה בחיים.

⁹ למרד בסוביבור לא היו שותפים אסירי אזור ההשמדה. ראה ארד, **מבצע ריינהרד**, עמ' 462.
¹⁰ המורדים בסוביבור השיגו נשקים במהלך רציחת אנשי הס"ס במחנה והברחה של מספר רובים על ידי איש המחתרת שלמה שמייזנר שהיה מופקד על תיקון התנורים בצריפי האוקראינים. ההתקפה על מחסן הנשק נוהלה תוך כדי המרד ונתפסו כמה רובים. ראה: שם, עמ' 463-480.

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
M.10 ARII/196	חזר לגטו ורשה דרך ונגרוב וקלימונטוב	23 ביולי 1942	23 ביולי 1942	ורשה	ש. קנכט (ככל הנראה שם בדוי)	1
רומה נוסקביץ בן עטר ודורון ש בן עטר, מה שהזמן והעצב הותירו- עמ' 78.	חזרו לגטו ביום השלישי של האקציה	ככל הנראה יום לאחר ההגעה - 24 באוגוסט 1942	ככל הנראה היום הראשון לגירוש, 23 ביולי 1942	ורשה	בורחים אנונימיים	2
עדות יוסף גוטמן, איז"ש, M49E/222, 6	חזר לגטו ורשה	מחצית אוגוסט 1942	שלהי יולי 1942	ורשה	יוסף גוטמן	3
עדות יהושע גרינברג, איז"ש, O.3/3494	העד נדד בסביבות רדזימין וורשה. חי בוורשה בזהות שאולה	ככל הנראה 20 באוגוסט 1942	הגירוש התחולל ב-18 באוגוסט 1942	ורשה	דוד קפלן	4

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
עדות קורצייצקי, איו"ש M.49E/5922	חזר לוורשה ונתפס שוב	בסביבות ה-3 באוגוסט 1942, היום העשירי לגירוש		ורשה	אנונימי	5
עדות שמחה בינם לעסקי, איו"ש, M.I.E/58 ; לעסקי, גבית עדות, פון לעצטן חורבן 3, מינכן, (אוקטובר-נובמבר 1946)	היה בטרבלינקה 4 ימים. חזר לגטו ורשה	ראשית אוגוסט 1942	שלהי יולי 1942	ורשה	שמחה בינם לעסקי	6
נזכר בעדותו של שמחה בינם לעסקי כהוגה רעיון הבריחה	חזר לגטו ורשה	ראשית אוגוסט 1942	ככל הנראה שלהי יולי 1942	ורשה	משה בורשטיין	7
אברהם לויין מדווח עליו ביומנו ב-11 באוגוסט 1942	חזר לגטו ורשה	ככל הנראה תחילת אוגוסט 1942	ככל הנראה שלהי יולי 1942	ורשה	סלבה	8

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
9	יעקב רבינוביץ'	ככל הנראה שלהי אוגוסט 1942	ככל הנראה ראשית אוגוסט 1942	חזר לגטו ורשה	יומנו של עמנואל רינגלבלום, עמ' 416; זיידמן, יומן גטו ורשה, עמ' 79
10	עזריאל ואלאך	ככל הנראה ראשית אוגוסט 1942	ככל הנראה מחצית אוגוסט 1942	נפגש עם זלמן פרידריך בסוקולוב	ולדקה מיד, משני עברי החומה, עמ' 110; מארק אדלמן, הגטו לוחם, עמ' 11-12
11	דוד נובודבורסקי	17 באוגוסט 1942	ככל הנראה ב-26 באוגוסט 1942	ברח לסדובנה, משם לסטוצ'ק. ברכבת לורשה. הגיע לגטו דרך בית הקברות אוקופובה	M.10 איז'יש, ARII/296
12	אנונימי + שותף	ככל הנראה ראשית	ככל הנראה בסביבות ה-20	ברח לגטו ורשה	יצחק קצנלסון, כתבים אחרונים, עמ' 167-168

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
		באוגוסט 1942	אוגוסט 1942			
ולדקה מיד, משני עברי החומה, עמ' 61-62		שבוע אחרון של אוגוסט 1942	ככל הנראה מחצית אוגוסט 1942	ורשה	אליהו לינדר	1 3
עדות רוגוז'יק ישעיהו, איו"ש O.3/4432	חזר לגטו ורשה	שלהי אוגוסט 1942		ורשה	אנונימי כבן 15-16	1 4
אבלה"ג תיק 3182 יומנו של הד"ר פולישוק.	חזרו לגטו ורשה.	שלהי אוגוסט 1942		ורשה	נמלטים אנונימיים	1 5
בראונינג, זיכרון של הישרדות, עמ' 103-102	ברח לוויז'ביניק	מהלך אוגוסט 1942		לא ידוע	נמלט אנונימי	1 6
איו"ש, M.11/21	דווחו על ידי פליטים מורשה שפגשו בהם במהלך הגירוש הגדול	אוגוסט-ספטמבר		ורשה	נמלטים אנונימיים	1 7

	<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
1	האחים צ'נקי ממינדזיז'ץ פודלסקי	מיינדזיז'ץ פודלסקי	24-26 באוגוסט 1942	סוף אוגוסט-ראשית ספטמבר 1942	חזרו למיינדזיז'ץ פודלסקי. נרצחו	פייגנבוים מ. י., פודלסיה באבדון, ביאלה פודלסקי, מזריץ' פודלסקי, לומז; רישומים מהחורבן, עמ' 180. המזריצ'אים, אלבום תמונות עמותת התאחדות עולי מזריץ' דפולסיה בישראל, וועד עמותת התאחדות עולי מזריץ' עמ' 82.
1	משה מידלו	קלצה	24-20 באוגוסט 1942	ככל הנראה ספטמבר 1942	חזר לקלצה באוקטובר 1942	איו"ש, M.49.E/85
2	יוסלה ואסר	קלצה	24-20 באוגוסט 1942	ככל הנראה ספטמבר 1942	חזר לקלצה באוקטובר 1942	עדות גרפינקל צבי, איו"ש, O.3/9147

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
שרה בנדר, בארץ אויב, עמ' 225	לוורשה ומשם ברגל לקלצה. אל הגטו של קלצה הגיעו באוקטובר	ככל הנראה ספטמבר 1942	24-20 באוגוסט 1942	קלצה	שפטל	2
						1
צאלק פרחודניק, התפקיד העצוב של התייעוד, יומן מחבוא, עמ 68-69	חזרו לאוטבוצק	ככל הנראה בתחילת ספטמבר 1942	19 באוגוסט 1942	אוטבוצק	קניגסברג	2
					ורייבק	2
נחמן דיאמנט, איז'יש, M49E/852		27 באוגוסט 1942	22 באוגוסט 1942	קלצה	נחמן דיאמנט	2
						3
איז'יש, ; M.10/AR.2 299	חזר לגטו ורשה. נהרג במהלך מרד גטו ורשה	13 בספטמבר 1942	25 באוגוסט 1942	ורשה	יעקב קשפיצקי	2
						4
רשימות ציפורה זונשיין בתוך: ישראל זילברשטיין (עורך), אבות מספרים, ארגון יוצאי שדלצה	גטו שדלצה	9 בספטמבר 1942	27 באוגוסט 1942	ורשה	מאקס ביגלמן	2
						5

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
					בישראל, עמ' 230-231
2 6	אדי ויינשטיין	24 באוגוסט 1942	9 בספטמבר 1942	גטו לושיצה	ויינשטיין אדי, פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה עמ' 56-32
2 7	מיכאל פישמן	24 באוגוסט 1942	9 בספטמבר 1942	גטו לושיצה	ויינשטיין אדי, פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה עמ' 56-32
2 8	גדליה רוזנברג	24 באוגוסט 1942	9 בספטמבר 1942	גטו לושיצה	ויינשטיין אדי, פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה עמ' 56-32
2 9	לייזר מורדסקי	24 באוגוסט 1942	ככל הנראה באוקטובר 1942	אזור קונסטנטינו ב, עם שני בורחים נוספים.	ויינשטיין אדי, פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה עמ' 50

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
				נהרג ביולי 1944 על ידי הא"ק	
3 0	אנונימי מצינסטוכוב ה	21 בספטמב ר 1942	28 בספטמב ר 1942	לגטו ורשה	איו"ש, M.10/ARII/297
3 1	ה.ג.	12 בספטמב ר 1942	30 בספטמב ר או 1 באוקטוב ר	לוורשה	עדותו של ה.ג., איו"ש, O.25/113, ללא תאריך
3 2	אחיו של ה.ג.		30 בספטמב ר או 1 באוקטוב ר	לוורשה	עדותו של ה.ג., איו"ש, O.25/113, ללא תאריך
3 3	נפתלי מילגרוים	28 בספטמב ר 1942	2 באוקטוב ר 1942	ורשה, קרקוב, הונגריה	עדות נפתלי מילגרוים, איו"ש, O.12/53
3 4	שני בורחים נוספים איתם ברח נפתלי מילגרוים		2 באוקטוב ר 1942	לגטו ורשה	עדות נפתלי מילגרוים, איו"ש, O.12/53

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
3	בורחים		מהלך	מתרכזים	עדותו של הרש
5	אנונימיים		ספטמבר 1942	בעירה סטוצ'ק	נשבסקי, איו"ש, O.3/3198
3	בין 10-20	ינדז'יוב	16	לינדז'יוב	עדותו של ברק
6	בורחים מינדז'יוב	Jędrzejów (w	בספטמבר 1942 ר	במהלך אוקטובר 1942	גולברג, אבלה"ג, 27507
3	מיכאל	צינסטוכובה	22	לגטו	עדות מיכאל
7	ליזרוביץ		בספטמבר 1942 ר	צינסטוכובה	ליזרוביץ, איו"ש, O.3/6744
3	שני בורחים	צינסטוכובה	שלהי	נתפסו ונתלו	העניעק שפרלינג,
8	מצינסטוכוב ה		ספטמבר 1942	במחנה	פון לעצטן חורבן 6, 1947, עמ' 15
3	בורחים	צינסטוכובה	שלהי	הגעה לגטו	צבי וירניק, במאבק
9	מצינסטוכוב ה		ספטמבר 1942	צינסטוכובה בראשית נובמבר 1942	נגד החיה הנאצית, ספר צינסטוכובה, עמ' 199
4	משה יאנובר	סרנקי. גורש משדלצה	שלהי	חזר למחנה	ספר יזכור לקהילת
0			אוגוסט 1942	העבודה בסרנקי	סארנאקי, ארגון יוצאי סארנאקי בישראל, עמ' 174-175

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
RG-50.030*0132 (Interview with David Lieberman), July 1990	חזר לצינסטוכוב ה עם שלושה בורחים נוספים	שלהי אוקטובר אט ראשית נובמבר 1942	שלהי ספטמבר-ראשית אוקטובר 1942	צינסטוכובה	דוד ליברמן	4 1
גלברד אהרון, "19 טאג אין טרעבלינקע, " ספר צ'נסטוכובה	חזר לצינסטוכוב ה בכדי להתריע	21 באוקטובר ר 1942	2 באוקטובר ר 1942	צינסטוכוב ה	אהרון גלברד	4 2
עדות שמואל יוסקוביץ, איו"ש, O.3/6782	קלצה	ככל הנראה מחצית אוקטובר	5 באוקטובר ר 1942	חמייילניק	בורח מחמייילניק	4 3
	חזר לוולושצ'וב	במהלך אוקטובר 1942	5 באוקטובר ר 1942	וולושצ'וב	גרשון קצקה	4 4
צבי מאדאנעס, וואס דערציילן לאנדסלייט-קאצעטניקעס, בתוך: קפלינסקי, ברוך (עורך), ספר-זיכרון לקהילת		שלהי אוקטובר 1942	15 באוקטובר ר 1942	דמבלין	יהודי מדמבלין	4 5

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
					קו'ניץ, עמ' 449-450
4 6	ישראל זלצר	15 באוקטובר 1942	שלהי אוקטובר 1942	חזר לאיווניסקה	עדות איגנצי גולדשטיין, אי"ש, O.3/1252
4 7	שכן של לולק קירשנבוים	סוף ספטמבר-תחילת אוקטובר 1942	שלהי אוקטובר 1942	חזר לצינסטוכובה	עדות קירשנבוים לולק, אי"ש, O.3/12871
4 8	בעלה של סלקה בענדלער	סוף ספטמבר 1942	שלהי אוקטובר או ראשית נובמבר	ברח לקו'ייניצה	צבי מאדאנעס, וואס דערציילן לאנדסלייט-קאצעטניקעס, בתוך: קפלינסקי, ברוך (עורך), ספר-זיכרון לקהילת קו'ניץ, עמ' 449-450
4 9	מנדל פישלביץ	9 באוקטובר 1942	במהלך אוקטובר 1942	לגטו צינסטוכובה	ספר צינסטוכובה, עמ' 309-310.

<u>מקורות</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
אהרון עדות אהרון צ'כוביץ', איז'ש, O.3/552	בריחה לעבר קוסוב. ארגון תעודות מזויפות והגעה לוורשה	סוף נובמבר 1942	11 בספטמב ר 1942	ורשה	אהרון צ'כוביץ	5 0
אהרון עדות אהרון צ'כוביץ', איז'ש, O.3/552	בריחה לעבר קוסוב. ארגון תעודות מזויפות והגעה לוורשה	ברח פעמיים: במהלך ספטמבר ובסוף נובמבר 1942			שוקן - שותפו של צ'כוביץ	5 1
רפאל עדות רפאל ביישנבאום, איז'ש, M49E/415	חזר לסימיאטיץ'	מהלך נובמבר	9 בנובמבר 1942	סימיאטיץ'	בנימין ראק	5 2
יומנו של אברהם לז'ין, עמ' 155	לגטו ורשה	4-6 בדצמבר 1942			אנונימיים	5 3

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
5 שני אחים 4 אנונימיים מצינסטוכוב ה	צינסטוכובה	ספטמבר- אוקטובר 1942	סוף דצמבר 1942		לעווקאוויטש דודעק, א פיאטרקאווער אין טרעבלינקע, יעקב מלץ (עורד), פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה, עמ' 821- 832
5 דודק 5 לבקוביץ' + בורח נוסף	פיוטרקוב	13 באוקטוב ר 1942	סוף דצמבר 1942 – ערב חג המולד	פיוטרקוב	לעווקאוויטש דודעק, א פיאטרקאווער אין טרעבלינקע, יעקב מלץ (עורד), פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה, עמ' 821- 832
5 דוד קפלן 6	ורשה		חורף 1942- 1943 (ככל הנראה	חזר לגטו ורשה	הלינה בירנבאום, החיים כתקווה, עמ' 51

<u>שם הבורח</u>	<u>מאיפה הבורח</u>	<u>תאריך ההגעה אל המחנה</u>	<u>תאריך הבריחה</u>	<u>מסלול הבריחה</u>	<u>מקורות</u>
			ינואר (1943)		
5 7	משה פורמן קאפו		31 בדצמבר 1942	נתפס ונתלה במחנה	עדות אברהם לינדווסר, איו"ש, M49E/4251
5 8	שלושה אסירים מאזור ההשמדה שברחו עם משה פורמן		31 בדצמבר 1942	נתפסו ונתלו במחנה	עדות אברהם לינדווסר, איו"ש, ; M49E/4251 עדות אליהו רוזנברג, איו"ש, O.3/4548, עמ' 1-4
5 9	לייזר שרשן	במהלך הגירוש גדול	31 בדצמבר 1942	חוזר לוורשה. ככל הנראה רק בפברואר 1943. לחם במרד גטו ורשה ולחם באזור חורבות הגטו	אריה ניברג, האחרונים: בקץ המרד של גטו ורשה, עמ' 98
6 0	הערש פינקלשטיין	שדלצה	במהלך נובמבר 1942	ורשה בזהות שאולה	עדות הערש פינקלשטיין,

<u>מקורות</u>	<u>מסלול</u> <u>הבריחה</u>	<u>תאריך</u> <u>הבריחה</u>	<u>תאריך</u> <u>ההגעה</u> <u>אל</u> <u>המחנה</u>	<u>מאיפה</u> <u>הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
איו"ש, M.49.E/4506						
עדות אברהם בומבה. א. ל. באמבע, מיין אנטלויפן פון טרעבלינקע, טשנסטאכאוו	חזרה לצינסטוכוב ה	שבוע ראשון של ינואר 1943	25 בספטמבר 1942	צינסטוכובה	אברהם בומבה	6 1
עדות אברהם בומבה. א. ל. באמבע, מיין אנטלויפן פון טרעבלינקע, טשנסטאכאוו		במהלך אוקטובר 1942. חזר למחנה כעבור חודש וברח לבדו שוב	סוף ספטמבר 1942	צינסטוכובה	לייבל רזנטל	6 2
עדות אברהם בומבה. א. ל. באמבע, מיין אנטלויפן פון טרעבלינקע, טשנסטאכאוו, גלברד, " 19 טאג	נתפס ונתלה במחנה	במהלך אוקטובר 1942	סוף ספטמבר 1942	צינסטוכובה	יצחק זיידמן	6 3

<u>מקורות</u>	<u>מסלול</u> <u>הבריחה</u>	<u>תאריך</u> <u>הבריחה</u>	<u>תאריך</u> <u>ההגעה</u> <u>אל</u> <u>המחנה</u>	<u>מאיפה</u> <u>הבורח</u>	<u>שם הבורח</u>	
אין טרעבלינקע", עמ' 160						
עדותו של אברהם ברוידה, איו"ש, O.3/4183	לביאליסטו ק	מרס 1943	תחילת ינואר 1943	גרודנו	אברהם ברוידה	6 4

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
	<u>ברח</u>		
1	אזור השמדה	בריחה ליערות ליד סמיאטיץ' קבוצה של חמישה שהפכה לארבעה. שני אחים מצ'נסטוכובה אחד מוורשה וגלייט מאופוצ'ינו. 4 בורחים ששדו	עדות אהרון גלייט, איו"ש, O.3/3989
2	אזור השמדה	ברח ליער	
3	אזור השמדה	ברח ליער הסמוך לטרבלינקה שם נרדף בידי פולנים. הגיע לעיירות בסביבת וישקוב שם נעזר באיכרים פולנים והתקיים 10 חודשים בערך. חבר לקבוצת פרטיזנים ביערות וישקוב. השתחרר ליד וישקוב בסוף אוגוסט 1944.	עדות שמעון גולדברג, איו"ש, M.49.E/656
4	אזור השמדה	בריחה לסוקולוב פודלסקי היה ביערות סטרדין סמוך לסוקולוב	עדות אברהם גולדפארב, איו"ש, O.3/1846

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
5	שלמה הלמן	אזור השמדה	בריחה ליער. הצלה עם שיעה ורשבסקי בידי חסיד אומות העולם סרפינוביץ
6	שעיה ורשבסקי	אזור השמדה	הצלה בידי חסיד אומות העולם סרפינוביץ
7	יעקב ויירניק	אזור השמדה	הוא הגיע לוורשה כשהוא מסתתר ברכבת משא. הוא הסתתר בוורשה בתחילה אצל משפחת קשיבושבסקי מעסיקיו לשעבר, שהשיגו עבורו תעודת זהות מזויפת תחת השם קובאלצ'יק (Kowalczyk), ולאחר מכן הוסתר על ידי אישה בשם בוקובסקה (Bukowska). הוא יצר קשר עם חברי מחתרת יהודים שפעלו בצד "הארי" של ורשה. בסוף 1943 הוא השתכנע לכתוב את חיבורו "שנה בטרבלינקה". המשיך להתגורר בוורשה ולחם שם בשנת 1944 במרד ורשה הפולני במסגרת ה"ארמייה לודובה".

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>	
8	אברהם לינדווסר	אזור השמדה	ברח עם 12 איש ביניהם אישה. היא נתפסה בכניסתה לכפר בסביבות לוקוב. לינדווסר עצמו שהה ביחידת פרטיזנים ביערות בסביבת לוקוב עד השחרור בידי הצבא האדום	עדות לינדווסר אברהם, איו"ש, TR.3/1617
9	סוניה לבקוביץ	אזור השמדה	בריחה דרומית לטרבלינקה. הגיעה לאחר שישה ימים שוטטה בקבוצה עד שהגיעו ליערות בקרבת ונגרוב. שם היו עד לשחרור בידי הצבא הסובייטי ב-9 באוגוסט 1944	עדות סוניה לבקוביץ, איו"ש, 0.33/295
10	ברונקה סוקנו	אזור השמדה		
11	ייזי רייגרודזקי	אזור השמדה	יצא עם רובה. נדד עם חבר דרומה דרך שידלץ פרצ'ב לוורשה. מורשה נסע למקוב לשכנים לשעבר מרחוב דזיילנה	עדות יזי רייגרודזקי, איו"ש, M.49.E/5483
12	משפטן מורשה	אזור ההשמדה	נדד עם יזי רייגרודזקי עד ורשה. נפרדו שם. גורלו לא ידוע	עדות יזי רייגרודזקי, איו"ש, M.49.E/5483

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
13	אזור השמדה	בריחה לוורשה. חיים בזהות שאולה. הצטרפות למחתרת	
14	אזור השמדה		
15	אזור השמדה	ברח לבד. נע בין שדות וכפרים. כמה קמ לפני ורשה פגש שני בורחים. אחד בשם יענקל מפיוטרקוב ואחד בשם מוטלה מצ'נסטוכוב. מוטלה נכנס לכפר להחליף כסף ולא חזר. ידעו שמסוכן. הלך עם יענקלה לפיוטרקוב עירו והמשיך לצ'נסטוחוב. שם נעזר בגוי שאותו הכיר.	עדות פנחס אפשטיין, איו"ש, מס' פריט 3561624 (עדות שטרם קוטלגה).
16	אזור השמדה		
17	מחנה תחתון		
18	מחנה תחתון		
19	מחנה תחתון	בריחה עם ריכרד גזלר. הזדהות כפועלי חברת טודט ושליחה למנהיים כעובדי כפייה זרים	Glazar Richard, Trap with a green fence- survival in Treblinka,

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
			Northwestern University Press, 1995
20	בוריס ויינברג	מחנה תחתון	ברח יליערות סוקולוב פודלסקי. שוחרר באוגוסט 1944 על יד סוקולוב, דרומית מזרחית לטרבלינקה
21	גוסטב בורקס	מחנה תחתון	ברחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski
22	איזידור, איזאק העלפינג	מחנה תחתון	נפת ביאליסטוק, סמייאטיץ'. שרד ביער עם בורח נוסף
23	חנוך ברנר	מחנה תחתון	ברחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski
24	לייזר יעקובסקינד	מחנה תחתון	הסתתר אצל איכר עד חודש לפני כניסת הצבא הרוסי. היה ביער קוסוב וסאדוונה.

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
		כל היהודים שהיו איתו נספו. נשאר לבד	
25	מחנה תחתון	בריחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski נפטר מדלקת ריאות במחבוא	עדות גוסטב בורקס, איו"ש, O.3/3061
26	מחנה תחתון	נפת ביאליסטוק, סמייאטיץ'. שרד ביער עם בורח נוסף	עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7193
27	מחנה תחתון		
28	מחנה תחתון		
29	מחנה תחתון	ברח מזרחה עם אחיו זיגמונט. נתפס על ידי פולנים אך ברח מהם. התקדם לבדו 3 לילות ואז ליד הכפר יאשורובקה פגש באישה בשם סטניסלאווה רוגושבסקה שהפגישה אותו באותו ערב עם קבוצת מסתתרים. לקבוצת פרטיזנים ביערות וישקוב	Cymlich, Israel and Oscar Strawczynski, Escaping Hell in Treblinka. Jerusalem and New York: Yad Vashem and Holocaust Survivors's

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
			Memoirs Project, 2007
30	זיגמונט סטרבצ'ינסקי	מחנה תחתון	Cymlich, Israel and Oscar Strawczynski, Escaping Hell in Treblinka. Jerusalem and New York: Yad Vashem and Holocaust Survivors's Memoirs Project, 2007
31	הנריק פוסבולסקי	מחנה תחתון	
32	מריאן פלאטקביץ	מחנה תחתון	ברח לוונגרוב ואז לסביבות קילצה. יחד עם לקס מקילצה, וגוטמאן, פלוצקאי, חצקל רוזנברג עם הבן, ואחד מציניסטוכובה. הגיעו לכפר לונצינה שם <u>הוסתרו 19 איש</u> בידי

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
		איכרים שהכירו את לקס. הוסתרו שבעה חודשים. עם התקרבות החזית עברו לפרטיזנים. הצטרפו אחר כך לארמיה לודוה בסביבות קלצה. <u>מבין חברי</u> <u>הקבוצה שרדו 18 איש</u>	
33	יוסף צ'רני מחנה תחתון	ביער סטאז'ב בקרבת פאריסוב (Parysów)	קרקובסקי, לחימה יהודית, עמ' 161
34	אלכסנדר אריה קודליק מחנה תחתון	הצלה בכפר ליד ונגרוב בידי משפחת גולוס שהוכרו כחסידי אומות עולם	עדות שמואל רייזמן, איו"ש, M49E/687, תיק מחלקת חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/1485
35	קלמן טייגמן מחנה תחתון	ברח בקבוצה של ארבעה. הגיעו 12 ק"מ מהמחנה. ברח עם יעקב מילר שהצטייד בכסף ונתן לאיכר בכדי שיכינו להם אוכל. ברחו לסביבות ונגרוב. שם נפגשו עם אנשי אק. אילולא הנשק שהיה בידם היו הורגים אותנו. לפני	עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7193

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
		השחרור הסתתרו במתבן במקום מסתור אצל האיכר סמוניבסקי בכפר סמונייב	
36	ריכרד גלזר	מחנה תחתון	בריחה עם קרל אונגר. הזדהות כפועלי חברת טודט ושליחה למנהיים כעובדי כפייה זרים
			Glazar Richard, Trap with a green fence-survival in Treblinka, Northwestern University Press, 1995
37	וולף שניידמן	מחנה תחתון	יליד סטוצ'ק ברח לעיירה. איכר בסטוצ'ק לא נתן לו מזון. התחבר ביער בקרבת מקום. נעזר באיכר אשהעביר להם מידע על תנועת הגרמנים. חי ביער שנה יד הגעת הרוסים בסוף ספטמבר 1944.
			עדות וולף שניידמן, איו"ש, O.3/560
38	בורח שנמלט עם וולף שניידמן		יערות סמוכים לסטוצ'ק
			עדות וולף שניידמן, איו"ש, O.3/560
39	שמואל וילנברג	מחנה תחתון	הצליח במנוסתו להגיע חזרה לורשה, ושם הצטרף לתנועת ההתנגדות הפולנית

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
		והשתתף במרד ורשה. בהמשך לחם בפושציה קמפינובסקה בשורות פרטיזנים.	
40	שמואל רייזמן	מחנה תחתון	הצלה בכפר ליד ונגרוב בידי משפחת גולוס שהוכרו כחסידי אומות עולם
			עדות שמואל רייזמן, איו"ש, M49E/687, תיק מחלקת חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/1485.
41	וילהלם שניידרמן	מחנה תחתון	ברח לעיירה שלו סטוצ'ק. מסתור ביערות הסביבה
			RG- 50.030288 - Interview with William Shneiderman), September 1994
42	הנייק שפרלינג	מחנה תחתון	בריחה בקבוצה של שלושה. היעזרות במשפחת איכרים פולנית. מסתור בוורשה
			שפרלינג הנייק (העניעק שפערלינג) פון לעצטן חורבן 6 (אוגוסט 1947)
43	תנחום גרינברג	מחנה תחתון	
44	שמעון רוזנטל	מחנה תחתון	

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
45	מחנה תחתון	מסטוצ'ק. הסתתר עם אחיו לייזר ביערות סטוצ'ק. נעזר במשפחת אוסטרובסקי עד רצח משפחת פוסטק אז יצאו ליער ויחד עם 3 משפחות יהודיות הקימו מחנה משפחתי ביערות סטוצ'ק עד השחרור.	חיים טשעכאנאוויצעקי, פון סטאק קיין טרעבלינקע, עמ' 426-427.
46	מחנה תחתון	מסטוצ'ק. הסתתר עם אחיו לייזר ביערות סטוצ'ק. נעזר במשפחת אוסטרובסקי עד רצח משפחת פוסטק אז יצאו ליער ויחד עם 3 משפחות יהודיות הקימו מחנה משפחתי ביערות סטוצ'ק עד השחרור.	חיים טשעכאנאוויצעקי, פון סטאק קיין טרעבלינקע, עמ' 426-427.
47	מחנה תחתון	מסטוצ'ק. ברח ליערות סטוק חבר למחנה משפחות	
48	מחנה תחתון	ברח בקבוצה של ארבעה. הגיעו 12 ק"מ מהמחנה. ברח עם יעקב מילר שהצטייד בכסף ונתן לאיכר בכדי שיכינו להם אוכל. ברחו לסביבות ונגרוב. שם נפגשו עם אנשי אק. אילולא הנשק שהיה בידם היו	עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7193

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
	<u>ברח</u>		
		הורגים אותנו. לפני השחרור הסתתרו במתבן במקום מסתור אצל האיכר סמוניבסקי בכפר סמונייב	
49	מחנה תחתון	ברח לוונגרוב ואז לסביבות קילצה. יחד עם גוטמאן מפלוצק חצקל רוזנברג ובנו ובורח נוסף מצינסטוכובה. הגיעו לכפר לונצינה שם הוסתרו 19 איש בידי איכרים שהכירו את לקס. הוסתרו שבעה חודשים. עם התקרבות החזית עברו לפרטיזונים. הצטרפו אחר כך לארמיה לודוה בסביבות קלצה.	עדות פלאטקביץ' מריאן, איו"ש, O.3/4229
50	מחנה תחתון	השיג באמצעות ניירות מזויפים עבודה ביחידת בינוי פולנית הקשורה לצבא הגרמני	
51	אלברט כהן	בריחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski	

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
52	אברהם קולסקי	בריחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski	תיק חסידי אומות העולם, איו"ש, M.31.2/522
53	שעיה לחמן	בריחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski	עדות גוסטב בורקס, איו"ש, O.3/3061
54	חיים שטאייר		
55	יעקב שמואלוביץ		
56	סול (שמואל) רוזנקרנץ		
57	ולאדק זלצברג	מחנה תחתון ברח בקבוצה של ארבעה. הגיעו 12 ק"מ מהמחנה. ברח עם יעקב מילר שהצטייד בכסף ונתן לאיכר בכדי שיכינו להם אוכל. ברחו לסביבות ונגרוב. שם נפגשו עם אנשי אק. אילולא הנשק שהיה בידם היו הורגים אותנו. לפני השחרור הסתתרו במתבן במקום מסתור אצל האיכר סמונייבסקי בכפר סמונייב	עדות יעקב מילר, איו"ש, O.3/7193

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו</u> <u>ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
58	סטשק כהן	בריחה מרחק של 28 קמ בערך לכפר Orzeszowka הצלה בידי משפחת Pogorzelski	עדות גוסטב בורקס, איו"ש, O.3/3061,
59	לוטק טורונצ'יק		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
60	שמעון רוזנטל		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
61	קלמן פוטאש		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
62	זיגמונט בלשרסקי		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
			לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
63	שמעון פרידמן		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
64	אברהם כץ		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
65	פנחס וייסמן		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
66	מקס לויט		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג

<u>שם</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>מקור</u>
			לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
67	מנדל קוריטניצקי		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
68	יעקב דומב		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
69	ציסלב אוגוסטיניאק		רשימת ניצולים אסירי מחנה טרבלינקה שצירף שמואל וילנברג לעדוּתו ב-1945. איו"ש, O.3/567
70	שיינברג וולף		
71	צימרמן יוסף		
72	אברהם בומבה	השתחרר בצינסטוכובה	
73	אהרון גלברד	השתחרר בצינסטוכובה	

<u>מקור</u>	<u>יעד הבריחה</u>	<u>אזור במחנה ממנו ברח</u>	<u>שם</u>
איו"ש 0.3/556			אוגניוש טורובסקי
RG- 50.030*0132- (Interview with David Lieberman), July 1990	השתחרר בצינסטוכובה		דיוויד ליברמן
			יוסף גוטמן
			שמחה בינעם לעסקי
			משה מידלו
			נחמן דיאמנט
			אדי ויינשטיין
			אהרון צי'כוביץ'
			הערש פינקלשטיין
			מיכאל ליזרוביץ'

ביבליוגרפיה

I מקורות ארכיוניים

ארכיון יד ושם – ירושלים

M.10 ARII - ארכיון רינגלבלום

M.10 ARII/192 – דוח האי"ל לממשלה הפולנית הגולה (פולנית)

M.10 ARII/196 – דיווח על מעון הפליטים בדז'יקה-הבורח קנכט (פולנית)

M.10 ARII/273 – מכתב הרש לפק (גרמנית)

M.10 ARII/275 – מכתב לגטו ורשה מסטוצ'ק (פולנית)

M.10 ARII/296 – עדותו של דוד נובודבורסקי (פולנית)

M.10 ARII/297 – דיווח של בורח מטרבלינקה (פולנית)

M.10 ARII/298 – דיווח אודות אירוע בטרבלינקה (פולנית)

M.10 ARII/299 – עדותו של קשפיצקי כפי שתועדה על ידי רחל אוירבך (יידיש)

M.10 ARII/300 – מפת טרבלינקה כפי ששורטטו על ידי בורח (פולנית)

M.10 ARII/319 – דיווח של עיתון פולני "גלוס וורשאווי" אודות טרבלינקה (פולנית)

M.10 ARII/488 – מפת טרבלינקה (פולנית)

M.11 ארכיון מרסיק טננבוים

M.11/20 - על מחנה ההשמדה טרבלינקה (פולנית ויידיש)

M.11/21 – פליטים מטרבלינקה (יידיש)

M.11/56 – עדות אלמוני על בריחות מטרבלינקה (יידיש)

M.11/60 – מידע שנמצא בערמות בגדים שהובלו מטרבלינקה (יידיש)

M.1 הוועדה ההיסטורית המרכזית במינכן

M.1.E אוסף עדויות של הוועדה ההיסטורית המרכזית במינכן

460 (איזאק העלפינג, 1946, יידיש); 1162 (שטבהולץ תדיאוש, ללא ציון תאריך, יידיש)

M.31 חסידי אומות העולם

522 (Pogorzelski Julian, Pogorzelski Stanisław) 1485 (Gołoś Edward) 3858 (Egierszдорff Irena, Glazer Zofia, Zawadzka Irena, (Rzewuska Lucyna, Zawadzka Sabina) 1706 (Pogorzelski Stanisław, Serafinowicz Julian)

O.12 אוסף פרלמן – פליטים מפולין

53 (עדות נפתלי מילגרוים, 1943, עברית)

O.25 ארכיון זילברברג, ארכיון המחותרת הפולנית, לונדון

113 (ה.ג. עדות בעילום שם, ללא ציון תאריך, יידיש)

M.49.E אוסף תעודות מהמכון היהודי ההיסטורי (ZIH) בוורשה

5 (קרול טייגמן, 1944, יידיש); 15 (חנה ברש, 1945, פולנית); 83 (לייזר יעקובסקינד, ללא ציון תאריך, יידיש); 85 (משה מידלו, 1945, פולנית); 106 (לאון פרלשטיין, 1945, פולנית); 415 (רפאל ביישנבאום, 1945, יידיש); 656 (שמעון גולדברג, 1945, פולנית); 852 (נחמן דיאמנט, ללא ציון שנה, פולנית); 874 (שלמה רובינשטיין, 1947, יידיש); 1185 (שמעון גרינשפן, 1946, יידיש); 2226 (יוסף גוטמן, 1947, פולנית); 2954 (מינה ברמן, 1947, יידיש); 2760 (ידידיה קליינלרר וגרשון לבקוביץ, 1947, יידיש); 4086 (קלמן קרביץ, 1946, פולנית ויידיש); 4506 (הרש פינקלשטיין, 1946, יידיש); 4251 (אברהם לינדווסר, ללא ציון תאריך, יידיש); 4729 (יאן סוטקובסקי, ללא ציון שנה, פולנית); 4870 (מיכאל קלמבשיאק, 1945, פולנית); 5486 (יוזי רייגודסקי, 1957, פולנית); 5712 (מייציסלאב חודז'קו, פולנית); 5922 (קורצייצקי, ללא ציון תאריך, פולנית); 6126 (ברק רויזמן, 1964, פולנית) 6126

0.3 עדויות יד ושם

548 (חנוך ברנר, 1945, פולנית); 549 (אבא קון, 1945, פולנית); 550 (אלכסנדר קודליק, 1945, פולנית); 551 (שמעון פרידמן, 1945, פולנית); 552 (אהרון צ'יכוביץ, 1945, פולנית); 554 (הנריק פוסבולסקי, 1945, פולנית); 556 (אוגניוש טורובסקי, 1945, פולנית); 557 (שעיה ורשבסקי, 1945, פולנית); 558 (אוסקר סטרבצינסקי, 1945, פולנית); 560 (וולף שיינמן, 1945, פולנית); 561 (שמואל רייזמן, פולנית); 562 (אלכסנדר קודליק, 1945, פולנית); 564 (אהרון צ'יכוביץ, 1945, פולנית); 565 (בוריס קזייק ויינברג, 1945, פולנית); 566 (הנריק רייכמן, 1945, פולנית); 567 (שמואל וילנברג, 1945, פולנית); 568 (תנחום גרינברג, 1961, יידיש); 1252 (איגנץ גולדשטיין, 1959, פולנית); 1586 (קלמן טייגמן, 1959, פולנית); 1846 (אברהם גולדפארב, 1961, יידיש); 2267 (שלמה הלמן, 1961, יידיש); 3061 (גוסטב בורקס, 1967, פולנית); 3131 (אוסקר סטרבצינסקי, 1944, יידיש); 3198

(הירש נשבסקי, 1967, יידיש); 3220 (מנחם קשפיצקי, 1967, יידיש); 3494 (יהושע גרינברג, ללא ציון תאריך, יידיש); 3816 (יחיאל מאיר רייכמן, 1946, יידיש); 3989 (אהרון גלייט, 1971, יידיש); 4102 (אברהם קולסקי, 1980, יידיש); 4183 (אברהם ברוידה, יידיש); 4432 (ישעיהו רוגוזיק, ללא ציון תאריך, עברית); 4975 (זיפקה מנדל, 1988, עברית); 5813 (יונה פיגובי, 1991, עברית); 6744 (מיכאל לייזרוביץ, 1992, עברית); 6782 (שמואל יוסקוביץ, 1992, עברית); 7014 (קלמן טייגמן, 1991, עברית); 7913 (יעקב מילר, 1982, יידיש); 8382 (שמחה אנגרסט, 1994, עברית); 8421 (פנחס לובלינג, 1995, עברית); 9124 (מרדכי פוקס, 1996, עברית); 9147 (צבי גרפינקל, 1995, עברית); 9160 (אליעזר טקל, 1995, עברית); 11253 (דוד בראונר, 1999, עברית); 12871 (אליעזר לולק קירשנבוים, 2006, עברית);

O.33 עדויות, יומנים, זיכרונות

22 (אוסקר ברגר, ללא ציון שנה, גרמנית); 39 (אליהו רוזנברג, 1947, גרמנית); 1643 (משה לקס, ללא ציון תאריך, יידיש פולנית וגרמנית); 6442 (עדות יששכר רייס, 1954, עברית); 7250 (עדות אלמוני (נפתלי מילגרוים), 1943, עברית)

VT עדויות מוקלטות אשר טרם תומללו

564 (פנחס אפשטיין, 1994, עברית) 3905 (חיים בז'ינסקי, 2002, עברית); 7975 (יעקב אקרמן, 2007, עברית);

O.69 עדויות שנגבו בכנס ניצולי שואה

307 (אניטה טייטלבאום, 1981, אנגלית); 463 (איזידור העלפינג, 1981, אנגלית)

TR.3 עדויות משפט אייכמן

1372 (עדות אליהו רוזנברג) 1385 (עדות קלמן טייגמן, עברית); 1617 (עדות אברהם לינדווסר, עברית)

ארכיון בית לוחמי הגטאות

3562 (עדות אליהו רוזנברג (גרמנית, 1947)

27507 (עדות ברק גולדברג (מתוך תיק של עדויות שניגבו בידי מרים נוביץ' בצרפת, 1946)

2448 (עדותיהם של אליהו רוזנברג והנריק פוזבולסקי, (צרפתית, ללא ציון שנה)

אוסף אדולף ברמן – ארכיון בית לוחמי הגטאות

תיק 3169 (פולנית וגרמנית, 1943)

(USHMM) ארכיון מוזיאון השואה בושינגטון, ארצות הברית

RG-50.030*0033- (Interview with Abraham Bomba), August 1990

RG- 50.030288 - Interview with William Shneiderman), September 1994

RG-50.030*0132- (Interview with David Lieberman), July 1990

RG-50.042*0014 – (Interview with Isadore Helfing), March 1992

RG-50.120*0255 – (Interview with Shmuel Wilenberg), March 1990

RG-50.030*0185- (Interview with Chiel Rajchman), December 1988

II מקורות בדפוס

תעודות

גרוסמן וסילי ואיליה ארנבורג, **הספר השחור: על הטבח האכזרי של היהודים שבוצע בידי הכובשים הגרמנים- הפשיסטים באזוריה הכבושים זמנית של ברית- המועצות ובמחנות ההשמדה בפולין בשנות המלחמה 1941-1945**, עם עובד, תל אביב 1991

היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות, שני כרכים, מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה, ירושלים תשכ"ג

השוואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית- המועצות, בעריכת יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות, יד ושם, ירושלים תשל"ח
עיתונות המחותרת היהודית בווארשה, ישראל שחם ויוסף קרמיש (עורך), שישה כרכים, יד ושם, ירושלים תש"מ-תשנ"ז

Donat, Alexander, ed. *The Death Camp Treblinka: A Documentary*. New York: Holocaust Library, 1979

יומנים

ויירניק יעקב, **שנה בטרבלינקה**, דרור לנפש – תנועת דרור בישראל, תל אביב, תשע"א
לוי אברהם, **מפנקסו של המורה מיהודיה: גטו וארשה אפריל 1942-ינואר 1943**, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ט

זיידמן הלל, **יומן גטו וארשה**, אומה ומולדת, תל אביב 1946
טננבוים-תמרופ מרדכי, **דפים מן הדליקה: פרקי יומן-מכתבים-מאמרים**, יד ושם בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (ללא תאריך)

פיזיץ קופל ומירה (פיזיץ) פלינט, **"העוד יוותר מי שיבכה?"**: יומן וכתבים של משפחה מגטו ורשה, בעריכת חוי דרייפוס, ירושלים 2013

פרחודניק צאלק, **התפקיד העצוב של התיעוד, יומן מחבוא**, כתר 1993

צ'רניקוב אדם, **יומן גטו וארשא**, ירושלים תשכ"ט

קצנלסון יצחק, **כתבים אחרונים, בגטו וארשה ובמחנה ויטל**, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ובית
לוחמי הגטאות, 1988

קזשעפיצקי אברהם, "טרעבלינקע", **בלעטער פאר געשיכטע**, כרך 10, 1-2, 1956

רינגלבלום עמנואל, **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה - ספטמבר 1939-דצמבר 1942**
(כתבים מימי המלחמה א), מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם, יד
ושם ובית לוחמי הגטאות, ירושלים 1992

—, **כתבים אחרונים; יחסי פולנים-יהודים: ינואר 1943-אפריל 1944** (כתבים מימי המלחמה ב'),
מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם, יד ושם ובית לוחמי הגטאות,
ירושלים 1994

זיכרונות

אדלמן מארק, **הגטו לוחם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2001

אויערבאך רחל, **אויף די פעלדער פון טרעבלינקע**, דער צענטראלער יידישע היסטארישע קאמיסיע
ביים צ.ק פון פוילישע יידן, ורשה, לודז' וקרקוב 1947

—, **בחוצות ורשה: 1939–1943**; תרגם מיידיש: מרדכי חלמיש, עם עובד, תל אביב, תשי"ד.

—, **מרד גטו וארשה**, תרגם מיידיש: מרדכי חלמיש, המנורה, תל אביב, 1963

—, **צוואות ורשה: מפגשים, מעשים, גורלות 1933–1943**, מיידיש: רבקה גורפיין-אוכמני, מורשת
— בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תל אביב, 1985.

בירנבאום הלינה, **החיים כתקווה**, הוצאת המחברת, 2004

באמבע א. ל., "מיין אנטלויפן פון טרעבלינקע", בתוך: **טשנסטאכאו**, בעריכת ש.ד זינגער,
פאריינקטער טשענסטאכאווער רעליף-קאמיטעט, ניו יורק, 1958

בן עטר-נוטקביץ רומה ודורון ש בן עטר, **מה שהזמן והעצב הותירו: אם ובנה מתמודדים עם משא
העבר**, יד ושם, ירושלים 2013

בערמאן קאפל, "מיינע איבערלבענישן אין געטא", שמעון קאנץ (עורך), **ארגון יוצאי וולומין
בישראל**, תל אביב, 1971

גוטמן ישראל, **מרד הנצורים: מרדכי אנילביץ' ומלחמת גטו וארשה**, ספרית פועלים, מרחביה
תשכ"ג

גולדברג שמואל, "צווישן סטאק און טרעבלינקע", בתוך: **פנקס סטאק**, בעריכת י. צודיקער,
בוענאס איירס, 1974, עמ' 429-434

גלברד אהרון, "19 טאג אין טרעבלינקע", **ספר צ'נסטוכובה**, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968

גרינברג תנחום, "המרד בטרבלינקה: קטעי עדות", **ילקוט מורשת ה'** (ניסן תשכ"ו), עמ' 59-64

ואסר הרש, "הדו"ח הראשון על שואת יהודי ורשה", **ידיעות בית לוחמי הגטאות, מס' 16-17**, (אפריל 1956), עמ' 73

ווינשטיין אדי, **פלדה רותחת: סיפורה של בריחה מטרבלינקה**, מאנגלית: מרים טליתמן, יד ושם, ירושלים, תשס"א

וירניק צבי, "במאבק נגד החיה הנאצית", **ספר צ'נסטוכובה**, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968

וילנברג שמואל, "מרידות בטרבלינקה", **ידיעות יד ושם 25-26** (שבט תשכ"א)

—, "טרבלינקה: המחנה המרד", **ילקוט מורשת ה'** (ניסן תשכ"ז), ע"מ 25-58

—, **מרד בטרבלינקה**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב, תשמ"ו

ורדי חסיה, "שנות המלחמה 1939-1945 בסטוק", בתוך: **פנקס סטאק**, בעריכת י. צודיקער, בוענאס איירס, 1974

טשעכאנאוועצקי חיים, "פון סטאק קיין טרעבלינקע און די דעווארטעטע באפרייונג", בתוך: **פנקס סטאק**, בעריכת י. צודיקער, בוענאס איירס, 1974, עמ' 423-427

לנסקי מרדכי, **חיי היהודים בגטו ורשה: זיכרונות של רופא**, ירושלים 1961

לנצמן קלוד, **שואה**, הוצאת כינרת, רמת גן 1986

לעווקאוויטש דודעק, "א פיאטרקאווער אין טרעבלינקע", יעקב מלץ (עורך), **פיוטרקוב טריבונלסקי והסביבה**, תל אביב 1965, עמ' 821-832

מאדאנעס צבי, "וואס דערציילן לאנדסלייט-קאצעטניקעס", בתוך: קפלינסקי, ברוך (עורך), **ספר-זיכרון לקהילת קוז'ניץ**, תל אביב, 1969, עמ' 449-454

מיד ולדקה, **משני עברי החומה**, תל אביב 1968

נייברג אריה, **האחרונים-בקץ המרד של גטו וארשה**, מפולנית: חנה הוכברג, ספרית פועלים, מרחביה, 1958

פלאטקביץ מריאן, "מרד בגיהנום-פרשיות זוועה וגבורה במחנה ההשמדה טרבלינקה", בתוך **פלוצק: תולדות קהילה עתיקת-יומין בפולין**, בעריכת אליהו אייזנברג, "המנורה", תל אביב תשכ"ז

קון סטניסלאב, "המרד בטרבלינקה", בתוך **ספר מלחמות הגטאות: בין החומות, במחנות ביערות**, בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב תשט"ז

רייזמאן שמואל, "דער אויפשטאנד אין טרעבלינקעאר לאגער", בתוך **קהילת ונגרוב: ספר זיכרון** בעריכת משה תמרי, יוצאי ונגרוב בישראל בהשתתפות יוצאי ונגרוב בארגנטינה, תל אביב, תשכ"א רייכמן חיל, **אני היהודי האחרון: טרבלינקה (1942-1943)**, מצרפתית: רמה איילון, דביר 2011 שפּרלינג הנייק (העניעק שפּערלינג) **פון לעצטן חורבן 6**, מינכן (אוגוסט 1947)

Chodźko Mieczysław, "Wspomnienia treblinkarza." *Biuletyn Żydowskiego*

Institutu Historycznego 27, July-September 1958

Cymlich, Israel and Oscar Strawczynski, *Escaping Hell in Treblinka*. Jerusalem and New York: Yad Vashem and Holocaust Survivors's Memoirs Project, 2007

Glazar Richard, *Trap with a Green Fence – Survival in Treblinka*, Northwestern University Press, 1995

Rajgrodzki, Jerzy. "Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblince." In: *Biuletyn Żydowskiego Institutu Historycznego* 25 January–April 1958

Ząbecki Franciszek. *Wspomnienia dawne i nowe*, Warsaw: Instytut Wydawniczy Pax, 1977

ספרי זיכרון (יזכור)

ארגון יוצאי וולומין בישראל, שמעון קאנץ (עורך), תל אביב, 1971

קהילת ונגרוב: ספר זיכרון, בעריכת משה תמרי, יוצאי ונגרוב בישראל בהשתתפות יוצאי ונגרוב בארגנטינה, תל אביב, תשכ"א

טשנסטאכאו, בעריכת ש.ד. זינגער, פאריינקטער טשענסטאכאווער רעליף-קאמיטעט, ניו יורק, 1958

ספר הזיכרון ליהודי ינדז'יוב, בעריכת שמשון דב ירושלמי, ארגון עולי ינדז'יוב בישראל, תל אביב 1965

ספר צ'נסטוכובה, מפעל הוועד הציבורי להוצאת ספר-זיכרון להנצחת קהילת צ'נסטוכובה ואנציקלופדיה של גלויות, ירושלים, 1967-1968, 2 כרכים

ספר-זיכרון לקהילת קוז'ניץ, קפלינסקי, ברוך (עורך), תל אביב, 1969

פלוצק: תולדות קהילה עתיקת-יומין בפולין, בעריכת אליהו אייזנברג, "המנורה", תל אביב תשכ"ז **פנקס סטאק**, בעריכת י. צודיקער, בוענאס איירס, 1974

III מחקר ועיון

ספרים

- אורבך וילה, **תולדות יהודי צ'נסטוכובה**, ארגון יוצאי צ'נסטוכובה והסביבה בישראל, תל אביב 2000
- ארד יצחק, **טרבלינקה: אבדן ומרד**, עם עובד, תל אביב 1983
- , **מבצע ריינהארד: בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה**, מהדורה שנייה, יד ושם 2013
- בלטמן דניאל, **למען חירותנו וחירותכם: הבונד בפולין 1939-1949**, יד ושם והמכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו
- בנדר שרה, **מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939-1943**, עם עובד, תל אביב 1997
- , **בארץ אויב: יהודי קלצה והסביבה 1939-1946**, יד ושם, ירושלים 2012
- בראונינג כריסטופר, **זיכרון של הישרדות, במחנה כפייה בוויז'ניק-סטרובניצה**, יד ושם, ירושלים 2011
- גוטמן ישראל, **יהודי וארשה 1939-1943: גיטו, מחתרת, מרד**, יד ושם, ירושלים 2011
- גרובובסקי יאן, **ציד היהודים-בגיזה ורצח בפולין בימי הכיבוש הגרמני**, יד ושם, ירושלים 2016
- לובלינג יורם, **מת פעמיים-משה י' לובלינג, האתיקה של הזיכרון והמרד בטרבלינקה**, תל אביב 2009
- עופר מרים, **חלוק לבן בגטו, מבט על קורות הרפואה היהודית בפולין בתקופת השואה**, יד ושם, ירושלים 2015
- עק נתן, **התועים בדרכי המוות - הווי והגות בימי הכיליון**, יד ושם 1960
- פרבשטיין אסתר, **בסתר רעם: הלכה הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח
- פרידלנדר שאול, **שנות השמדה 1939-1945 – גרמניה הנאצית והיהודים**, עם עובד ויד ושם 2009
- פרייס לאה, **פליטים במרקם החיים היהודיים בעיר ורשה ובגטו (ספטמבר 1939-יולי 1942)**, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, אפריל 2006
- פרליס רבקה, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, בית לוחמי הגטאות 1987
- פתל-כנעני תקוה, **זו לא אותה גרודנה, קהילת גרודנה וסביבתה במלחמה ובשואה 1939-1943**, יד ושם, ירושלים תשס"א

- קאסוב שמואל ד', *מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג שבת-הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה*, יד ושם והוצאת דביר, 2014
- קראל חנה, *להקדים את אלוהים*, ירושלים 1981
- קרקובסקי שמואל, *לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944*, יד ושם והמכון ליהדות זמננו האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז
- Baxter Ian. *The SS of Treblinka*. Stroud, The History Press, 2010
- Breitman Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. Hanover and London: Bodley Head, 1991
- Chrostowski Witold. *Extermination Camp Treblinka*. London: Vallentine Mitchell, 2004
- Engelking Barbara. *Such a Beautiful Sunny Day – Jews Seeking Refuge in the Polish Countryside, 1942-1945*. Yad Vashem, Jerusalem, 2016
- Engelking-Boni Barbara and Leociak Jacek. *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*. Yale University Press, 2009
- Gross Jan Tomasz and Irena Grudzińska-Gross. *Golden Harvest*. New York, Oxford University Press, 2012
- Klee Ernst, Dressen Willi and Riess Volke, eds. *"The Good Old Days": The Holocaust Through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders*. London, Hamish Hamilton, 1991
- Kogon Eugen, Hermann Langbein, Adalbert Ruckerl, eds. *Nazi Mass Murder – A History of the Use of Poison Gas*. Yale University Press, New Haven, 1993
- Kopówka Edward with P. Rytel-Andrianik. *Dam im imię na wieki*. Drohiczyńskie Towarzystwo Naukowe, 2011
- Libionka Darinsz, ed. *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2004

Musial Bogdan, ed. "Aktion Reinhardt." *Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*. Osnabrück: Fibre Verlag and Deutsche Historisches Institut Warschau, 2004

Prais Lea, *Displaced persons at home - refugees in the fabric of Jewish life in Warsaw, September 1939 - July 1942*. Yad Vashem, 2015

Sereny Gitta. *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder*. London: Deutsch, 1974

Webb Chris and Chocholaty Michal. *The Treblinka Death Camp: History, Biographies, Remembrance*. Stuttgart, 2014

מאמרים

ארד יצחק, "מבצע ריינהארד' מחנות ההשמדה, בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה", **יד ושם – קובץ מחקרים ט"ז (תשמ"ה)**

—, "מרידות אסירים במחנות ההשמדה טרבלינקה וסוביבור", בתוך ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), **מחנות הריכוז הנאציים, מבנה ומגמות, דמות האסיר היהודי במחנות - הרצאות ודינונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, יד ושם, ירושלים תשמ"ד**
דרייפוס חוי, "כעת ורשה היהודית עושה רושם של בית קברות" החיים בגטו ורשה במהלך הגירוש הגדול", **דפים לחקר השואה, מאסף יח (תשס"ד)**

—, "סיפנה ללא הגה המפליגה לקראת הבלתי נודע", גטו ורשה: 22 בספטמבר 1942 – 17 בינואר 1943, **עיונים בתקומת ישראל 18 (2008)**

—, "מפקדת הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) במרד גטו ורשה - עיון מחודש", **ציון שנה ע"ט א (תשע"ד)**

מוזיאל בוגדן, "לידתו של 'מבצע ריינהארד': תהליך קבלת ההחלטות בדבר רצח יהודי הגנרלגוברנמן", **יד ושם – קובץ מחקרים כ"ח (תש"ס)**

ספקטור שמואל, "מבצע 1005 לטשטוש רצח המיליונים במלחמת העולם השנייה", **יהדות זמננו 4 (תשמ"ח)**

סקובסקה רותה, "שני תפקידיו של ארכיון רינגלבלום", **יד ושם – קובץ מחקרים כ"א (תשנ"א)**

פרייס לאה, "ייהודים מן העולם הבא", עדויות ראשונות של הבורחים מחלמנו ומטרבלינקה גטו
ורשה 1942-1943, "יד ושם – קובץ מחקרים מ"ב (תשע"ד)

Black Peter, "Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and
Operation Reinhard." *Holocaust and Genocide Studies* 25[1], spring
2011, pp. 1-99

Heberer, Patricia, Ciągłość eksterminacji. Sprawcy "T4" i "akcja Reinhardt." In Dariusz
Libionka, ed., *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym
Gubernatorstwie*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2004

Lewandowska, Stanisława, Powstania zbrojne w obozach zagłady w Treblince i
Sobiborze, *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi
Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej* 35 (1993)

Libionka Dariusz, ed. *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym
Gubernatorstwie*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2004

Młynarczyk Jacek Andrzej, "Treblinka —obóz śmierci 'akcji Reinhardt'." In Dariusz
Libionka, ed., *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym
Gubernatorstwie*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2004

Prekerowa, Teresa, "Stosunek ludności polskiej do żydowskich uciekinierów z obozów
zagłady w Treblince, Sobiborze i Belzcu w świetle relacji żydowskich i
polskich," *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi
Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej* 35 (1993)

Rusiniak Martina, "Treblinka - Eldorado Podlasie?" *Kwartalnik Historii Żydów* 2
(2006)

Strous Rael. "Dr. Irmfried Eberl (1910-1948): Mass Murdering MD." *The Israel
Medical Association Journal: IMAJ* 11 (Apr 2009)